

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФИЛИК Олег Зеновійович

УДК 316.72

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСОБЛИВОСТІ ТА НАСЛІДКИ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ (НА ПРИКЛАДІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ)**

Спеціальність 052 «Політологія»

Галузь знань 05 «Соціальні та поведінкові науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. З. Филік

Науковий керівник:
ЛИТВИН Віталій Сергійович
доктор політичних наук, професор

Львів – 2022

АНОТАЦІЯ

Филик О.З. Особливості та наслідки політики європейського мультикультуралізму (на прикладі Великої Британії). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за спеціальністю 052 «Політологія». – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2022.

У дисертаційній роботі здійснено огляд, структуризацію та систематизацію особливостей і наслідків феномена та політики мультикультуралізму у Великій Британії, зокрема на тлі європейського досвіду мультикультуралізму та загалом різних підходів до управління соціальним і культурним розмаїттям. Це відображено в процесі та за результатами розв'язання поставлених дослідницьких завдань, зокрема: охарактеризування історіографічних і теоретико-методологічних параметрів виділення, визначення, дослідження, концептуалізації і предметної сфери поняття (теорії), політики (практики) та загалом тематики мультикультуралізму в світі, Європі і, зокрема, у Великій Британії; аналізу еволюції, атрибутів, детермінант і меж становлення, періодизації та чинного розвитку соціального й культурного розмаїття та теорії, політики і практики мультикультуралізму у Великій Британії; виокремлення та впорядкування політичних, громадянських, етнонаціональних, ідеологічних, ідентичнісних, міграційних, расових, релігійних, освітніх та інших аспектів, контекстів, виявів, складових, детермінант і наслідків феномена й політики мультикультуралізму як механізму управління розмаїттям у Великій Британії; відстеження й узагальнення переваг і дефектів, наслідків і значення теорії, політики й практики мультикультуралізму у Великій Британії та прогнозування ризиків і перспектив їхнього розвитку й трансформації, зокрема у формі інтеркультуралізму та постмультикультуралізму, в тому числі на тлі європейського досвіду управління розмаїттям та підготовки і реалізації «Брекзиту». При цьому, метою дисертаційної роботи загалом було визначено виділення, аналіз, структурування і систематизацію

особливостей концептуалізації, предметної сфери, охопюваності, еволюції, ознак, детермінант і рамок становлення й розвитку, аспектів, контекстів, виявів, складових і наслідків теорії, практики та політики мультикультуралізму у Великій Британії.

Тематика дисертації актуальна з кількох причин. По-перше, сучасний світ та Європа є дуже глобалізованими, а тому в них постійно інтенсифікуються спектр, напрями і різновиди міграцій та перехрещення різних форм соціальних і культурних ідентичностей та відмінностей, які, відповідно, вимагають політичної відповіді, врегулювання й управління, зокрема у форматі політики асиміляції, інтеграції, мультикультуралізму або космополітизму тощо – зі спеціальним вибором у кожній країні. По-друге, на цьому тлі особливої уваги заслуговує проблема становлення й управління культурним та соціальним розмаїттям, головню в формі політики мультикультуралізму, у Великій Британії чи загалом у Сполученому Королівстві (перша безумовно є «ядром» другого, чим не виключено специфіки Північної Ірландії), адже вони: завжди намагалися характеризуватись і позиціонуватись «острівною» винятковістю та відокремленістю від континентальної Європи; найтриваліший час номінально та фактично залишалися колоніальною і навіть імперською державою в Європі з суспільно-політичним і світоглядним впливом далеко за межі цієї частини світу; були та залишаються (до вступу, після вступу і після виходу з Європейського Союзу) специфічними за своєю особливою міграційною політикою, а відтак і значною соціальною та культурною гетерогенністю. Доповнюється це тим, що Сполучене Королівство є єдиною державою, яка дезінтегрувалась з Європейського Союзу, у тому числі з причин і чинників соціального та культурного розмаїття. Додатково тема актуалізується і тим, що вона є дуже добре розробленою у вже наявних, головню західних – передусім британських, – наукових доробках, а тому дисертаційна робота націлена на їхнє цілісне й рівностороннє охоплення та систематизацію і перенесення в українську політичну науку та практику.

Враховуючи все це, об'єктом дисертаційної роботи постали витoki, особливості, параметри, проблеми та наслідки управління соціальним і культурним розмаїттям у Великій Британії на тлі загальноєвропейського досвіду. Своєю чергою, предметом дослідження були особливості та наслідки феномена, теорії і практики політики

мультикультуралізму у Великій Британії. Просторово й географічно дисертаційна робота стосується найперше проблематики особливостей та наслідків політики мультикультуралізму у Великій Британії або в цілому і дещо ширше у Сполученому Королівстві, однак на тлі варіативного загальноєвропейського досвіду управління соціальним і культурним розмаїттям, тобто країн Європи у її найширшому розумінні, але передусім з наголосом на країнах Західної Європи. У часовому сенсі ж робота покрила проблематику управління соціальним і культурним розмаїттям та, зокрема, політики мультикультуралізму у Великій Британії здебільшого від кінця Другої світової війни (і тільки подеколи від початку ХХ століття) до перших років після «Брекзиту» – виходу Сполученого Королівства з Європейського Союзу, – а якщо точніше, то впродовж 1945–2021 років. Саме на цій підставі у дисертаційній роботі здійснено спробу розглянути, впорядкувати і систематизувати періоди, особливості й ефекти розвитку та реалізації політики мультикультуралізму у Великій Британії на тлі загальноєвропейського досвіду управління культурним розмаїттям. Врешті, методологічну основу дисертаційної роботи склали загальнонаукові чи загальнологічні методи, а також спеціальні або специфічні й емпіричні методи політичної науки і загалом соціальних та поведінкових наук, у тім числі порівняльний, структурно-функціональний, системний, спостереження, аналіз документів, ситуаційний аналіз, аналіз публічної політики і суспільно-політичного дискурсу тощо. А теоретико-методологічно ж дослідження комбінує історичний, інституціональний, нормативно-ціннісний, соціал-конструктивістський, біхевіоральний та соціологічний підходи. Завдяки широкій методології продемонстровано намагання забезпечити максимальну всебічність й охоплюваність розв’язання поставлених дослідницьких завдань.

Наукова новизна отриманих у дисертаційній роботі результатів комплексно полягає в тому, що багатосторонньо і різноаспектно виокремлено, схарактеризовано, структуровано та систематизовано особливості виділення та концептуалізації, предметну сферу й охоплюваність, еволюцію, параметри, детермінанти і межі становлення та розвитку, аспекти, контексти, вияви, складові і наслідки (зокрема переваги й дефекти) теорії, практики і політики мультикультуралізму у Великій

Британії. Відтак у ході студій сформульовано результати та зроблено аргументовані висновки, які розв'язують поставлені у дослідженні наукові завдання, зокрема:

- аргументовано, що: чим більше розвивається мультикультуралізм, тим більше він критикується та модифікується незалежно від специфіки партійно-ідеологічного спектра тієї чи іншої країни; чим більша частка та чисельність населення різних типів і груп меншин, тим складніші проблеми мультикультуралізму як способу управління соціальним і культурним розмаїттям. Відтак зафіксовано, що мультикультуралізм – це спосіб інтеграції, результатом якого може бути успіх або невдача, але який завжди спрямований на відділення певних меншинних груп і заохочення цього зі сторони держави, хоча й у межах пошуку соціальної єдності, солідарності та рівності. З огляду на це, мультикультуралізм завжди націлений на розроблення тих чи інших моделей демократичного громадянства і конституціоналізму, а загалом на ідеали прав людини й громадянина, хоча й переважно у груповому контексті. Тому мультикультуралізм проблематичний, коли конфлікти між різними групами (більшості та меншості) щодо цінностей і їхньої інтерпретації не можуть бути розміщені у межах певної соціальної структури й загрожують індивідуальним (а не груповим) правам людини і громадянина;

- констатовано, що поточно європейська і британська теорія часто не збігаються і відстають від політичної практики мультикультуралізму, хоча до початку ХХІ століття ситуація розгорталася навпаки. Відповідником цього на практиці слугує розуміння британського мультикультуралізму передусім як надзвичайної політики, політичного проекту та переговорного порядку, які охоплюють стратегії, маневри, інституції, дискурси і практики, що свідомо звертаються до мультикультурної реальності та сигналізують про управління соціальним і культурним розмаїттям. Теоретично ж це виявляється у тому, що мультикультуралізм неминуче оскаржується і привласнюється з різних цілей у різних контекстах та залежно від різних політичних обставин;

- вмотивовано, що: європейський і, зокрема, британський мультикультуралізм не гомогенний, безальтернативний і однорідний, а позначається парадоксальністю, адаптивністю та політизованістю теоретизування й упорядкування соціального і культурного розмаїття, зокрема в межах тематики імміграції та на стику взаємодії з асиміляціонізмом, інтеграціонізмом, космополітизмом, секуляризмом і глобалізмом;

мультикультуралізм у Великій Британії і Європі гетерогенний, багатокomпонентний, полісемічний, дискурсивний і неодмінно політизований, але найчастіше розуміється як політичне, суспільне та регулятивне пристосування держави і титульної більшості до соціально й культурно диференційованих груп меншин (передусім іммігрантів) і навпаки; британський мультикультуралізм своєрідний і винятковий у європейському розрізі, адже він дуже неупорядкований та несистематизований і фокусується на різних проблемах залежно від обставин та політизації контексту;

- доведено, що мультикультуралізм у Великій Британії сформувався, поширився та інституціоналізувався випадково і як наслідок хаотичних імміграційних процесів, неупорядкованих «расових» відносин та відносного консенсусу, безвиході й навіть апатичності основних політсил, однак надалі з різних причин розвивався політично раціоналізовано, соціально орієнтовано, критично зумовлено і в напрямі поступового звуження. Відтак британський мультикультуралізм структурно та в поступі плавно перейшов від імперської орієнтованості спершу до «нормалізованого» і лімітованого національного громадянства, а згодом (у форматі постмультикультуралізму або інтеркультуралізму) ребалансувався до конструкції поєднання асиміляціонізму, соціальної згуртованості й інтегративності, через що характеризується роздвоєною і взаємно суперечливою політико-правовою базою з приводу контролю імміграції та «расових» відносин навіть на тлі розвитку концепції монокультурного британства;

- обґрунтовано, що надмірно статичний, фіксований, штучний, формалізований, абстрактний, обмежений, маніпулятивний, політизований і навіть «комерціалізований» британський мультикультуралізм теоретично і практично спроможний маскувати й реалізовувати різні форми та вияви соціальної, економічної, політичної, культурної, гендерної й іншої нерівності, відмінностей та ворожнечі серед груп у суспільстві, а тому й надалі повинен ребалансуватися і трансформуватися не в напрямі «множинного монокультуралізму» чи «мозаїчної множинності», а в руслі ефективнішої соціальної інкорпорації й згуртованості і громадянської інтеграції та перехрещення культурних відмінностей у форматах постмультикультуралізму чи інтеркультуралізму;

- простежено, що чим більше розвивалися й інституціоналізувалися теорія і політика мультикультуралізму у Великій Британії, тим більше вони зазнавали критики

і трансформацій на тлі терористичних актів з початку XXI століття, світової фінансово-економічної кризи, європейської імміграційної кризи, «Брекзиту» тощо. Саме тому доведено, що попри заклики до згортання політики мультикультуралізму і фіксування його критики й колапсу у політичному дискурсі, номінально і законодавчо, враховуючи мотиви політичних акторів, мультикультуралізм у Великій Британії лишається чинним, хоч і далі піддається теоретичній, концептуальній, політичній і практичній переоцінці, оновленню, ребалансуванню, «відбілюванню» й модифікації – у руслі згуртованості, постмультикультуралізму, інтеркультуралізму і подолання небезпек політизації ісламу.

Теоретичне значення дисертації полягає у тому, що її положення, змістовне наповнення, узагальнення та висновки можуть бути безпосередньо використані в подальшому розвитку проблематики управління соціальним і культурним розмаїттям, причому не лише у Великій Британії, а й в інших мультикультурних країнах Європи, у тому числі в Україні, навіть якщо вони не послуговуються саме політикою мультикультуралізму. А тому матеріали дослідження можуть бути застосовані в інших наукових працях з подібним об'єктом і предметом дослідження. Крім того, текст і підготовані в межах дисертаційної роботи публікації можуть бути залучені для створення або подальшого розвитку різних начальних курсів у закладах вищої освіти України й інших країн світу. Практичне ж значення дисертаційної роботи полягає передусім у тому, що її матеріали можуть бути застосовані для вдосконалення законодавства і владно-управлінського процесу в тих чи інших країнах, зокрема в Україні, а також щодо управління соціальним і культурним розмаїттям в умовах сучасності. Врешті-решт, політичний досвід Великої Британії з приводу управління соціальним і культурним розмаїттям можуть взяти на озброєння політичні партії та загалом політичні актори й структури влади тих або інших країн, особливо якщо вони прагнуть маневрувати у політичному процесі та просувати цінності й пріоритети захисту передусім національної ідентичності тощо.

Ключові слова: соціальне і культурне розмаїття, мультикультуралізм, політика мультикультуралізму, асиміляція, інтеграція, ідентичність, імміграція, громадянство, релігія, «расові» відносини, соціальна згуртованість, Велика Британія, Сполучене Королівство.

ABSTRACT

Fylyk O.Z. Features and consequences of the politics of European multiculturalism (on the example of Great Britain). – Manuscript.

The thesis for a scientific degree of the philosophy doctor in the field of knowledge 05 «Social and Behavioral Sciences» on the specialty 052 «Political Science». – Ivan Franko National University of Lviv. – Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2022.

The thesis reviews, structures and systematizes the features and consequences of the phenomenon and politics of multiculturalism in the UK/Great Britain, in particular at the background of the European experience of multiculturalism and different approaches to the management of social and cultural diversity in general. This is reflected in the process and results of solving the research tasks, in particular: to characterize theoretical, methodological and historiographical parameters of selection, definition, conceptualization, research and subject area of the concept (theory), politics (practice) and in general the theme of multiculturalism in the world, in Europe and, in particular, in Great Britain; to analyze the evolution, attributes, determinants and limits of the formation, periodization and current development of social and cultural diversity and the theory, politics and practice of multiculturalism in the UK/Great Britain; to identify and put in order political, civic, ethno-national, ideological, identity, migration, racial, religious, educational and other aspects, contexts, manifestations, components, determinants and consequences of the phenomenon and politics of multiculturalism as a mechanism for managing diversity in the UK; to trace and summarize the advantages and disadvantages, consequences and significance of the theory, politics and practice of multiculturalism in the UK and to forecast the risks and prospects of their development and transformation, in particular in the form of interculturalism and post-multiculturalism, including at the background of the European experience of diversity management and preparation as well as implementation of «Brexit». Thus, the purpose of the thesis was to identify, analyze, structure and systematize the features of conceptualization, subject area, coverage, evolution, features, determinants and frameworks of the formation and development, aspects, contexts,

manifestations, components and consequences of the theory, practice and politics of multiculturalism in the UK.

The topic of the thesis is relevant for several reasons. For the first, the modern world and Europe are very globalized, and therefore this fact constantly intensifies the spectrum, directions and types of migrations and the intersection of different forms of social and cultural identities and differences, which, accordingly, require a political response, regulation and management, in particular in the format of the politics of assimilation, integration, multiculturalism or cosmopolitanism, etc. – with a special choice in each country. For the second, the problem of the formation and management of cultural and social diversity, mainly in the form of the politics of multiculturalism, in Great Britain or in the United Kingdom in general (the former is certainly the «core» of the latter, which does not exclude the specifics of Northern Ireland) deserves special attention, because this country: always tried to be characterized and positioned by «island» exclusivity and separation from the continental Europe; for the longest time nominally and actually remained a colonial and even imperial state in Europe with its socio-political and ideological influence far beyond this part of the world; was and remains (before accession, after accession and after leaving the European Union) a precise case in its specific migration policy and thus in its significant social and cultural heterogeneity. This is complemented by the fact that the United Kingdom is the only country that has disintegrated from the European Union, including for the reasons and factors of social and cultural diversity. In addition, the topic is actualized by the fact that it is very well developed in the existing, mainly Western – especially British ones, – scientific researches. Therefore, the thesis is aimed at their holistic and equitable coverage and systematization and transferring into Ukrainian Political Science and practice.

With all this in mind, the origins, features, parameters, problems and consequences of the management of social and cultural diversity in the UK at the background of the European experience were the object of the dissertation. In turn, the features and consequences of the phenomenon, theory and practice of multiculturalism's politics in the UK were the subject of the study. Spatially and geographically, the thesis deals primarily with the features and consequences of the politics of multiculturalism in the UK or in general and somewhat more broadly in the United Kingdom, but at the background of the varying

European experience in managing social and cultural diversity, i.e. at the background of Europe in its broadest sense, but above all with an emphasis on the countries of Western Europe. In chronological terms, the research covered the problems of management of social and cultural diversity and, in particular, the politics of multiculturalism in Britain mostly from the end of World War II (and only occasionally from the early XX century) till the first years after «Brexit» – disintegration of the United Kingdom from the European Union, – or, more precisely, during 1945–2021. It is on this basis that the thesis attempts to consider, organize and systematize the periods, features and effects of the development and implementation of the politics of multiculturalism in the UK at the background of the European experience in managing cultural diversity. Finally, the methodological basis of the thesis was composed by general or logical methods, as well as by special, specific and empirical methods of Political Science or Social and Behavioral Sciences in general, including by comparative, structural, functional, systemic methods, observation, document analysis, situational analysis, public politics analysis and socio-political discourse, etc. Lastly, the study theoretically and methodologically combines historical, institutional, normative, social constructivist, behavioral and sociological approaches. It is thanks to a fairly broad methodology that the efforts to ensure the maximum comprehensiveness and coverage of the solution of the research tasks set in the thesis have been demonstrated.

The scientific novelty of the results obtained in the thesis is that the author of the study multifacetedly isolated, characterized, structured and systematized the features of the selection and conceptualization, subject area and coverage, evolution, parameters, determinants and boundaries of the formation and development, aspects, contexts manifestations, components and consequences (including advantages and disadvantages) of the theory, practice and politics of multiculturalism in Great Britain. Therefore, the author in the course of the studies formulated the results and made reasoned conclusions that solve the scientific tasks set in the research, in particular:

- argued that: the more multiculturalism develops, the more it is criticized and modified regardless of the specifics of the party-ideological spectrum of a country; the larger the share and population of different types and groups of minorities, the more complex are the problems of multiculturalism as a way to manage social and cultural diversity. Thus, multiculturalism

is a way of integration that can result in success or failure, but which is always aimed at separating certain minority groups and encouraging them by the state, albeit within the search for social unity, solidarity and equality. In view of this, multiculturalism is always aimed at developing certain models of democratic citizenship and constitutionalism, and in general at the ideals of human and civil rights, albeit mainly in a group context. Therefore, multiculturalism is problematic one, when conflicts between different groups (majorities and minorities) over the values and their interpretation cannot be placed within a certain social structure and threaten individual (rather than group) human and civil rights;

- stated that European and British theories currently often do not coincide and lag behind the political practice of multiculturalism, although by the beginning of the XXI century the situation was the opposite one. Corresponding to this in political practice is the understanding of British multiculturalism primarily as an emergency politics, political project and negotiation order, encompassing strategies, maneuvers, institutions, discourses and practices that consciously address the multicultural reality and signal the management of social and cultural diversity. Theoretically, this is manifested in the fact that multiculturalism is inevitably challenged and appropriated for different purposes in different contexts and depending on different political circumstances;

- motivated that: European and, in particular, British multiculturalism is not homogeneous, no alternative and homogeneous one, but is characterized by paradoxicality, adaptability and politicization of theorizing and ordering of social and cultural diversity, in particular within the theme of immigration and at the junction of interaction with assimilationism, integrationism, cosmopolitanism, secularism and globalism; Multiculturalism in Great Britain and Europe is heterogeneous, multicomponent, polysemous, discursive and necessarily politicized one, but is often understood as a political, social and regulatory adaptation of the state and the titular majority to socially and culturally differentiated minority groups (especially of immigrants), and vice versa; British multiculturalism is unique and exceptional one in the European context, as it is overly disordered and unsystematized and focuses on different issues depending on the circumstances and the politicization of the context;

- proved that multiculturalism in the UK was formed, spread and institutionalized by chance and as a result of chaotic immigration processes, disordered «racial» relations and

relative consensus, hopelessness and even apathy of major political parties and actors, but later for various reasons it developed politically rationalized, socially oriented, critically conditioned and in the direction of gradual narrowing. As a result, British multiculturalism structurally and gradually moved from imperial orientation first to «normalized» and limited national citizenship, and later (in the format of post-multiculturalism or interculturalism) rebalanced to the construction of a combination of assimilationism, social cohesion and integrationism. Therefore, multiculturalism is currently characterized by a bifurcated and mutually contradictory political and legal framework regarding immigration control and «racial» relations, even at the background of the development of the concept of monocultural Britishness;

- argued that overly static, fixed, artificial, formalized, abstract, limited, manipulative, politicized and even «commercialized» British multiculturalism is theoretically and practically capable of masking and realizing various forms and manifestations of social, economic, political, cultural, gender and other inequalities, differences and hostility among groups in society. Therefore, multiculturalism must continue to be rebalanced and transformed not in the direction of «multiple monoculturalism» or «mosaic multiplicity», but in the direction of more effective social incorporation, cohesion, civic integration and the intersection of cultural differences in the formats of post-multiculturalism or interculturalism;

- observed that the more the theory and politics of multiculturalism is developed and institutionalized in Great Britain, the more they were criticized and transformed at the background of terrorist acts from the beginning of the XXI century, the global financial and economic crisis, the European immigration crisis, «Brexit» and so on. That is why it has been proven that despite the calls for the curtailment of multiculturalism and the fixation of its critique and collapse in political discourse, multiculturalism in the UK, given the motives of political actors, nominally and legally remains valid. Although multiculturalism continues to be subjected to theoretical, conceptual, political and practical reassessment, renewal, rebalancing, «bleaching» and modification – in line with cohesion, post-multiculturalism, interculturalism and overcoming the dangers of the politicization of Islam, etc.

The theoretical significance of the thesis is that its provisions, content, generalizations and conclusions can be directly used in the further development of the management of social

and cultural diversity, and not only in the UK, but also in other multicultural European countries, including in Ukraine, even if they do not use the politics of multiculturalism. Therefore, the research materials can be used in other scientific papers with a similar object and subject of research. In addition, the text and publications prepared within the thesis can be involved in the creation or further development of various courses in higher education institutions of Ukraine and other countries. The practical significance of the thesis is primarily that its materials can be used to improve legislation, governance and power management process in certain countries, including in Ukraine, as well as to manage social and cultural diversity in contemporary times. Finally, the UK's political experience in managing social and cultural diversity can be embraced by political parties, political actors and government structures of certain countries in general, especially if they seek to maneuver in the political process and promote the values and priorities of protecting primarily national identity, and so on.

Keywords: social and cultural diversity, multiculturalism, politics of multiculturalism, assimilation, integration, identity, immigration, citizenship, religion, «racial» relations, social cohesion, Great Britain, the United Kingdom.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Филик О. Особливості та моделі управління інтеграцією, культурним розмаїттям і політики мультикультуралізму в країнах Європи // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2021. Вип. 37. С. 206–215.
2. Филик О. Політика мультикультуралізму в освіті: теоретичні особливості та практичні вияви у Великій Британії // Регіональні студії. 2021. № 25. С. 57–65.
3. Филик О. Проблемні аспекти та критика політики мультикультуралізму в країнах Європи // Регіональні студії. 2021. № 27. С. 69–76.
4. Fylyk O. Features of the formation and current state of development and management of cultural and social diversity in the United Kingdom // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyzszej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2021. Nr. 16. S. 35–53.
5. Fylyk O. Formation and effects of the politics of multiculturalism's development: historiographical context on the European background // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyzszej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2021. Nr. 15. S. 206–217.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Филик О. Місцева проблематика в рамках політики мультикультуралізму у Великій Британії // Влада і управління. 2021. № 8. С. 95–103 (Міжнародна наукова конференція «Муніципальні читання імені Антона Кохановського» (Чернівці, 17–18 листопада 2021 р.).
2. Филик О. Моделі управління культурним розмаїттям та політики мультикультуралізму в Європі // III Всеукраїнська науково-практична конференція «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (Івано-Франківськ, 27–28 травня 2021 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. С. 706–714.

3. Филик О. Рамки та вияви дефектів і критики політики мультикультуралізму в Європі // Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» (Ужгород, 24 вересня 2021 р.). Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 249–252.

4. Филик О. Релігійна, мовна, національна та расова ідентичності як предметна сфера дослідження теорії і практики мультикультуралізму у світі // Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 28 листопада 2020 року / за ред. А. Романюка і В. Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С. 365–371.

5. Филик О. Специфіка, параметри і наслідки протиставлення мультикультуралізму та мультикультурності у Великій Британії // Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Львів, 6–7 грудня 2021 р.). Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2022. С. 88–92.

6. Филик О. Феномен мультикультуралізму та його протиставлення іншим формам управління соціальним і культурним розмаїттям: теоретичний контекст // Всеукраїнська науково-практична конференція «VIII Методологічні читання – Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)» (Львів, 10 грудня 2021 р.) / за наук. ред. Г. В. Шипунова. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022. С. 83–84.

ЗМІСТ

Вступ	18
Розділ 1. Історіографічні та теоретико-методологічні особливості й засади виділення, дослідження і концептуалізації поняття/теорії й політики/практики мультикультуралізму в Європі та світі.....	30
1.1. Виокремлення, становлення, чинний стан, перспективи і проблеми розвитку тематики мультикультуралізму в політичній теорії та практиці: європейське і загальносвітове тло й контекст Великої Британії.....	30
1.2. Визначення, концептуалізація та змістовне наповнення мультикультуралізму у теорії та практиці взаємодії й інтеграції ідентичностей.....	49
1.3. Предметна сфера дослідження, сутності і критики мультикультуралізму: культура, урядування, ідеологія, ліберальні цінності, імміграція, інтеграція, громадянство, ідентичність, релігія, мова, етнічність, національність, раса, освіта	62
Висновки до Розділу 1	85
Розділ 2. Становлення й розвиток соціального і культурного розмаїття та політики, права, теорії, практики і параметрів мультикультуралізму у Великій Британії на тлі загальносвітового та європейського досвіду	87
2.1. Історія, періодизація та чинний стан й особливості розвитку культурного і соціального розмаїття та теорії і політики мультикультуралізму у Великій Британії.....	87
2.2. Політика, право, теорія, практика, конструкція, параметри, детермінанти та різновиди мультикультуралізму у Великій Британії на тлі європейського досвіду та світових і міжнародних стандартів й доробків	104
Висновки до Розділу 2.....	122

Розділ 3. Політичні, громадянські, етнонаціональні, ідентичнісні, міграційні, расові, релігійні, освітні й лінгвістичні аспекти, виміри та наслідки політики мультикультуралізму у Великій Британії	124
3.1. Політичні, ідеологічні, громадянські, етнонаціональні й ідентичнісні аспекти та детермінанти політики мультикультуралізму у Великій Британії.....	124
3.2. Міграційна, расова і дискримінаційна/антидискримінаційна складові проблематики політики мультикультуралізму у Великій Британії.....	139
3.3. Релігійні аспекти політики мультикультуралізму у Великій Британії та їхні суспільно-політичні наслідки.....	154
3.4. Освітні та лінгвістичні особливості, практичні вияви і наслідки політики мультикультуралізму у Великій Британії	172
Висновки до Розділу 3	183
Розділ 4. Наслідки та значення політики мультикультуралізму у Великій Британії і ризики та перспективи її розвитку й трансформації у майбутньому на тлі європейського досвіду	186
4.1. Дефекти, критика, криза і/чи кінець політики мультикультуралізму у Великій Британії на тлі підготовки та реалізації її європейської дезінтеграції й практики управління соціальним і культурним розмаїттям в інших країнах Європи	186
4.2. Концептуалізація, попередня апробація й очікувані наслідки феноменів постмультикультуралізму та інтеркультуралізму: теоретична сутність, європейське тло і вияви у Великій Британії	200
Висновки до Розділу 4.....	214
Висновки	216
Список використаних джерел.....	227
Додатки.....	312

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сучасний світ, особливо Європа, з моменту після Другої світової війни й досі характеризується поступовою та неспинною глобалізацією і розширенням спектра, напрямів і видів міграційних процесів та перехрещення різних форм ідентичностей, а отже все більше і більше соціально й культурно диверсифікується. Як наслідок, фактично перед усіма країнами сучасного світу рано чи пізно постають питання врегулювання й управління процесами та подіями соціального і культурного розмаїття, котрі розв'язуються доволі по-різному, зокрема у форматі політики асиміляції, політики мультикультуралізму, політики інтеграції, політики космополітизму тощо, але передусім у межах врахування специфіки національної ідентичності, феномена, моделі і структури громадянства, демографічного складу населення, суспільно-політичного сприйняття міграційних процесів та позицій із цього приводу базових політичних і громадянських акторів.

Не є винятком, а радше емпіричним прикладом у цьому контексті є передусім регіон Європи, особливо її західної частини, що сьогодні, але найсуттєвіше після створення й поетапного розширення Європейського Союзу і його ранніх прототипів, позначається чи не найбільшим переплетенням суспільно-політичних процесів, соціального життя, різних груп населення, а тому і різних культур та ідентичностей, які формуються з цілого масиву причин та залежностей. Однак Європа у розрізі сприйняття та управління культурним розмаїттям зовсім не однорідна, бо політичні актори й еліти різних її країн дуже по-різному підходять не лише до розв'язання, а й навіть до розуміння тематики розмаїття та його наслідків.

Особливої уваги у цьому контексті, хоча неодмінно на тлі європейського і світового досвіду, потребує проблематика становлення й управління культурним і соціальним розмаїттям, головню, послуговуючись політикою мультикультуралізму, у Великій Британії чи загалом у Сполученому Королівстві, і на це є кілька причин:

- по-перше, Велика Британія чи Сполучене королівство завжди намагалися характеризуватись і позиціонуватись «острівною» винятковістю та відокремленістю

від решти Європи чи так званої континентальної Європи, а тому у цьому розрізі зовсім не стала винятком і тематика культурного розмаїття та ідей і підходів до управління ним, зокрема в межах вироблення й апробації форматів асиміляції, мультикультуралізму, інтеграції або їхнього суміщення;

- по-друге, Велика Британія – як «ядро» Сполученого Королівства – чи не найтриваліший час номінально та фактично залишалася колоніальною і навіть імперською державою в Європі, а тому її вплив поширювався і досі поширюється на держави не тільки європейського регіону, але й інших частин світу (які є або не є у формалізованій залежності від «Корони»), у тому числі шляхом імміграції з них до колишньої метрополії та реструктурування демографічного складу її населення з усіма похідними культурними й суспільно-політичними наслідками;

- по-третє, Велика Британія чи радше Сполучене Королівство є тією країною Європи, котра завжди відрізнялась особливою міграційною політикою – раніше у межах Європейського Союзу й досі загалом, – чи не в останню чергу внаслідок побоювання з приводу розмивання британської ідентичності;

- по-четверте, Сполучене Королівство навіть історично характеризувалось і досі характеризується значною соціальною й культурною гетерогенністю, причинами якої є як внутрішні (структура держави та умови цього), так і зовнішні чинники (насамперед імміграційні процеси та параметри громадянства, які були, відповідно, інтенсифіковані та почали коригуватись ще у Британській імперії після 1945 року);

- по-п'яте, Сполучене Королівство – це поки єдина держава, яка дезінтегрувалась з Європейського Союзу, пояснюючи це в тому числі і чинниками соціального та культурного розмаїття й конфліктів/негараздів з цього приводу в останні десятиліття.

Усе це безумовно актуалізує постановку на дослідницький порядок денний проблематики політики мультикультуралізму як одного з варіантів реагування й управління соціальним та культурним розмаїттям у Великій Британії, передусім на тлі перелічених вище й інших чинників і рамкових параметрів, які її означають, та порівняно з досвідом інших країн Європи і світу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами і грантами.
Дисертаційна робота виконана у межах планованої та затвердженої теми наукової

роботи кафедри політології філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Регіональний процес в контексті національного та світового політичного процесу» (номер державної реєстрації 0119U002413).

Мета і завдання дослідження. *Метою дисертаційної роботи є виокремлення, аналіз, структурування і систематизація особливостей концептуалізації, предметної сфери й охоплюваності, еволюції, параметрів, детермінант і рамок становлення й розвитку, аспектів, контекстів, виявів, складових і наслідків (у тім числі переваг й дефектів) теорії, практики і політики мультикультуралізму у Великій Британії – як окремишньо, так і на загальноєвропейському тлі. Досягнення мети, поставленої у роботі, неодмінно потребувало послідовного розв'язання таких дослідницьких завдань:*

- схарактеризувати історіографічні та теоретико-методологічні особливості виділення, визначення, дослідження, концептуалізації і предметну сферу поняття (теорії), політики (практики) та загалом тематики мультикультуралізму в світі, Європі і, зокрема, у Великій Британії;

- проаналізувати еволюцію, параметри, детермінанти і межі становлення, періодизації та чинного розвитку соціального і культурного розмаїття та теорії, політики і практики мультикультуралізму у Великій Британії на тлі світового та європейського досвіду;

- виділити і структурувати політичні, ідеологічні, громадянські, етнонаціональні, ідентичнісні, міграційні, расові, дискримінаційні/антидискримінаційні, релігійні, освітні, лінгвістичні й інші аспекти, контексти, вияви, складові, детермінанти та наслідки політики мультикультуралізму як механізму управління соціальним і культурним розмаїттям у Великій Британії;

- відстежити, узагальнити та систематизувати переваги й дефекти, наслідки і значення теорії, політики й практики мультикультуралізму у Великій Британії та спрогнозувати ризики і перспективи їхнього розвитку й трансформації, зокрема у формі постмультикультуралізму й інтеркультуралізму, на тлі європейського досвіду управління розмаїттям та підготовки і реалізації «Брекзиту».

Об'єктом дослідження виступають особливості та проблеми управління соціальним і культурним розмаїттям у Великій Британії на тлі європейського

досвіду, а *предметом дослідження* є особливості та наслідки теорії і практики політики мультикультуралізму у Великій Британії.

Географічні та хронологічні межі дослідження. У просторовому розрізі дисертаційна робота стосується передусім проблематики особливостей та наслідків політики мультикультуралізму у Великій Британії, однак головню на тлі загальноєвропейського досвіду, тобто країн Європи у її найширшому розумінні. Проте, з цього приводу потрібно зробити деякі зауваження й уточнення. По-перше, дисертант переважно апелює до досвіду політики мультикультуралізму й інших варіантів управління соціальним та культурним розмаїттям у Великій Британії – Англії, Уельсі та Шотландії – а не у Сполученому Королівстві в цілому, хоча до нього подеколи звертається також (водночас інколи вживання цих двох назв у дисертації є синонімічним). Зроблено це тому, що саме острівна Велика Британія свого часу була «ядром» або метрополією існуючої раніше Британської імперії, відтак, імміграційних процесів й управління розмаїттям та, відповідно, ідентичності цієї держави (навіть у рамках її відносин із Ірландією та включення до свого – неострівного – складу Північної Ірландії, що не виключає специфіки управління соціальним і культурним розмаїттям в останній), а сьогодні безумовно залишається «ядром» Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, в тому числі у межах політики мультикультуралізму і її розвитку чи критики, особливо після дезінтеграції цієї держави з Європейського Союзу. По-друге, автор дисертації у контексті загальноєвропейського досвіду управління соціальним і культурним розмаїттям та теорії і політики мультикультуралізму робить наголос передусім на країнах Західної Європи (а також деяких інших країнах так званого «західного світу»), в яких, на відміну від країн інших частин і регіонів Європи, вироблене певне і навіть достатнє, але все ж не завжди систематизоване уявлення з приводу розуміння проблем, які є об'єктом дисертаційної роботи. Однак так чи інакше загальноєвропейський контекст чи окремі країни Європи, передусім Західної, у цьому дослідженні обрано винятково тлом або ж фоновою рамкою тематики мультикультуралізму у Великій Британії. Своєю чергою дисертант зосередив увагу на соціальному і культурному управлінні й мультикультуралізмі у Великій Британії

здебільшого у часовому розрізі від кінця Другої світової війни (лише подеколи від початку XX століття) до перших років після «Брекзиту» – виходу Сполученого Королівства з Європейського Союзу, – а якщо точніше, то на періоді від 1945 до 2021 року. Виокремлення такого доволі широкого часового відтинку, на нашу думку, дає змогу ефективно розглянути, впорядкувати та систематизувати періоди, особливості та наслідки розвитку політики мультикультуралізму у Великій Британії на тлі європейського досвіду управління соціальним і культурним розмаїттям.

Методи дослідження. Дисертаційна робота ґрунтується на застосуванні передусім загальнонаукових чи загальнологічних методів, зокрема індукції, дедукції, аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, абстрагування. Також у дослідженні використано спеціальні або специфічні й емпіричні методи політичної науки чи загалом соціальних наук, зокрема порівняльний (у форматі одинарних порівнянь, бінарних порівнянь, регіональних порівнянь і крос-тематичних порівнянь тощо), структурно-функціональний, системний, спостереження, аналіз документів, ситуаційний аналіз, аналіз публічної політики та суспільно-політичного дискурсу. Така різноманітна методологія дослідження зумовлена виділенням та окресленням проблематики теорії і політики мультикультуралізму передусім у Великій Британії, але обов'язково на тлі загальнотеоретичного контексту та загальноєвропейського і навіть світового досвіду й варіантів управління соціальним і культурним розмаїттям, завдяки чому забезпечено максимальну всебічність й охоплюваність розв'язання поставлених у дисертаційній роботі дослідницьких завдань. Це також зумовлено тим, що всі перелічені методи дослідження, використані у дисертації, реалізовано на тлі використання історичного, інституціонального, нормативно-ціннісного, соціал-конструктивістського, біхевіорального і соціологічного теоретико-методологічних підходів і їхнього комбінування, в тому числі у рамках історичного, соціологічного та нормативного неоінституціоналізму і теорії раціонального вибору. Також у роботі застосовано партологічні теорії і парадигми й концепти і теорії демократії.

Наукова новизна отриманих результатів роботи комплексно полягає у тому, що в ній багатосторонньо та різноаспектно виокремлено, схарактеризовано та систематизовано особливості виділення та концептуалізації, предметну сферу

й охоплюваність, еволюцію, параметри, детермінанти і межі становлення та розвитку, аспекти, контексти, вияви, складові та наслідки (переваги й дефекти) теорії, практики і політики мультикультуралізму у Великій Британії. У процесі студій отримано змістовні результати та зроблено аргументовані висновки з приводу поставлених завдань, які характеризуються науковою новизною, в тому числі:

Вперше:

- констатовано, що чинно європейська і британська теорія часто не збігаються і відстають від політичної практики мультикультуралізму, хоча до початку ХХІ століття ситуація розгорталася навпаки. Відповідником цього на практиці слугує розуміння британського мультикультуралізму передусім як надзвичайної політики, політичного проекту та переговорного порядку, які охоплюють стратегії, маневри, інституції, дискурси і практики, що свідомо звертаються до мультикультурної реальності та сигналізують про управління соціальним і культурним розмаїттям. Теоретично ж це виявляється в тому, що мультикультуралізм неминуче оскаржується і привласнюється з різних цілей у різних контекстах і залежно від різних політичних обставин;

- доведено, що мультикультуралізм у Великій Британії сформувався, поширився й інституціоналізувався випадково і як наслідок хаотичних імміграційних процесів, неупорядкованих «расових» відносин та відносного консенсусу, безвиході й навіть апатичності основних політсил, однак надалі з різних причин розвивався політично раціоналізовано, соціально орієнтовано, критично зумовлено і в напрямі поступового звуження. Відтак британський мультикультуралізм структурно та в поступі плавно перейшов від імперської орієнтованості спершу до «нормалізованого» і лімітованого національного громадянства, а згодом (у форматі постмультикультуралізму чи інтеркультуралізму) ребалансувався до конструкції поєднання асиміляціонізму, соціальної згуртованості й інтегративності, через що характеризується роздвоєною і взаємно суперечливою політико-правовою базою з приводу контролю імміграції та «расових» відносин навіть на тлі розвитку концепції монокультурного британства;

- обґрунтовано, що надмірно статичний, фіксований, штучний, формалізований, абстрактний, обмежений, маніпулятивний, політизований і навіть «комерціалізований» британський мультикультуралізм теоретично і практично спроможний маскувати й

реалізовувати різні форми та вияви соціальної, економічної, політичної, культурної, гендерної й іншої нерівності, відмінностей та ворожнечі серед груп у суспільстві, а тому й надалі повинен ребалансуватися, модифікуватися та трансформуватися не в напрямі «множинного монокультуралізму» чи «мозаїчної множинності», а в руслі ефективнішої соціальної інкорпорації й згуртованості і громадянської інтеграції та перехрещення соціальних і культурних відмінностей як різних людей, так і різних груп, зокрема у форматах постмультикультуралізму чи інтеркультуралізму. Адже зростання ідентифікації в суспільстві веде до несхвалення мультикультуралізму серед представників більшості, але до його схвалення серед представників груп меншин.

Удосконалено та поглиблено:

- ідеї, згідно з якими: чим більше розвивається мультикультуралізм, тим більше він критикується та модифікується незалежно від специфіки партійно-ідеологічного спектра; чим більша частка та чисельність населення різних типів і груп меншин, тим складніші проблеми мультикультуралізму як способу управління розмаїттям; мультикультуралізм – це спосіб інтеграції, результатом якого може бути успіх або невдача, але який завжди спрямований на відокремлення певних меншинних груп і заохочення цього зі сторони держави, хоча й у межах пошуку соціальної єдності, солідарності та рівності; мультикультуралізм завжди націлений на розроблення тих чи інших моделей демократичного громадянства та конституціоналізму, а загалом на ідеали прав людини й громадянина, хоча й переважно у груповому контексті;

- позиції про те, що: європейський і, зокрема, британський мультикультуралізм не гомогенний, безальтернативний і однорідний, а позначається парадоксальністю, адаптивністю та політизованістю теоретизування й упорядкування соціального і культурного розмаїття, зокрема в межах тематики імміграції та на стику взаємодії з асиміляціонізмом, інтеграціонізмом, космополітизмом, секуляризмом і глобалізмом; мультикультуралізм у Великій Британії і Європі гетерогенний, багатоконпонентний, полісемічний, дискурсивний і неодмінно політизований, але найчастіше розуміється як політичне, суспільне й регулятивне пристосування держави і титульної більшості до соціально та культурно диференційованих груп меншин (передусім іммігрантів) і навпаки; британський мультикультуралізм своєрідний і винятковий у європейському

розрізі, адже він дуже неупорядкований та несистематизований і фокусується на різних проблемах залежно від обставин та політизації контексту;

- аргументації про те, що: британський мультикультуралізм не є одновимірною, одномоментною та односпрямованою теорією і практикою, адже стосується різних внутрішніх і зовнішніх аспектів й детермінант суспільно-політичного життя, політичного процесу, урядування, ідеологій, громадянських, ідентичнісних, етнонаціональних, «расових» й дискримінаційних/антидискримінаційних відносин, імміграції, освіти, мови та релігії; різні аспекти британського мультикультуралізму синтезує звернення до зв'язку між ідентичністю індивідів і груповою культурою, а тому між груповими й індивідуальними правами, внаслідок чого він є фокусом уваги партій і загалом предметом політичної змагальності та суспільно-політичного дискурсу; своєрідність британського мультикультуралізму забезпечується шляхом його впорядкування у формі «расових» відносин на політичному, суспільному і державному рівнях та у формі комбінування ексклюзивної імміграційної політики й інклюзивної інтеграційної політики для розвитку інтегративного британства й громадянської нації у державі;

- узагальнення, згідно з якими: мультикультуралізм у Великій Британії завжди впливав і досі впливає не лише на політичну змагальність, а й загалом на політичну структуру і політичний устрій держави; попри свою критику і суспільно-політичне заперечення, мультикультуралізм і далі залишається несистематизованою офіційною політикою у Великій Британії, хоч і переживає період свого оновлення й переоцінки; мультикультуралізм у Великій Британії і сформувався, і поточно розвивається та політизується як дискусії та конфронтації між групами меншин і загалом меншістю та титульною більшістю (а також їхніми політичними представниками) стосовно коригування їхнього передусім групового, а не індивідуального суспільно-політичного статусу, прав, можливостей та соціальних і культурних цінностей тощо.

Набули подальшого розвитку:

- міркування, згідно з якими: теоретично та практично потрібно розмежовувати феномени і поняття мультикультурності (яка заснована на плюралізмі національних меншин і корінних народів та описує суспільство, що демографічно складається з людей із різних груп) та мультикультуралізму (який регулятивно заснований на

сприйнятті іммігрантів і позначає державу, що нормативно управляє культурним й соціальним розмаїттям); проблеми мультикультуралізму в теорії і практиці різняться залежно від розбіжних політичних інститутів, національної історії, інтелектуальних традицій і форм розмаїття у кожному випадку, внаслідок чого мультикультуралізм є динамічним процесом, що постійно змінює переконання і дії конкретних суб'єктів політики та соціальної сфери; мультикультуралізм проблематичний, коли конфлікти між різними групами (більшості і меншості) щодо цінностей чи їхньої інтерпретації не можуть бути розміщені у межах певної соціальної структури та загрожують індивідуальним (а не груповим) правам людини і громадянина;

- аргументації про те, що: політичні актори у Великій Британії чинно одночасно відкидають та підтримують розмаїття культур як політичну мету та набір практик, унаслідок чого оформлюється риторика мобілізованого чи політизованого, обмеженого чи неповноцінного (сфокусованого на обмеженому колі питань) й інклюзивного чи інтегративного (орієнтованого на асиміляцію й інтеграцію), а не поліцентричного (як політики і «зверху вниз», і «знизу вгору») мультикультуралізму; у Великій Британії теоретизовано та рефлексовано непримиренне й антагоністичне протиставлення мультикультуралізму мультикультурності, яке сприяє політизації цієї тематики;

- позиції про те, що: мультикультуралізм у Великій Британії є спробою відповіді передусім на імміграційні процеси і «расову» ієрархію у контексті колоніалізму, а згодом постколоніалізму Британської імперії; британський мультикультуралізм фактично розуміється та формально врегульовується як управління і впорядкування «расових» відносин на тлі політизованого протистояння британської ідентичності й інших комбінованих ідентичностей, зокрема з приводу захисту своїх групових прав; британський мультикультуралізм первинно та в різні періоди історії орієнтувався насамперед на різні вияви соціальних і культурних відмінностей населення Великої Британії, а поточно фокусується передусім на питаннях релігії та міжконфесійних відносин, зокрема політичного ісламу чи політизації ісламу;

- положення про те, що: чим більше розвивалися й інституціоналізувалися теорія та політика мультикультуралізму у Великій Британії, тим більше вони зазнавали критики і трансформацій на тлі терористичних актів з початку XXI століття, світової

фінансово-економічної кризи, європейської імміграційної кризи, «Брекзиту» тощо; попри заклики до згортання політики мультикультуралізму і фіксування його критики та колапсу у політичному дискурсі, номінально та законодавчо, враховуючи мотиви політичних акторів, мультикультуралізм у Великій Британії лишається чинним, хоч і надалі піддається теоретичній, концептуальній, політичній і практичній переоцінці, оновленню, ребалансуванню, «відбілюванню» й модифікації – у руслі згуртованості, постмультикультуралізму, інтеркультуралізму і подолання небезпек політизації ісламу.

Теоретичне і практичне значення отриманих результатів роботи. Теоретичне значення дисертації полягає найперше у тому, що її положення, змістовне наповнення, узагальнення та висновки можуть бути прямо використані в подальшому розвитку проблематики управління соціальним і культурним розмаїттям, причому не лише у Великій Британії, а й в інших мультикультурних країнах Європи, в тому числі в Україні, навіть якщо вони не послуговуються політикою мультикультуралізму. Відтак матеріали дослідження можуть бути успішно застосовані в інших наукових розвідках з подібним або суміжним об'єктом і предметом дослідження. Окрім того, текст і підготовані публікації в межах дисертаційної роботи можуть бути залучені для подальшого розвитку таких начальних курсів у закладах вищої освіти України й інших країн світу, як «Європеїстика», «Порівняльна політологія», «Партологія», «Політична соціологія», «Етнополітологія» тощо, а також для укладання нових навчальних дисциплін, які безпосередньо стосуються соціального і культурного розмаїття та власне мультикультуралізму. Своєю чергою практичне значення дисертаційної роботи полягає у тому, що її матеріали можуть бути застосовані для покращення законодавства та владно-управлінського процесу в тих або інших країнах, зокрема в Україні, а також з приводу управління соціальним і культурним розмаїттям в умовах сучасності. Доповнюється це тим, що політичний досвід Великої Британії з приводу управління культурним розмаїттям можуть взяти на озброєння політичні партії та загалом політичні актори і структури влади тих чи інших країн, особливо якщо вони намагаються маневрувати в політичному процесі та просувати цінності й пріоритети захисту передусім національної ідентичності тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, орієнтованим на досягнення поставленої мети – аналізу, структурування і систематизації особливостей концептуалізації, предметної сфери й охопленості, еволюції, параметрів, детермінант і меж становлення й розвитку, аспектів, виявів, контекстів, складових і наслідків (зокрема, переваг та дефектів) теорії, практики і політики мультикультуралізму у Великій Британії на загальноєвропейському тлі. Для цього дисертант опрацював масив, головню, національних і міжнародних нормативно-правових і політико-правових актів й урядових звітів у Великій Британії, комплекс теоретично і практично орієнтованої наукової, дослідницької й аналітичної літератури, а також показники та вибірки статистичних й інших баз даних, які прямо чи опосередковано стосуються проблематики управління соціальним і культурним розмаїттям та політики мультикультуралізму у Великій Британії й інших країнах Європи і світу. Як наслідок, особистий внесок автора дослідження представлено у тексті дисертаційної роботи, 5 статтях в українських і закордонних періодичних фахових виданнях з політичних наук та у 6 наукових працях, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації. Всі наукові результати отримано дисертантом самостійно, в тому числі шляхом використання ідей та текстів інших авторів, на які обов'язково подано відповідні посилання, а усі опубліковані здобувачем праці за темою дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Головні і супровідні положення та результати дисертаційної роботи викладено, представлено та обговорено під час наукових і науково-практичних конференцій різного рівня, зокрема під час: П'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Шведа) (Львів, 28 листопада 2020 р.), VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19» (Ужгород, 24 вересня 2021 р.), міжнародної наукової конференції «Муніципальні читання імені Антона Кохановського» (Чернівці, 17–18 листопада 2021 р.), Шостої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Шведа) (Львів, 26–

27 листопада 2021 р.), III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (Івано-Франківськ, 27–28 травня 2021 р.), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (Львів, 6–7 грудня 2021 р.), а також Всеукраїнської науково-практичної конференції «VIII Методологічні читання – Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)» (Львів, 10 грудня 2021 р.). Крім того, положення та результати дисертаційної роботи неодноразово розглядались й обговорювались під час засідань і теоретико-методологічних та наукових семінарів кафедри політології Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. У межах проблематики дисертаційної роботи, присвяченої темі особливостей і наслідків політики мультикультуралізму у Великій Британії, в тому числі на тлі європейського досвіду, підготовано й опубліковано 11 наукових праць, серед яких: 5 – статті в українських і закордонних періодичних фахових виданнях з політичних наук (у тому числі включених до міжнародних наукометричних баз), 6 – матеріали і тези доповідей на міжнародних та всеукраїнських наукових й науково-практичних конференціях.

Структура й обсяг дисертації. За внутрішньою структурою та враховуючи авторське розуміння об'єкта й предмета, мети і завдань дослідження, дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (які об'єднують одинадцять підрозділів), висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 319 сторінок, з яких обсяг основного тексту (зі вступ і висновками) – 209 сторінок. Список використаних джерел на 85 сторінках складається з 1059 пунктів, з яких переважна більшість, враховуючи специфіку і предмет дослідження, англomовні (здебільшого перевага надавалась англomовним першоджерелам, а не їхнім перекладам іншими, в тім числі українською, мовами).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ Й ЗАСАДИ ВИДІЛЕННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ І КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ/ТЕОРІЇ Й ПОЛІТИКИ/ПРАКТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ В ЄВРОПІ ТА СВІТІ

1.1. Виокремлення, становлення, чинний стан, перспективи і проблеми розвитку тематики мультикультуралізму в політичній теорії та практиці: європейське і загальносвітове тло й контекст Великої Британії

Тематика і політика мультикультуралізму є центральними у розрізі політичних проблем багатьох європейських країн (й інших країн світу), починаючи орієнтовно з 1945 року. Однак мультикультуралізм як офіційна політика, явище та дослідницька категорія охоплює низку різних питань, а тому визначення того з них, яке переважає, варіюється з різними політичними/суспільно-політичними обставинами, які власне й були підставою виокремлення та залишаються умовою чинного стану, перспектив і проблем розвитку мультикультуралізму в Європі та світі [849]. Спочатку фокусом уваги мультикультуралізму були, головне, занепокоєння щодо імміграції та способів поселення іммігрантів у Європі в 50–80-х роках ХХ століття. Після колапсу комуністичних режимів і режимів «реального соціалізму» та часткового відродження етнічного націоналізму мультикультуралізм зосередився на питаннях передачі влади від центральних або національних урядів до регіональних або субнаціональних груп і на можливостях розподілу влади в центрі. Згодом, на початку ХХІ століття і поточно, мультикультуралізму довелося мати справу зі зростаючою кількістю політичних біженців та шукачів притулку, передусім у Західній Європі [849]. Нарешті, зовсім недавно, зокрема внаслідок терактів у США і деяких країнах Європи, мультикультуралізм як політична теорія і практика був уповільнений та почав зазнавати критики через стурбованість небезпеками, які несуть неасимільовані групи іммігрантів. Відтак учення та політика мультикультуралізму, насамперед

у Європі і зокрема в деяких європейських країнах, пройшли декілька етапів свого розвитку, які потребують розгляду, в тому числі на предмет чинного стану, перспектив і проблем.

Спочатку і донедавна у популярному дискурсі в ЗМІ та в політиці було доволі мало термінів, які би використовувались ширше, ніж мультикультуралізм. Саме тому мультикультуралізм традиційно обговорювали як позитивну ознаку національних спільнот і міст, а політики, теоретики й практики дуже часто констатували той факт, що «ми зараз живемо у мультикультурному суспільстві» та можемо «похвалитися своєю космополітичністю» [849]. Але останнім часом, особливо після етнічних конфліктів, коли старі суспільства розпались і відбулось те, що називається етнічною чисткою (як, наприклад, у колишній Югославії), або ж після жорстоких етнічних конфліктів у різних країнах та містах (у яких такі конфлікти були майже універсальними), мультикультуралізм почав сприйматись у значно негативнішому світлі. Не стала винятком і ситуація у Сполученому Королівстві/Великій Британії, коли почали активно формуватись і виявлятись заворушення, пов'язані з жорстокими конфліктами між азійським населенням та корінними громадянами цієї держави, бо ці конфлікти діагностувалися саме крізь призму наслідків й ефектів мультикультуралізму. Саме тому на початку XXI століття та поточно економічних і політичних іммігрантів й біженців у багатьох країнах Європи почали трактувати як таких, що загрожують єдності суспільств. А це особливо важливим виявилось на тлі трансформованого уявлення про те, що така єдність поточно розглядається як необхідна умова захисту від мультикультуралізму.

У цьому контексті потрібно констатувати, що етимологічно похідні терміна «мультикультуралізм» формувались у політичній науці і практиці як різні за значенням, сприйняттям й ефектами, оскільки саме поняття «мультикультуралізм» традиційно окреслюють як парадоксальне (і позитивне, і негативне), а натомість його прикметник «мультикультурний» – типово як позитивний. Головна причина такого стану справ у тому, що мультикультуралізм від моменту його винайдення, виокремлення та апробації означав і політику, і дискурс, і ідеологію, але завжди націлені на розмаїття соціальної та політичної реальності у культурному

плані. З іншої сторони, феномен і практика мультикультуралізму завжди були та залишаються організованими й упорядкованими на підставі певної нормативної цілі, яка визначає, контролює і керує розвитком розмаїття у певному напрямі. Інакше кажучи, це означає, що прикметник «мультикультурний» описує суспільство, яке складається з людей, що становлять різні культурні й етнічні групи, натомість іменник «мультикультуралізм» дуже часто є розпорядчим і регулятивним феноменом, оскільки має своїм завданням позначати або державу, яка прихильна до соціальної моделі мультикультуралізму як бажаного, або державу, яка слідує «неприємним» і вартим осуду мотивам [451]. Приміром, імперії типово ґрунтуються на ідеях та практиках режимів розмаїття і політичних моделях управління географічно експансивними одиницями. Відповідно, навіть деякі постімперські держави у «ранній європейській сучасності» (з Вестфальського миру 1648 року) у цьому сенсі були певною мірою «мультикультурними», «складеними» чи «гетерогенними», як, приміром, у випадку Данії, Італії, Німеччини, Франції та Великої Британії. І це попри те, що з самого початку політичної державності Європі була властива національна держава, яка виходила з політичного ідеалу згуртованості між культурою, територією, етнічною належністю та політикою, між державою і нацією, а також між громадянством, ідентичністю, мовою та належністю [363].

Відтак національна держава в Європі з найдавніших часів спиралася на культурну однорідність і своєрідний монокультуралізм, навіть незважаючи на те, що реальність, як і раніше, так і зараз, часто характеризувалася та характеризується культурним різноманіттям, напруженістю відносин більшості і меншин, лінгвістичною ієрархією, регіональними диспропорціями та релігійними конфліктами тощо. Отже, концептуально не дивно, що реакція на політику мультикультуралізму, особливо після Другої світової війни, була і залишається скептичною та часто ворожою, навіть попри те, що ідеї і практики мультикультуралізму відносно якісно та «логічно» вбудовані у нові глобальні процеси і контексти, в межах яких вони здаються і сприймаються цілком належно. А це своєю чергою є причиною того факту, що, незважаючи на концептуальну та ідейну парадоксальність,

мультикультуралізм із другої половини ХХ століття зумів помітно вплинути на європейські держави і їхню політичну практику, наукові дискусії та політику інтеграції і соціальної інженерії у Європі та світі [776; 1009].

Тому доцільно аргументувати, що спочатку теоретично, а згодом і практично мультикультуралізм вийшов на арену політичної теорії та практики більшості країн Європи й став предметом академічної зацікавленості і політичного дискурсу [451]. Базова причина цього полягала у тому факті, що певний (переважаючий станом на сьогодні) час мультикультуралізм, заснований на сприйнятті іммігрантів, на відміну від логіки мультикультурності, заснованої на плюралізмі національних меншин та корінних народів у межах тієї чи іншої держави, був моделлю, котра заохочувала та давала змогу етнічним, релігійним і культурним групам зберігати свою відмінність й ідентичність у приймаючих (нерідних) суспільствах [184]. Однак спочатку, зокрема до 70-х років ХХ століття, теоретичні та практичні напрацювання в цьому напрямі були предметом орієнтованими і фокусувалися на економічних, політичних, соціальних і культурних аспектах імміграції. Згодом, у 70–80-х роках ХХ століття, предметом зацікавленості політики мультикультуралізму постали трудові мігранти, а в 90-х роках ХХ століття – біженці, практики возз'єднання сімей і відповідно зміна імміграційної політики у Європі. При цьому завжди аналітичною особливістю цього процесу було те, що в дослідженні імміграційних процесів і мультикультуралізму першопрохідцями були країни, які також були новаторами мультикультурної моделі – Велика Британія, Бельгія, Нідерланди і Швеція. Досить суттєво відставали від них такі країни, як Данія, Німеччина і Норвегія, які, навіть попри те, що вони мали активні програми міграційних досліджень, не виявилися «піонерами» теорії і практики мультикультуралізму. Водночас цікавою була та залишається ситуація у Франції, в якій дослідження імміграції незмінно було та досі є пов'язаним із республіканською моделлю органічної єдності цієї держави, внаслідок чого ключовими для Франції виявилися питання про те, як іммігранти асимілюються у французьке суспільство, а також проблеми расизму, ксенофобії й антисемітизму, які породили велику кількість наукових досліджень.

Концептуально та в історіографічному контексті важливо, що десятиліття теоретичного і практичного розвитку мультикультуралізму в Європі, зокрема його класичного чи навіть «ортодоксального» формату, дали підстави виокремити певні його ключові дослідницькі питання та проблеми [849]. У політичній філософії питаннями мультикультуралізму стали різні спроби визначити природу якісного ліберального суспільства, яке має гарантувати права не лише людей, але й соціальних груп. Це помічаємо у доробках таких знаних дослідників, як Р. Бабек [160], М. Волцер і Д. Міллер [1017], В. Кимлічка [148; 541; 542], Б. Парех [776; 777], Ч. Тейлор [949; 950] і чимало інших, які говорять про мультикультурне чи транснаціональне (з національним) громадянство, позитиви мультикультуралізму та наполягають на «визнанні» прав людей як членів різноманітних соціальних груп. Відповідно, ці науковці порушують питання про можливість співіснування і взаємної поваги (без дискримінацій, експлуатацій та утисків) різних культурно відмінних груп у єдиному суспільстві і вважають, що це не лише можливо, а й доцільно та корисно, адже сьогодні внаслідок міграції фактично унеможливленими є гомогенні спільноти [957]. Контраверсійної позиції з цього приводу ще у період відносного розквіту політики і теорії мультикультуралізму дотримувався Б. Баррі, який висловлював різку критику мультикультуралізму і констатував, що саме через нього лібералізм деградує [154; 155], зокрема внаслідок політично значущої відмінності представників різних культур та груп. Як наслідок, у політичній філософії, зокрема у вченні й ідеях Дж. Рекса [845], Т. Маршалла [622] та С. Томлінсона [850; 851], було висловлено позицію, що може існувати своєрідна обмежена версія мультикультуралізму, яка виявлятиметься прийнятною навіть попри критику засадничих положень «ортодоксального» мультикультуралізму.

Такий різногранний висновок з приводу розуміння сутності та політики мультикультуралізму був цілком релевантним для Європи у другій половині ХХ століття, адже у цей час європейські країни мали кілька відповідей на імміграцію етнічних меншин, зокрема у форматі: асиміляціонізму (особливо у Франції), системи гастарбайтерства та відмови від політичного громадянства (головно, у німецькомовних країнах), того чи іншого типу мультикультуралізму й інтеграції

(передусім у Швеції, Нідерландах та Великій Британії) [826; 849; 851; 879]. Інакше кажучи, навіть незважаючи на те, що досвід і реакція на рівні різних країн Європи щодо ступеня асиміляції мультикультуралістських позицій і політики значно відрізнялися, все ж можна було визначити спільні джерела, котрі лежали в основі відносного успіху, яким мультикультуралізм користувався у Європі близько сорока років (із початку 70-х років ХХ століття – до кінця першої декади ХХІ століття) і певною (меншою) мірою робить це сьогодні. З-поміж цих джерел – спадщина Другої світової війни, нові шаблони імміграції у європейські країни, поява феномена боротьби етнічних меншин на основі захисту їхніх прав і захист причини мультикультурності [451]. Все це, на думку дослідників, означає, що мультикультуралізм варто розглядати і як симптом нездужання, і як явний знак того, що ми стикаємось із фундаментальною проблемою, яка чекає нових, ретельних й орієнтованих на майбутнє засобів розв'язання, котрі допоможуть вирішити концептуальний парадокс цього феномена і, навіть можливо, вивести нас за межі мультикультуралізму.

Хоча суто номінально мультикультуралізм, навіть попри певний теоретичний і практичний відступ від нього серед багатьох європейських лідерів та громадян [184], і надалі нормативно є концепцією та стійким засобом розв'язання викликів сучасності в умовах розмаїття у сучасних націях-державках [716]. Але, разом з цим, в інституційному контексті у країнах Європи почав формуватися більш міждисциплінарний підхід до вивчення міграції. Через це було створено чимало науково-дослідних інститутів для дослідження складності і міждисциплінарного характеру теми мультикультуралізму, зокрема спочатку Інститут міграції та етнічних досліджень в Амстердамському університеті у 1993 році, Інститут вивчення міграції, розмаїття та добробуту в Університеті Мальмо у Швеції, а також Центр міграційної політики та безпеки при Оксфордському університеті у Великій Британії в кінці 90-х років ХХ століття, а згодом й подібні фундації в більшості країн Європи. А пізніше це доповнилось утворенням різноманітних міжнародних організацій академічного типу, в тому числі таких, як «Метрополіс», «Міжнародна міграція, інтеграція і соціальна згуртованість», «Нові можливості

співпраці» (Агенції з фінансування досліджень у Європі) тощо, які спрямовані на збільшення порівняльних знань і даних у галузі міграції, інтеграції, громадянства та мультикультуралізму [184].

Однак поточно мультикультуралізм все ж увійшов у період відносної кризи та критики, особливо внаслідок інтенсифікації імміграційних процесів у Європі та перевірки того, чи він є найкращою моделлю управління розмаїттям, створеним саме імміграцією [184], в тому числі у таких країнах, як Нідерланди, Швеція та Велика Британія [183; 211] (виняток у цьому зрізі становить мультикультуралізм у Канаді, де він і надалі є успішним [289; 602] і де його «не можна вбити» [117], але ця країна не є європейською). Це особливо очевидно стало тоді, коли праві та ультраправі політичні партії почали критикувати мультикультуралізм як найбільш некерований та нерегульований аспект суспільно-політичного життя в різних країнах Європи. Наголос у цьому зрізі почали робити на тому, наскільки погано мультикультурна модель суспільства інтегрує іммігрантів у приймаючих їх суспільствах, через що все частішими і частішими стали вияви расистських, ксенофобських й ексклюзивних дискурсів у них. Як наслідок, звук політичної риторики в Європі почав лунаєти у більш жорстких тонах, аніж раніше, про що засвідчувала зростаюча виборча підтримка і відтак політичний вплив популістських партій. Особливо важливим було збільшення занепокоєння політиків щодо мусульман і того, чи вони здатні інтегруватись у європейські суспільства. Все це згодом мало своїм результатом суттєві зміни в академічному середовищі, у якому також почав відчуватись і все більше посилюватись дискурс супроти ідей та політики мультикультуралізму (як конструкції й ідеї визнання групових відмінностей у таких державних сферах, як право, політика, демократичний дискурс, спільне громадянство та національна ідентичність [691, с. 2]). Він особливо яскраво вираженим почав бути серед радикальних теоретиків, які передусім мають власні незгоди з передумовами мультикультуралізму як такого. Хоча, паралельно з цим, у науці сьогодні представлені й м'які версії ревізіонізму європейського мультикультуралізму.

Зокрема, у 2000 році британський теоретик Б. Парех опублікував дослідження «Переосмислення мультикультуралізму», яке стало раннім ревізійним викликом мультикультурній ортодоксальності. Вчений розглянув ключові ідеї, які формують мультикультуралізм – людську природу, відданість культурі, національну ідентичність, форми плюралізму, моральний монізм, структури влади, колективні права, рівність відмінностей, релігію та суспільне життя, – і рішуче висловився на підтримку плюралістичного погляду на культурне розмаїття, в якому повинна існувати «творча взаємодія» трьох елементів – вбудованість людей у культуру, неминучість і бажаність культурного розмаїття та міжкультурного діалогу, а також внутрішній плюралізм кожної культури [776, с. 338]. Відтак дослідник підсумував, що з мультикультурного погляду жодна політична доктрина й ідеологія не може представляти повну правду життя, адже мультикультурне суспільство порушує проблеми, які не мають паралелей в історії [776, с. 343]. Дещо згодом, у 2005 році, ще один британський учений Т. Модуд у розвідці «Мультикультурна політика» висловив аргумент, що мультикультурне суспільство не зводиться лише до «чорно-білого» дуалізму, оскільки чимало інших етнічних та релігійних спільнот є невід’ємною частиною політики мультикультуралізму [690]. Для демонстрування цього науковець довів, що культура є статичною чи квазіприродною, а «культурний расизм натуралізує культуру», внаслідок чого «культура автоматично відтворюється і не змінюється з часом» [690, с. 13].

Більш радикальні ідеї 2010 року у праці «Ковзання мультикультуралізму» [1009] висловили С. Вертовец і С. Вессендорф, які, з однієї сторони, визнали, що політика мультикультуралізму занепадає, однак, з іншої сторони, не зникає, хоча й по-різному асоціюється з ідеєю неправильної політики та практики. Найяскравішим виявом цього слугує той факт, що ліві та праві (а не центристські) політичні сили воліють відмежуватися від мультикультуралізму, навіть незважаючи на те, що «політика та програми, колись визнані «мультикультурними», тривають й досі» [1008, с. 14, 21]. Доповнює цей висновок колективна монографія «Європейський мультикультуралізм переглянутий» [897] 2010 року, науковим редактором якої є А. Сідж, й у якій засвідчено недвозначну кризу мультикультуралізму бодай у

шести європейських країнах. Врешті-решт і сам Т. Модуд та його співавтори А. Тріандафілліду і Н. Мір у монографії «Європейський мультикультуралізм» [717] 2012 року констатували «акт зникнення» мультикультуралізму, навіть попри те, що для європейців властивим залишається «визнання культурних відмінностей меншин як засобу виховання інклюзивного громадянства» [716, с. 10].

Своєю чергою Е. Макі взагалі констатувала, що критика теорії та політики мультикультуралізму похідна від того, що вони постали «невід’ємною частиною проекту побудови й утримання домінуючої влади та посилення гегемонії Заходу» у світі [602, с. 163]. Подібно П. Бевеландер і Р. Тарас вмотивовують, що загальною чи спільною рамкою мультикультуралізму є те, що це, по суті, постколоніальний проект, адже колишні колонізатори та колонізовані погоджують умови про перемир’я, якого треба дотримуватися на території колишньої метрополії [184]. Виявляється це у тому, що критика мультикультуралізму спрямована на рухому мішень, бо за своєю природою мультикультурна теорія і політика не є статичною, а швидше адаптивною і податливою. Дещо іншої думки дотримується С. Жижек, який зазначає, що політика і теорія мультикультуралізму є способом «карантинування» «інших» й одночасного «знекофеїнування їх». Відповідно, продовжує вчений, кінцевим результатом є той факт, що сьогоденній толерантний ліберальний мультикультуралізм – це досвід «іншого», позбавленого своєї «іншості», або досвід «іншого без кофеїну» [1057]. Врешті-решт С. Окін взагалі зазначає, що мультикультуралізм просто не бачить жінок у суспільстві, а натомість полегшує контроль чоловіків над жінками [750–752]. Інакше кажучи, наголошує дослідниця, за таких умов групові права потенційно, а в багатьох випадках і реально є антифеміністичними [751; 752].

У підсумку ж можна констатувати, що на сучасному етапі розвитку теорії і політики мультикультуралізму доводять, спростовують чи загалом перевіряють тезу про «кінець мультикультуралізму» [184]. Річ у тому, що в різноманітних дискусіях виокремлюється щонайменше три групи дослідників і практиків, зокрема тих, хто: а) вважає, що мультикультуралізм ніколи насправді не існував у їхніх країнах; б) впевнені, що поточно мультикультуралізм є «мертвим» або

поступово занепадає; в) стверджує, що мультикультуралізм більш еластичний, ніж будь-коли раніше. І це все відбувається у межах верифікації впливу мультикультуралізму на підтримку чи непідтримку західних ліберальних традицій, демократичного порядку, а також ефективної ринкової економіки як основи європейських цінностей та цілей. При цьому сьогодні академічна література часто не збігається з політичною практикою мультикультуралізму і суттєво відстає від неї. Хоча ще раніше, зокрема до початку ХХІ століття, академічна література навпаки значно передувала політичній практиці мультикультуралізму, а натомість друга постійно наздоганяла першу.

На цьому тлі теорії та політики мультикультуралізму в Європі особливої уваги заслуговує проблематика виокремлення, становлення і чинного стану розвитку мультикультуралізму, ідентичності й інтеграції у контексті Великої Британії як одного з «піонерів» мультикультуралізму в регіоні. Важливість виокремлення цієї країни для аналізу полягає, головню, у тому, що вона була однією з перших, яка доволі ефективно почала ініціювати, просувати та застосовувати політику і практику мультикультуралізму після Другої світової війни. Водночас саме у Великій Британії як в одному з «оазисів мультикультуралізму» в Європі цю прихильність до аналізованого феномена було чи не вперше послаблено на початку ХХІ століття, коли центральний уряд зіткнувся з локальними, однак жорстокими конфліктами між «білими» британцями і представниками деяких етнічних меншин з Азії, а також між місцевим населенням та біженцями і шукачами притулку [849]. Відтак початок ХХІ століття виявився спусковим механізмом ініціювання відносно розгубленої дискусії серед політиків, громадськості та преси з приводу перспектив і небезпек, а загалом наслідків і майбутнього британського мультикультуралізму як сектора, який ототожнювався зі сегрегованими формами життя в межах культурного та суспільно-політичного розмаїття. Адже хоча історично Сполучене Королівство було місцем, у якому мультикультуралізм можна було співчутливо обговорювати та демонструвати як сумісний зі сучасним суспільством та державою соціального забезпечення і добробуту, поточно його почали розглядати як неминучу небезпеку, виходом із якої може

слугувати асиміляціонізм. Усе це неодмінно поставило на політичний і академічний порядок денний проблематику мультикультуралізму у Великій Британії, причому як в ретроспективі, так і поточно й у перспективі.

Початок цієї проблематики у Великій Британії ініційовано здебільшого після Другої світової війни і під час «холодної війни», коли в поле зору науковців увійшли такі питання, як «раса», імміграція та культурне розмаїття. Це помічаємо з наукових розвідок (різного часу), передусім монографій, таких учених, як Х. Ансарі (««Невірний всередині»: мусульмани у Великій Британії з 1800 року», 2004 року [119]), Р. Віндер («Криваві іноземці: історія імміграції до Британії», 2004 року [1038]), Дж. Вотсон («Між двома культурами», 1977 року [1020]), П. Гілрой («У Юніон Джеку немає чорного: культурна політика раси та нації», 1987 року [383]), Г. Гоулборн («Расові відносини у Великій Британії з 1945 року», 1998 року [399]), З. Лейтон-Генрі («Політика імміграції: імміграція, раса і расові відносини у повоєнній Британії», 1992 року [561]), Т. Модуд («Мультикультурна політика: расизм, етнічна приналежність та мусульмани», 2005 року [690]), Б. Парех («Майбутнє багатоетнічної Британії», 2000 року [780]), «Переосмислення мультикультуралізму: культурне розмаїття і політична теорія», 2000 року [776; 777]), Е. Роуз («Колір та громадянство: звіт про расові відносини Великої Британії», 1969 року [859]), П. Фрайер («Залишатися владою: історія чорношкірих людей у Великій Британії», 1984 року [355]), Д. Хіро («Чорношкірий британець, білий британець», 1991 року [459]), К. Холмс («Острів Джона Булла: імміграція і британське суспільство, 1871–1971», 1988 року [465]) й чимало інших [140; 802].

Усі ці розвідки стосувалися трьох основних груп іммігрантів до Великої Британії, зокрема: біженців з Європи, переміщених унаслідок Другої світової війни та «холодної війни» (наприклад, поляків й угорців); трудових іммігрантів та їхніх сімей, особливо з Південної Європи (приміром, італійців); іммігрантів з колишній колоній і Співдружності Націй, особливо з Карибського басейну й Південної Азії. Однак у цих дослідженнях зроблено наголос на тому, що труднощі для управління культурним розмаїттям зумовлювались винятково чи здебільшого іммігрантами з третьої групи, тобто неєвропейцями, з приводу та

проти чого вже зі середини 50-х років XX століття у Великій Британії почали відбуватися дії/виступи і так звані «расові» заворушення [355; 914, с. 43], а уряди мусили на них у певний спосіб реагувати, в тому числі й інституційно, законодавчо та регулятивно, зокрема у межах ідеї та політики мультикультуралізму й/чи інтеграції (так званої «формули Дженкінса») [298; 486, с. 267; 569; 848] та особливого впорядкування системи освіти [300; 348; 430] (про це йтиметься у наступному розділі роботи).

Чинно ж проблематика мультикультуралізму у Британії фокусується, головню, довкола представників уже згаданого вище Центру міграційної політики та безпеки при Оксфордському університеті і так званої Брістольської школи мультикультуралізму. Її чи не головними виразниками є знані у всьому світі фахівці з проблематики етнічної належності та громадянства, ідентичності, мультикультуралізму та меншин Т. Модуд і Н. Мір [572], котрі є авторами таких монографій, як «Європейські мультикультуралізми: культурні, релігійні й етнічні виклики» [717] 2012 року та «Мультикультуралізм й інтеркультуралізм: дебати про розділові лінії» [663] 2016 року, а також низки наукових статей [652; 654; 655; 659; 661]. Разом із ними різного часу співпрацював і співпрацює В. Уберой, за авторством якого світ побачило чимало наукових статей з проблематики мультикультуралізму [988–991; 993], а також у 2015 році колективна монографія «Переосмислення мультикультуралізму: інтерпретації, дилеми і нові напрями» [992].

Окрім того, саме Т. Модуд, Н. Мір і В. Уберой редагують серію книг «Політика ідентичності та громадянства», яку видає «Palgrave Macmillan», а також присвятили чимало своїх досліджень одному з класиків мультикультуралізму та національної ідентичності в Сполученому Королівстві Б. Пареху [983; 985; 986; 992]. Доповнюється картина і тим, що представниками Брістольської школи мультикультуралізму є колишні докторанти Т. Модуда, зокрема А. Левіцкі [582], Т.-А. Тео [955] й Е. Дікічі [295], які публікуються на тему мультикультуралізму у Великій Британії та інших країнах світу. Однак важливо й те, що пряме відношення до Брістольської школи мультикультуралізму має чи не найвідоміший британський дослідник цієї проблематики (в тому числі у Великій Британії) –

згаданий вище Т. Парех. З одного боку, він ніколи не мав прямого й офіційного зв'язку з цим науковим центром, однак, з іншого, був досить тісно спорідненим із лідером Брістольської школи мультикультуралізму Т. Модудом, зокрема через М. Оукшотта – неофіційного наставника Т. Пареха та офіційного експерта дисертаційної роботи Т. Модуда [623; 778]. Проте дійсною подією, яка об'єднала Б. Пареха та Т. Модуда й доповнила їхнє мислення про мультикультуралізм у Британії, стала справа Салмана Рушді у 1988–1989 роках [700; 704; 773], яка, на думку Т. Модуда, була «основною подією» для Брістольської школи мультикультуралізму [572].

Цікавим моментом, про який часто говорять представники британського теоретичного та практичного мультикультуралізму, є те, що виокремлення цього наукового і політичного фокусу зацікавленості є різностороннім, оскільки Велика Британія стикається з певними проблемами з приводу різності культурного розмаїття. З одного боку, Велика Британія як європейська держава «старого світу» та колишня імперія характеризується тим, що значна частина її післявоєнного напливу мігрантів komponується людьми з колишніх колоній, особливо з Індії, Бангладеш, Пакистану та Карибського басейну. Тому чимало іммігрантів з цих країн і регіонів світу свій рух до Великої Британії розуміють більше як «повернення додому», аніж як типову міждержавну міграцію, оскільки саме такі переселенці першими відповіли на заклик Великої Британії допомогти у її відбудові після Другої світової війни (в тому числі за принципом «Ми тут, тому що Ви були там»). Натомість, з іншого боку, Велика Британія постійно стикається з викликом чотирьох націй Сполученого Королівства – англійців, валлійців, ірландців і шотландців. Це особливо помітно й поточно, адже саме в останні десятиліття спостерігається посилення передачі повноважень з Англії на користь Шотландії, Уельсу і Північної Ірландії, оскільки останні прагнуть просувати власну національно-культурну ідентичність і впливати на прийняття політичних рішень [572]. Відтак Англії, яка довго визначала імперську і постімперську британську ідентичність, залишалося розмірковувати над тим, що може означати британство, крім англійської ідентичності та культури, і навпаки.

У цьому сенсі Велика Британія дійсно має справу з управлінням культурним розмаїттям, тому її проблематика і дослідження є вкрай цікавими й важливими [125]. Чи не найяскравішим виявом цього слугує той факт, що такі міста, як Лондон, стали «найрізноманітнішими», створивши різні практичні й інші проблеми для управління [1005]. Доповнюється ситуація і тим фактом, що Велика Британія – країна з надзвичайно великою чисельністю (понад 4 млн) і часткою (понад 6 %) мусульманського населення у своєму складі [592]. І це все на тому тлі, що в 2015–2016 роках у Великій Британії було ініційовано, а в 2019–2020 роках завершено процедуру виходу цієї держави з Європейського Союзу (процедуру «Брекзиту»). Урешті-решт, цікавість Великої Британії в контексті мультикультуралізму полягає також і в тому факті, що вона сформована як «острівна держава», а тому її внутрішні та зовнішні суперечки (як у межах, так і поза межами ЄС), в тому числі з приводу суверенітету, контролю кордонів, ставлення до імміграції та збереження ідентичності, неодмінно пов'язані з географією Великої Британії. Відповідно, з цього можна зрозуміти, що саме у випадку Великої Британії було сформоване розуміння мультикультуралізму як політичного проекту чи орієнтації, які охоплюють стратегії, інституції, дискурси, практики, інтуїцію, що свідомо прагнуть звернутися до мультикультурної реальності та сигналізують про відносно якісну орієнтацію на управління етнокультурним, мовним і релігійним розмаїттям.

На тлі нещодавньої – причому, головню, доволі негативної – практики політики мультикультуралізму у Великій Британії в науковому середовищі (не кажучи про реальну політику), як і в більшості країн Європи, почало формуватися відносно різке та критичне ставлення до аналізованого феномена, особливо з початку XXI століття. Навіть попри припущення багатьох учених і публіцистів, що політика мультикультуралізму буде лишатись офіційною і переважаючою у Великій Британії упродовж ще доволі значного періоду часу [813; 814, с. 18]. Річ у тому, що саме з початку XXI століття, особливо після декількох яскравих виступів тогочасного британського прем'єр-міністра Д. Камерона, у цій державі було взято ціль на певний розрив з практикою минулої політики мультикультуралізму, як такої, що не достатньою мірою розв'язує проблеми культурного розмаїття

(принаймні на тому рівні, як це було до середини 90-х років ХХ століття). Головним фокусом занепокоєння стало припущення про те, що мультикультуралізм поступово «зміцнюється», що приводило до побоювання з приводу того, що він у підсумку зможе перерости в соціальний, економічний, культурний, релігійний, освітній, юридичний і навіть політичний сепаратизм, коли окремі групи матимуть перспективи стати автономними регіонами у національній державі або своєрідними «націями всередині нації».

Це знайшло своє дуже яскраве відображення у доробках таких британських дослідників, як Р. Баллард [141], Т. Кантл [238], Д. МакГі [635; 636], Д. Робінсон [855], Н. Фінні та Л. Сімпсон [335], А. Хіз та Н. Демірева [448; 449], а також у деяких урядових й академічних звітах з цього приводу [272; 803]. У них у принципі було заперечено потребу продовження апробації класичного чи ортодоксального («міцного») мультикультуралізму, натомість наголошено на потребі його максимального «пом'якшення», а також поглиблення «згуртованості/інтегрованості суспільства» [405; 635, с. 64], особливо на тлі все частіших (антимусульманських чи антиісламських) заворушень в етнічно змішаних територіях Великої Британії з початку ХХ століття. Це у підсумку виявило, що незважаючи на те, що британське суспільство раніше було більш відкритим до культурного розмаїття, з цього приводу завжди існували розумні сумніви та політичні дискусії і навіть заперечення, й вони поступово наростали і продовжують це робити досі – як функціонально та політично, так і регулятивно й інституційно. Причому предметом політичної й академічної критики мультикультуралізму стали різноаспектні явища, зокрема: порушення правил ліберальної демократії; розгляд культури як статичного, скінченного й обмеженого етнолінгвістичного явища та блоку; надання привілеїв патріархату і релігійній владі та певне знецінення прав жінок; переважання питань культури над традиційними соціальними проблемами; поблажливість, геттоїзація, комунальний сепаратизм і відчуження тощо (про це детально йтиметься в інших розділах роботи).

Загалом у підсумку можна констатувати, що і в політичній теорії, і в політичній практиці у Великій Британії, як і в усіх країнах Європи (де це релевантно),

відбулися модифікація і пом'якшення мультикультуралізму, що припало на кінець 90-х років ХХ століття – початок ХХІ століття [406]. Предметно мультикультуралізм також дуже суттєво змінився, принаймні у Великій Британії, адже дискурс про так звані «расові меншини» змінився від «кольору» в 50–60-х роках ХХ століття до «раси» у 60–80-х роках ХХ століття, потім до «етнічності» у 90-х роках ХХ століття, а врешті-решт до «релігії» на початку ХХІ століття та чинно [111; 200; 356; 697; 698; 789, с. 18; 823; 912]. Про це детально зазначають такі дослідники, як Л. Бек, М. Кейт, А. Хан, К. Шукра та Дж. Соломос (монографія «Повернення асиміляціонізму: раса, мультикультуралізм і нова праця», 2002 року [136]), Дж. Бекфорд, Р. Гейл, Д. Оуен, К. Піч і П. Веллер (монографія «Огляд бази доказів про спільноти віруючих», 2006 року [169]), С. Хандел (праця «Мультикультуралізм та громадянськість: відповідь Таріку Модуду», 2007 року [473]), Д. Раж [823], П. Стетхем [929] й інші. А це аргументовано засвідчує, що те, що раніше розумілось під інтеграцією та політикою мультикультуралізму у Великій Британії (зокрема до кінця 80-х років ХХ століття), навіть попри відстоювання загалом якісної і пристосувальної орієнтації на культурні відмінності, зовсім не означало, що все було прийнятним і що межа між тим, що було прийнятним, а що ні, була фіксованою та постійною. Відтак цілком очевидним виявляється академічний висновок про те, що британський мультикультуралізм і теоретично, і практично завжди був надзвичайним явищем, яке найкраще характеризувати як «переговорний порядок» [302; 303; 934, с. IX] з певним «простором для маневру» [408], а також із динамічною взаємодією «між групою, державою та людиною» [890, с. 15].

Саме у цьому контексті проблематика виокремлення, становлення, чинного стану, ризиків і перспектив розвитку феномена та політики мультикультуралізму у Великій Британії, в тому числі на загальноєвропейському тлі, актуалізується в українській політичній науці та у вітчизняному реальному політичному процесі. Адже, з одного боку, для якісного розуміння особливостей і наслідків соціального та культурного розмаїття, в тому числі у нашій країні на тлі розвитку процесів міграції і глобалізації, цілком адекватним постає залучення досвіду інших країн світу, в тому числі й Сполученого Королівства, яке спочатку інтегрувалось, а

згодом дезінтегрувалось із Європейського Союзу, але загалом постало своєрідною «моделлю» успіхів і невдач політики мультикультуралізму. З іншого боку, для України поставлена тематика є важливою суто дослідницько та аналітично, бо у вітчизняній науці, особливо у політичній науці, не кажучи вже про політичну практику, проблематика мультикультуралізму не є достатньо розвиненою та представленою: меншою мірою це стосується загальнотеоретичних напрацювань і контексту європейського мультикультуралізму в цілому, але особливо відчутно саме у розрізі феномена та політики мультикультуралізму в окремих державах, у тому числі в Сполученому Королівстві.

Це не означає, що у вітчизняній науці, в тому числі чи передусім у політичній науці, немає напрацювань із приводу тематики мультикультуралізму загалом та мультикультуралізму в окремих країнах Європи, а лише вказує на те, що вони є доволі фрагментарними й не охоплюють усіх належних і предметних складових самого феномена мультикультуралізму. Чи не найбільше це очевидно на підставі звернення до того факту, що в українській політичній науці немає підготовлених і захищених спеціалізованих дисертаційних робіт з тематики мультикультуралізму – ані загалом, ані в окремих країнах світу. Натомість роботи подібного типу (в тому числі дисертації докторів наук), хоч й у цьому випадку переважно теоретизовані або теоретико-методологічні, а не стільки практично та емпірично орієнтовані, інколи трапляються в рамках права, філософії, психології, культурології, зокрема за авторством таких вчених, як О. Аймаганбетова [2] (зі спеціальності соціальна психологія), В. Бабкін [5] (спеціальність теорія та історія культури), А. Бандурка [7] (зі спеціальності філософська антропологія та філософія культури), К. Мацик [46] (зі спеціальності філософія освіти), С. Дрожжина [23; 24], Т. Кулікова [38], О. Литвиненко [41], О. Підскальна [53] та К. Яценко [76] (зі спеціальності соціальна філософія та філософія історії), О. Юрійчук [74] (зі спеціальності філософія права) й інші. Схожа ситуація для української науки властива з приводу видання індивідуальних і колективних монографій з тематики культурного розмаїття та політики мультикультуралізму, в тому числі в країнах Європи, оскільки такі монографії, зокрема за авторством таких дослідників, як Р. Жангожа [27], Т. Ковальчук

і Н. Яковенко [32], А. Назаревич [49], А. Кудряченко [57], А. Подоляка [47], також не є політологічними, а швидше з історії, філософії, культурології, права та міжнародних відносин.

За аналогією ситуація розвивається й щодо підготовки та опублікування наукових статей із тематики мультикультуралізму, які переважно є філософськими, культурологічними, соціологічними й рідше із правознавства та державного управління. Серед них за авторством таких дослідників, як О. Арцишевська [3], С. Бондарук [9], Л. Владиченко і О. Кисельов [11], О. Волошенюк [14], Л. Горбунова [18], В. Карлова [29], Д. Клименко [30], Л. Корнат [35], О. Корнієнко [36], Т. Литвин [40], Л. Ляпіна [42; 44] (які пишуть передусім про загальнотеоретичні, втім числі філософські, суспільно-політичні, управлінські, міжкультурні та дискурсивні, аспекти й особливості феномена і політики мультикультуралізму), Т. Абдулкеримов [1], Г. Балабанова [6], Д. Глазов [16], В. Грубов [21], І. Ковалинська [31] й інші (які фокусуються переважно на досвіді, успіхах і невдачах та загалом різноманітних параметрах феномена й політики мультикультуралізму і явища й управління культурним та соціальним розмаїттям в країнах Європи).

Тим не менше, останнім часом, зокрема з початку ХХІ століття, в українській науці з'являються власне політологічні статті та інші наукові праці, які присвячені політичним, суспільно-політичним і владно-управлінським аспектам, особливостям та наслідкам політики мультикультуралізму й загалом управління соціальним і культурним розмаїттям, у тому числі в країнах Європи. Серед них одну групу становлять наукові напрацювання таких авторів, як А. Гордієнко й І. Юріна [19; 20], С. Дрожжина [25], В. Євтух [26], Л. Нагорна [48], М. Остапенко [50], О. Підскальна [54] та інші, які розглядають головню концептуальні, теоретичні й практичні політичні і неполітичні аспекти, передумови, досвід, проблеми, успіхи та наслідки політики мультикультуралізму як сучасного та вже постсучасного інструменту розвитку поліетнічних і культурно розмаїтих суспільств. Натомість другу групу представляють такі дослідники, як О. Івасечко та М. Здоровега [28], А. Колодій [33; 34], Л. Мазука [45], В. Пасісниченко [51], Ю. Подаєнко [55], А. Романюк [56], Ю. Халілова-Чуваєва та І. Бубнов [70], О. Чеботаєва [72], К. Яценко [75] й інші,

які аналізують національні, крос-національні, регіональні і навіть універсальні передумови, чинники, доктрини, параметри, ефекти й кризові виклики розвитку європейських (зокрема в рамках Європейського Союзу і його окремих країн) й американських політик і дискурсів мультикультуралізму тощо, в тому числі у контексті перспектив етнонаціонального поступу та розвитку культурного розмаїття і толерантної консолідації нації у нашій державі.

Однак навіть на цьому тлі хоча б часткового прогресування у дослідженні українськими вченими проблематики європейського мультикультуралізму та політики мультикультуралізму в окремих країнах Європи, майже непередставленою лишається тематика особливостей і наслідків політики мультикультуралізму на прикладі Великої Британії/Сполученого Королівства. Епізодичний виняток становлять наукові праці таких вітчизняних дослідників, як Л. Волкова [13], Д. Глазов [15], Л. Десятнікова [22], Л. Ляпіна [43], С. Пахоменко і З. Осіпова [52], О. Холодова [71] та Р. Шай [73], які узагальнено й вкрай побіжно (на тлі розвитку західної та британської науки) і неполітологічно звертаються до сутності, еволюції, особливостей, варіантів, успіхів та невдач британської моделі феномена й політики мультикультуралізму та інтеграції меншин як опції управління соціальним і культурним розмаїттям у британському багатоскладовому суспільстві. У підсумку це засвідчує, що поточно є чимало вітчизняних наукових й аналітичних розвідок по мультикультуралізму, в тім числі у країнах Європи загалом і навіть у Сполученому Королівстві зокрема, однак переважно поза рамками політичної науки. А тому до них ми не апелюємо або майже не апелюємо в силу очевидних причин, хоча чимало з них таки мають політичний, суспільно-політичний або управлінський ухил, але вкрай слабо й оглядово стосуються тематики британського мультикультуралізму. Натомість ми свідомо звертаємось передусім до західних (найперше англомовних), в тім числі британських і американських, політологічних, історичних, соціологічних, юридичних, частково філософських й культурологічних досліджень на тему політики мультикультуралізму у Великій Британії.

1.2. Визначення, концептуалізація та змістовне наповнення мультикультуралізму у теорії та практиці взаємодії й інтеграції ідентичностей

Феномен мультикультуралізму або своєрідного політичного пристосування меншин різного типу набув свого попиту з другої половини ХХ століття або ж принаймні не раніше кінця Другої світової війни [132; 555]. Цей феномен, як зазначають деякі дослідники, заповнив частину простору, який раніше виділявся, головню, для робітничих класів, однак згенерував чимало потужних, але доволі розрізнених інтелектуальних, академічних і політичних викликів та наслідків [691]. Причина у тому, що сучасний світ неодмінно характеризується існуванням великої кількості різних культур, які часто взаємопов'язані у межах однієї держави [39]. Проте від моменту свого виникнення/виокремлення, запровадження та становлення в різних країнах світу феномен мультикультуралізму сприймався та оцінювався доволі по-різному. Так, спочатку і в більшості країн, де це мало місце, під цим феноменом розуміли передусім особливості навчання дітей постколоніального (неєвропейського та неамериканського) походження у школах країн колишніх метрополій, а саме поняття мультикультуралізму означало процес «розширення школи» – як з погляду навчальної програми, так і з погляду інституцій тощо. Саме в межах такого розуміння мультикультуралізму згодом почала формуватися перспектива його виокремлення й окреслення як засобу задоволення різноманітних та широких культурних вимог і можливостей чи не у всіх соціальних сферах життя маргіналізованих (передусім постколоніальних) груп. Хоча, на противагу, у деяких країнах світу мультикультуралізм майже одразу сприймався ще ширше, зокрема як інструментарій гарантування і врегулювання конституційних та земельних прав і питань й визначення нації тощо. З огляду на це, вже незабаром термін «мультикультуралізм» майже у всьому спочатку англомовному, а згодом також і в неангломовному світі почав позначати політичне пристосування зі сторони держави та домінуючої у ній групи до всіх культур усіх меншин, насамперед з урахуванням раси, етнічної належності, національності, релігії тощо.

Суто етимологічно і первинно термін «мультикультуралізм», як зазначає Р. Шай, цитуючи книгу Н. Глейзера «Ми всі мультикультуралісти» [387], яка побачила світ 1997 р., з'явився в 1941 р. у «New York Herald Tribune Books» [73, с. 56]. Натомість інші вчені вважають, що цей термін з'явився передусім у Швейцарії в 1957 р. задля характеристики багатокультурної структури всередині країни, адже це держава, в якій розмовляють щонайменше чотирма мовами, а також де існує кілька різних релігій [39]. Згодом, зокрема в 60–70-х роках ХХ століття в таких країнах, як Канада й Австралія, а також меншою мірою у Великій Британії та США [132; 691; 781] (а після цього й в інших країнах світу, в тому числі у 80-х роках ХХ століття в європейських країнах), термін «мультикультуралізм» набув дещо іншого змісту і став маркером багатокультурної держави, яка, маючи багато іммігрантів, приймає їх і надалі та водночас поважає інші культури. Річ у тому, що імміграція саме до перелічених країн поставила під сумнів бікультуралізм і британсько-європейський монокультуралізм, адже серед іммігрантів переважно були вихідці з інших країн і регіонів світу, зокрема з Латинської Америки, Азії, Африки і Карибського басейну [39]. Незабаром перелік таких країн доповнився Грецією, Ірландією, Іспанією, Італією, Німеччиною, Португалією тощо, які раніше самі були емігрантськими, але поступово почали бути переважно іммігрантськими, тобто приймаючими іммігрантів з інших країн і регіонів світу. Тому вже у 70–80-х роках ХХ століття мультикультуралізм постав терміном, до якого все частіше почали залучали парламентські дебати та маніфести партій, риторику лідерів етнічних груп, логіку структури місцевого самоврядування і формування бюджетів, а також наукові дослідження, популярні ЗМІ та комерційний маркетинг і контент [1004] (хоча дослідження проводили ще до виокремлення мультикультуралізму). Ще згодом «мультикультуралізм» почав входити у сферу професійного вжитку тих чи інших спеціальностей різних країн світу, зокрема освітян, лікарів, журналістів, соціальних працівників та поліції, а тому й предметом навчальних програм «мультикультурної обізнаності». Відповідно, довкола мультикультуралізму почали формуватися суспільні, громадянські і політичні дискурси та дискусії, а сам цей феномен не лише політизувався, а й подекуди ставав предметом регулювання державних програм (головно політики мультикультуралізму).

Засадничо і концептуально феномен мультикультуралізму, хоча б у політичній теорії, є похідним від принципу ціннісного плюралізму і бодай частково є реакцією на теорію дистрибутивної справедливості, переважаючи в першій половині ХХ століття [580]. Тому поборники мультикультуралізму як суспільно-політичного явища і предмета академічних дискусій керувалися потребою захисту не лише соціально-економічних прав людини та громадянина, однак й раціональності та ціннісного плюралізму, а отже прав громад і меншин, або, інакше кажучи, з погляду не стільки класових конфліктів, скільки відмінностей та ідентичності розбіжних соціальних груп [419; 420; 692]. Доповнювалося це позицією деяких дослідників про те, що мультикультуралізм заснований на аналізі людської природи та культури, котрі регламентують внутрішню цінність розмаїття культур як більш фундаментальну, ніж ідею і практику пристосування меншин до чинних умов їхнього життя [777].

На противагу цьому в академічному середовищі і політичній практиці майже зразу чи паралельно виникла протидія такому баченню сутності мультикультуралізму й цей феномен почали не лише критикувати, а й навіть заперечувати [691]. Причому цікавим виявилось те, що чим більше розвивалися й інституціоналізувалися сам мультикультуралізм і політика мультикультуралізму, тим більше їх критикували [132]. А базовим «ядром» цієї критики було те, що не всі науковці та політики дотримувались ідеї про доцільність і дійсність так званих «культурних груп» як точки відліку мультикультуралізму. Адже вони наполягали, що соціальні групи завжди мають внутрішні відмінності, враховуючи ієрархію, гендерну нерівність та інакомислення, а тому культура завжди є плинною і через це піддається різним впливам, змінам і змішуванням. Такі ідеї ініціально лягли в основу теоретичної та практичної критики мультикультуралізму, зокрема як несумісного з концепцією «трансцендентного» чи «універсального» громадянства і шкідливого національній безпеці, в тому числі у політичній сфері різних країн Європи, особливо на початку ХХІ століття (зокрема після подій «11 вересня» й критики мультикультуралізму з боку низки європейських лідерів з 2010–2011 років і надалі) [4; 60; 132; 497; 692].

Це безумовно мало щонайменше два базові наслідки, зокрема, з одного боку, факт виокремлення феномена, а згодом і політики мультикультуралізму, а

також, з іншого боку, майже миттєву й ініціальну гетерогенність та різновекторність феномена мультикультуралізму, причому як у теоретичному, так і в політичному дискурсах та на тлі таких явищ і процесів, як інтеграція, асиміляція, акультурація, соціальний діалог, секуляризм і глобалізація тощо з прив'язкою до різних країн та регіонів. Прикладом цього слугує той факт, що у Північній Америці феномен мультикультуралізму охоплює окремі групи населення («нації») з територіальними претензіями або ж окремішні групи у межах багатонаціональної держави, а не етнокультурні групи в мононаціональній державі [541], натомість у Європі – головно, міграційні/іммігрантські групи (які є різними функціональними меншинами й елементами так званої «політики ідентичності») та державну політику і суспільне ставлення до них [949; 950; 1048]. Крім того, наслідком стало те, що майже зразу після свого «винайдення» мультикультуралізм став предметом широких академічних і політичних дискусій, зокрема з приводу того, чи є він відповідним способом й засобом розв'язання проблем культурного розмаїття та інтеграції іммігрантів [39].

У сутнісному контексті особливістю академічного і політичного дискурсу постало те, що мультикультуралізм сьогодні (значно більше, аніж раніше й історично) сприймається під різноманітними ярликами, зокрема як «політика ідентичності», «політика визнання», «політика різниці», «політика плюралізму» тощо. Для всіх цих ярликів і позначень спільним є те, як зазначено вище, що мультикультуралізм передбачає наполягання на пристосуванні держави та/чи більшості до прав й інтересів меншості/меншин, а не на придушенні культурного розмаїття через лімітування прав меншин [332]. Крім того, мультикультуралізм і політика мультикультуралізму творяться тим, що це низка ідей про підтримку і значення етнокультурного розмаїття [527; 832; 980; 997]. А тому згідно із таким поглядом справедливим вважається суспільство, яке визнає та поважає наявні відмінності між різними культурними меншинами/групами суспільства за допомогою диференціального ставлення до них [4; 8; 10; 12; 37; 39; 60].

Саме із огляду на це, як зазначають деякі політичні теоретики, потрібно розуміти, що мультикультуралізм – це не засудження ліберальних цілей рівності та свободи, а натомість різний погляд на те, як ці цілі потрібно переслідувати у

різних суспільствах, тобто погляд, що пропонує диференційоване ставлення до груп як доповнення, а іноді й заміну рівного ставлення до людей [332]. А натомість традиційно ліберальний підхід до розуміння культур полягає у тому, щоби їх сприймати як добровільні асоціації, в чому власне й виявляється підкреслення суб'єктивного характеру культурної ідентичності [872; 945]. В цьому власне й полягає засаднича суперечливість та предмет критики мультикультуралізму, які виявляються у протистоянні та дебатах з-поміж комунітарними уявленнями про культуру й ідентичність, з одного боку, та ліберальними принципами індивідуальної автономії і нейтралітету держави, з іншого боку, внаслідок чого мультикультуралізм не завжди послідовний, а натомість часто культивує роз'єднаність у державах та різних суспільно-політичних спільнотах. Саме із огляду на це, інакше кажучи, предметом критики мультикультуралізму є зовнішня критика лібералізму, зокрема у формі пошуку відповідей на питання «що не так з лібералізмом» та «як і чому лібералізм повинен враховувати культурне розмаїття» [132; 538, с. 336; 555]. Відтак викликом мультикультуралізму в такому випадку є не стільки потреба встановлення «modus vivendi» з-поміж альтернативних способів життя, скільки боротьба з дискримінацією меншин, які хочуть жити за принципами лібералізму [332].

Доповнює розгляд і той факт, що мультикультуралізм є різновекторним за своїм предметним наповненням у різних академічних сферах, зокрема у соціології та політичній філософії/політичній теорії. У соціології мультикультуралізм є синонімом етнічного плюралізму або культурного плюралізму, коли різні етнічні групи співпрацюють та вступають у діалог, не жертвуючи своєю ідентичністю. Це, приміром, може означати змішану територію етнічної громади або країну, в якій співіснує чимало або багато культурних традицій. Більше того, у соціології мультикультуралізм є кінцевим станом природного чи штучного процесу законно контрольованої імміграції, що відбувається у великих чи малих масштабах. На противагу, у політичній філософії та політичній теорії ідеї мультикультуралізму зосереджені на способах реагування держави/суспільств на культурні та релігійні відмінності серед різних соціальних груп і в такому випадку мультикультуралізм все частіше розуміється крізь призму термінів «політика мультикультуралізму»,

«політика ідентичності», «політика відмінностей», «політика визнання» тощо [154; 155; 352; 528; 540; 919; 950; 1050]. Окрім того, мультикультуралізм у політичній науці стосується проблематики та питань економічних інтересів і політичної влади (передусім на тлі процесів як колонізації, так і, як наслідок, імміграції, глобалізації та культурної інтеграції), а тому він часто ідеологізується та політизується [4].

З цього щонайменше слідує, що в соціальних науках існують різні підходи до визначення та наповнення сутності терміна «мультикультуралізм» і його похідних [410], адже академічні кола доки не погодилися щодо «суворого» і «фіксованого» визначення цього поняття [17, с. 41; 410]. Одні вчені, зокрема автори Словника канадського політичного процесу, зазначають, що мультикультуралізм – це «політика ліберального уряду Канади в 1970-х роках, продовжена пізніше урядом Консерваторів» [960, с. 184–185], в чому немає жодного теоретичного узагальнення з приводу означуваної категорії. Іншої думки дотримуються соціологи, які зазначають, що мультикультуралізм – це система вірувань і поведінки, яка визнає та поважає присутність усіх різноманітних груп в організації чи суспільстві, визнає і цінує їхні соціокультурні відмінності, заохочує і забезпечує їхній постійний внесок у межах інклюзивного культурного контексту, що розширює повноваження всіх членів організації або суспільства. Відповідно, у такому випадку мультикультуралізм сприймається більш теоретизовано та дуже різногранно, зокрема і як ідеологія, і як дискурс, і як сфера політики та практики [245, с. 144]. У концептуальному розрізі мультикультуралізм часто розуміють як особливу логіку й інструмент міжгрупової співпраці, спрямовані на підтримку специфічної культури та забезпечення індивідів і груп можливостями брати рівну участь у всіх сферах соціального життя – від політики до культури [410]. Своєю чергою в рамках комунікаційної теорії мультикультуралізм здебільшого сприймається емпірично й описово, як культурна неоднорідність суспільства, його поліетнічність і багатонаціональність [59]. Історики ж, розмірковуючи про мультикультуралізм й історичне походження, соціальну динаміку та структурні взаємозв'язки різних етнолінгвістичних і конфесійних груп у межах єдиного суспільства, виділяють

такі чотири типи мультикультурних суспільств, як імперії, багатонаціональні суспільства, постнаціональну поліетнічність і колоніальну зону. Доповнюється це думкою соціологів, які вважають, що двома базовими опціями розуміння феномена мультикультуралізму є мультинаціоналізм і поліетнічність [17; 541; 683].

Враховуючи таку різноманітність підходів до визначення і способів означення мультикультуралізму, в цілому доцільно констатувати, що це поняття є надзвичайно багатограним та мультикомпонентним – як у теоретичному, так і в практичному контекстах [132; 1004]. Систематизація наукової літератури з цього приводу дає підстави стверджувати, що сьогодні мультикультуралізмом можна охоплювати: базовий демографічний опис суспільства; «іншість» тієї чи іншої групи, яка проявляється у дотриманні власних норм і традицій; неясне/неоднозначне бачення того, як має функціонувати суспільство з його меншинами (зокрема у контексті толерантності та поваги); державну політику, спрямовану на різні типи меншин і сприяння їхнім можливостям й інклюзії; політику опору різних типів меншин формам культурної гегемонії більшості зі закликом до публічного визнання групових ідентичностей тощо [667; 740; 1004]. А також можна засвідчувати, що найчастішими варіантами розуміння феномена та процесу мультикультуралізму є його інтерпретація як культурного націоналізму, соціальної філософії та державної політики [195; 965].

Водночас різність мультикультуралізму виявляється у теорії і на практиці [549]. Так, у політичній практиці мультикультуралізм багато у чому тлумачиться стосовно повоєнної (після Другої світової війни, але особливо сьогодні) імміграції. А тому центральною у цьому розрізі є дискусія про переваги та недоліки асиміляції на тлі інтеграції та того, як найкраще досягнути бажаних результатів шляхом коригування державної політики та законодавства. Причому саме таке розуміння і трактування мультикультуралізму переважає фактично у всьому світі в поточному політичному дискурсі і було та залишається предметом багатьох публічних дискусій з цього приводу [132]. Натомість у теорії, науці й академічному середовищі мультикультуралізм передусім тісно пов'язаний із політичною теорією, в якій його сфера значно ширша, ніж у політичних дискусіях і реальній політиці.

Цікаво, що в літературі з приводу мультикультуралізму останній охоплює не лише інтеграцію іммігрантів, але й такі групи, як корінні народи та їхні претензії на політичну автономію чи репарацію.

Загалом специфікою комбінування мультикультуралізму в теорії і на практиці є те, що він створює гострі проблеми для ліберальних демократій, висвітлюючи напруженість, яка поширюється на політичну філософію та практику, наприклад, між культурною гомогенністю і гетерогенністю, державною і приватною, місцевою і центральною, індивідуальною і спільнотою, а також приватною та публічною складовими. Річ у тому, що в реальності мультикультурні адаптації до ліберально-демократичного управління – це самі спроби опосередкувати нормативні вимоги, виведені з абстрактних принципів та історичної специфіки певних груп і проблем, «ядром» яких є культурне розмаїття. Відповідно, всі проблеми мультикультуралізму у теорії і практиці різняться залежно від різних політичних інститутів, національної історії, інтелектуальних традицій і форм розмаїття в кожному конкретному випадку [540; 541; 544; 549, с. 216–217]. Інакше кажучи, навіть попри те, що теорія і практика мультикультуралізму взаємоконструюються, сам мультикультуралізм залишається динамічним процесом, який і відбувався раніше, і відбуватиметься надалі по-різному, постійно змінюючи переконання та дії конкретних суб'єктів політики та соціального життя [132]. З іншого боку, проблема стосується передусім різних новітніх, а не класичних інтерпретацій лібералізму, бо сутнісно мультикультуралізм виходив з поєднання свободи і відповідальності та розуміння наслідків власних дій.

На цій підставі дослідники пропонують виділяти та застосовувати концепцію мультикультуралізму з погляду декількох аспектів й поглядів її розуміння, зокрема: 1) описового, коли йдеться про характеристику суспільства з великою кількістю різних етнічних, релігійних, мовних і культурних соціальних груп тощо; 2) регулятивного, коли йдеться про певну групу політичних принципів, на яких ґрунтується взаємодія певних соціальних груп із суспільством; 3) політичного, коли мультикультуралізм є низкою політичних заходів і дій з приводу забезпечення розмаїття культур [60]. Водночас, як вдало аргументує Б. Парех, потрібно відрізнити культурно розмаїту реальність від самого мультикультурного суспільства,

а відтак і від феномена мультикультуралізму [776; 777]. При цьому дослідник продовжує, що у такому випадку мультикультуралізм у тому чи іншому суспільстві треба обговорювати лише тоді, коли культурне розмаїття визнається у суспільстві як цінність і підтримується як політична чи державна доктрина. Інакше кажучи, Б. Парех розмежовує такі два окремі поняття, як «мультикультурне суспільство» та «мультикультуралістське суспільство», адже у першому випадку йдеться про державу чи суспільство, в яких існує декілька або багато розмаїтих культурних спільнот, а в другому ж – про суспільство, яке демонструє позитивне ставлення до впровадження політики розмаїття цінностей [776; 777], хоча це, на нашу думку, частково є виявом примноження сутностей.

Подібної думки дотримується Дж. Рекс, який диференціює/проводить межу між категоріями «мультикультурності» та «мультикультуралізму», трактуючи першу як демографічну змінну, а другу – як ідеологічну та нормативну компоненту [841; 843; 844; 846]. Однак важливо те, що ці два поняття, будучи аналітично різними, є неодмінно емпірично взаємодоповнювальними, що має наслідки для державної та приватної сфер [498, с. 16; 965] і розуміння мультикультуралізму все-таки як «розсіяної концепції» [822]. З цього всього слідує, що у найзагальнішому вигляді мультикультуралізм потрібно сприймати як нормативну критику інституційних механізмів публічної сфери, які розглядають як порушення або позбавлення прав соціальних груп і культурних меншин. Саме це функціонально споріднює мультикультуралізм, як зазначено вище, з різними суспільно-політичними рухами, в тому числі робітничими, націоналістичними й більш сучасними [843; 965].

Тому, як зазначають учені, цікаво, що сам факт наявності у державі великої кількості ізольованих культурних груп не робить цю державу мультикультурним суспільством, а натомість його доречніше іменувати гетерогенним [10; 528]. Відповідно, мультикультуралізм – це лише абстрактно протилежність культурній гомогенності [132]. Реально же є підстави стверджувати, що сьогодні серед визначень мультикультуралізму немає жодного, яке б дало підстави говорити про те, чи ми маємо справу в кожному конкретному випадку із мультикультуралізмом, із різновидом мультикультурного підходу або із чимось іншим, що нагадує

мультикультуралізм лише зовнішньо та за формою [528]. Одна з причин цього у тому факті, що вивчення мультикультуралізму є місцем зустрічі різних наукових дисциплін, включаючи соціальні науки, право, історію, антропологію, філософію, політологію, державне управління, в поєднанні з політичним дискурсом [132]. Тому з огляду на доволі строкату природу терміна «мультикультуралізм», його значення, застосування і навіть цінність неминуче оскаржуються й підлягають привласненню для різних цілей у різних контекстах.

Це означає, що ми повинні вберегтися від спокуси звести мультикультуралізм до переліку основних ознак, які перевершують його історичність [581]. Хоча, як зазначає В. Кимлічка, всім очевидно, що мається на увазі під мультикультуралізмом у тих чи інших суспільно-політичних умовах [544], особливо зважаючи на те, що його ціллю типово постає забезпечення безконфліктного існування мультикультурного суспільства в економічно й соціально процвітаючій та політично стабільній ліберальній державі, котра заснована на добровільній та повноцінній суспільно-політичній інтеграції всіх культурних груп суспільства [10; 528]. Крім того, також зрозуміло, що мультикультуралізм залучений до дебатів про фундаментальні засади політики кожної держави, включаючи її конституційну структуру, національну ідентичність, обмеження імміграції, основні права і форми особливого політичного представництва або самоврядування, але у формі суспільно-політичних дилем [132].

Наслідком усього цього є ситуація, коли поширене використання терміна «мультикультуралізм» у безлічі теоретичних і практичних дискурсів та з боку різних суб'єктів соціального життя безумовно знаменує значну і широкомасштабну «зміну семантики й кодів, у яких суспільство описує себе» [821, с. 2]. І це при тому, як зазначено вище, що мультикультуралізм чинно не означає жодної речі, тобто не представляє єдиного погляду і стратегії розвитку сучасних багатоскладових суспільств у межах застосування й апелювання до пакетної категорії «культури» [1004]. Єдине, з чим фактично майже не сперечаються різні дослідники, – це той факт, що у понятті мультикультуралізму передається картина суспільства як «мозаїки» з кількох обмежених, індивідуально однорідних і непереплетених унікультур окремих меншин, які прикріплені чи прив'язані до аналогічної

унікультури групи більшості у суспільстві, але яким водночас гарантується (навіть як функціональному та/або сутнісному анклаву [878, с. 20]) рівність, повагу або ж принаймні толерантність шляхом державного фінансування культурних організацій і заходів. Саме у цьому розрізі більша частина виявів мультикультуралізму може ненавмисно продукувати певні ієрархічні і сепаратистські натяки й практики, з приводу яких мультикультуралізм власне й критикується як «новий расизм», «диференціальний расизм», «етнічний абсолютизм» чи «расизм без рас» [139; 153; 383; 887; 942]. Хоча, як зазначають теоретики, саме через це мультикультуралізм доцільніше ототожнювати з взаємозалежністю і представницькою ліберальною демократією серед людей та груп, які виявляють різні відмінності, а не з ексклюзивністю, заснованою на хибних уявленнях про культуру [1004].

Водночас, як зазначає Дж. Рекс [843], мультикультуралізм є неєдиним варіантом реагування держави чи суспільства на демографічну присутність іммігрантських меншин різних типів, оскільки додатково потрібно виокремлювати такі заходи, як: 1) повне виключення меншин з публічної сфери (зокрема відмова у громадянстві) і їх повернення до країн походження (щось на кшталт політики апартеїду в ПАР); 2) часткове невизнання меншин як культурно відмінних, але надання громадянства тим із них, хто народився чи натуралізувався на території країн їхнього перебування (як, приміром, у Франції і США); 3) трактування іммігрантів і їхніх дітей (загалом меншин) як тимчасових мешканців тих чи інших країн, які з часом повернуться на батьківщину, а тому не мають права на громадянство у країні перебування. Крім того, й сам мультикультуралізм може набувати доволі різних форм, зокрема: а) визнання груп меншин і їхніх культур частиною чинної інституційної структури суспільного устрою, однак під егідою та остаточною санкцією держави їхнього перебування і її національної культури; б) перегляду структури національної культури з метою створення більш складної, диверсифікованої і гібридної культури, а також з автономією для кожної із основних культур серед груп меншин, однак одночасно зі захистом прав окремих індивідів [965].

Деталізованішого погляду дотримуються дослідники феномена й політики мультикультуралізму Т. Модуд [694; 695; 708] та Дж. Беррі [176], які зазначають,

що поточно існує чимало плутанини з приводу того, чим мультикультуралізм є, а чим – ні, і це, головню, зумовлено критичним та скептичним баченням його сутності та доцільності виокремлення. Додаткова і не менш важлива причина полягає у тому, що мультикультуралізм доволі часто та помилково протиставляють інтеграції, а також у тому, що є чимало опцій і форм мультикультуралізму й вони дуже по-різному пов'язані з інтеграцією. Саме тому науковці зазначають, що паралельно з мультикультуралізмом доцільно виокремлювати такі різновиди інтеграції, як асиміляція, космополітизм й власне індивідуалістична інтеграція. Головна чи базова причина їхнього виокремлення полягає у тому, що дискурси про інтеграцію і мультикультуралізм є «вправами» у концептуалізації постімміграційної різниці, зокрема на рівні імпліцитної соціології, політичної реакції та бачення того, в чому ж у цілому відмінність інтеграційних процесів для різних груп меншин та іммігрантів. Завдяки цьому і беручи до уваги відмінності між запропонованими формами інтеграції (детально див. Додаток Б (табл. Б.1)), Т. Модуд зазначає, що ці розбіжності є дуже важливими не лише в теорії, а й на практиці [658; 685].

Для прикладу, мультикультуралізм суттєво відрізняється від індивідуалістичної інтеграції тим, що він чітко визнає соціальну реальність груп, а не тільки окремих людей і організацій [691, с. 93–97], а тому підкріплюється постулатом, що членство в групі є основною ознакою ідентичності людей у суспільстві [154; 155]. Натомість космополітизм має місце у тому випадку, коли відмінності між групами є суттєвими, а ідентичність груп не є настільки важливою, адже її не доводиться визнавати політично [1014, с. 751]. При цьому космополітизм виходить за межі індивідуалістичної інтеграції передусім у тому, що потрібно цінувати розмаїття, але не обов'язково створювати умови індивідуального розвитку. Тому космополітизм виявляється у тому, що потрібно протистояти всім формам нав'язування індивідуальності групової ідентичності, а, отже, ідеям, образам і забобонам, через які люди зображуються як загрозливі, а тому й виключаються із повноправного членства у тому чи іншому суспільстві [247]. Нарешті, сутність асиміляції у тому, що в її випадку потрібно вимагати й очікувати відповідності певних груп домінуючим у суспільстві нормам [123], а отже відмови членів груп меншин від

своєї культури на користь країн перебування [284; 862; 981] (на прикладі процесів натуралізації, яка метафорично іменується «плавильним котлом» [196]). А за такою логікою ознакою мультикультуралізму є факт, що в його межах групи, сформовані з постімміграційних меншин, не є єдиним видом, а декількома мультиплікативними різновидами [640; 645; 691; 974], оскільки сам по собі мультикультуралізм є двостороннім й інклюзивним за суттю [691; 741; 776; 777]. Але, паралельно із цим, ані мультикультуралізм, ані космополітизм не забезпечують вичерпної соціологічної чи політичної моделі, оскільки наше суспільство охоплює як людей, ідентичність яких ґрунтується на членстві в групі, так і людей, які не прихильні або визначені єдиною сутнісною ідентичністю. З цього безумовно слідує, що мультикультуралізм – це спосіб інтеграції, результатом якого може бути успіх або невдача [148], але який завжди спрямований на відокремлення певних меншинних груп і спільнот та заохочення цього зі сторони держави [308], хоча й у межах пошуку соціальної єдності, солідарності та рівності [207; 443].

Одним із наслідків мультикультурного способу інтеграції постіммігрантських груп і меншин є реформування таких речей та процесів, як національна ідентичність й громадянство, і пропонування емоційної ідентичності в цілому, зокрема, щоб урівноважити емоційну лояльність до етнічних та релігійних спільнот [691]. Хоча мультикультуралізм як концепція сприяння інтеграції є «полісемічним» [974], а тому його теоретики не спроможні нести повну відповідальність за різноманітність способів тлумачення й привласнення терміна «мультикультуралізм» [187, с. 31; 661]. Відтак у цьому контексті й відношенні можна стверджувати, що ідея мультикультуралізму має «хамелеонську» якість і структуру, що, з одного боку, полегшує її одночасне прийняття та відхилення під час захисту та критики позиції [913], але, з іншого, неодмінно ускладнює наукове охоплення та систематизацію мультикультуралізму як політичного пристосування держави і/чи домінуючої групи до культур меншин та постімміграційних груп, визначених насамперед із урахуванням раси, етносу, національності, аборигенності, мови, релігії й інших предметних сфер дослідження сутності і критики мультикультуралізму (див. наступний підрозділ роботи) [691; 974].

1.3. Предметна сфера дослідження, сутності і критики

мультикультуралізму: культура, урядування, ідеологія, ліберальні цінності, імміграція, інтеграція, громадянство, ідентичність, релігія, мова, етнічність, національність, раса, освіта

Продемонстрований вище факт про те, що визначення, концептуалізація та змістовне наповнення мультикультуралізму в теорії і практиці взаємодії й інтеграції ідентичностей є вкрай різнорідними та неоднозначними, унаслідуювано в доволі гетерогенній предметній сфері дослідження, сутності і критики мультикультуралізму, яка то розширювалася, то звужувалася, але в цілому суттєво модифікувалася від моменту «винайдення» мультикультуралізму в політичній теорії і практиці й до сьогодні. Інакше кажучи, наративом предметної сфери мультикультуралізму і раніше було, і досі є або «зростання», або «падіння» мультикультуралізму, адже саме до цієї проблематики найчастіше вдаються вчені, журналісти та політики у своїх намаганнях пояснити еволюцію і чинний стан розвитку суперечок про розмаїття. І це при тому, що сьогодні існує дивовижний консенсус щодо того, що людство дійсно перебуває в постмультикультурному середовищі і часі, навіть попри те, що достеменно невідомо, що ж настане після мультикультуралізму [550; 551].

З огляду на це, цілком очевидно, що предметна сфера дослідження і сутності мультикультуралізму та загалом розмаїття неминуча у своєму охопленні без критики цього феномена, адже вона розвивалася у межах процесів власне то «зростання», то «падіння» мультикультуралізму. Відповідно, потрібно виділяти щонайменше два етапи розвитку предметного охоплення теми мультикультуралізму, зокрема: а) з початку 70-х до середини 90-х років ХХ століття, коли у західних демократіях спостерігалася тенденція до посилення визнання та пристосування до розмаїття, в тому числі через політику мультикультуралізму і права меншин як на внутрішньому рівні у державах, так і на рівні міжнародних організацій – на противагу звиклій унітарній та однорідній державності; б) зі середини 90-х років ХХ століття й досі, коли можна спостерігати негативну реакцію та «відступ» від мультикультуралізму, а також повторне утвердження ідей конструювання націй,

спільних цінностей та ідентичності й унітарного громадянства, зокрема в тому числі й через повернення до практики асиміляції [158, с. 2; 550; 551].

З іншого боку, предметну сферу мультикультуралізму потрібно розглядати значно ширше, зокрема в історичному контексті. В одному розумінні під цим поняттям треба мати на увазі так званий «старий мультикультуралізм», адже людство завжди компонувалось і компонується різними культурами, а тому завжди знаходило різні способи співіснування, внаслідок чого повага до розмаїття була звичною ознакою, приміром, багатьох імперій, які пішли у небуття. Натомість в іншому сенсі мультикультуралізм доцільно трактувати як «нове» та конкретне історичне й політичне явище, яке вийшло на порядок денний передусім західних демократій тільки в післявоєнних 60-х роках ХХ століття та почало розвиватися крізь цикли «зростань» і «падінь». Або, якщо конкретизовано, то як соціальне і політичне явище, котре виявилось частиною масштабної антидискримінаційної й антиколоніальної революції прав людини та демократичної відповідальності і плюралізму, головню, з приводу етнічного та расового розмаїття тощо [128; 544], що було покладено на суспільні вимоги і потреби та політичні відповіді і дії у різних, передусім демократичних, державах світу [550]. У такому сенсі важливо відзначити, що предметом мультикультуралізму постає не просто відзначення розмаїття або ж позитивного ставлення до відмінностей між групами та культурами [749], а також й окреслення соціальних характеристик та проблем управління, поставлених будь-яким суспільством з цього приводу, за умови, що в такому суспільстві поряд живуть та існують різні культурні спільноти, які намагаються побудувати спільне життя, зберігаючи певну свою оригінальну ідентичність [423, с. 209; 455]. Інакше кажучи, сферою уваги мультикультуралізму в сучасному чи «новому» розумінні є не тільки розмаїття та плюралізм культур, а й (передусім) стратегія та політика управління ними в межах багатокультурних суспільств.

При цьому, саме у рамках так званого «нового» мультикультуралізму (що власне і є безпосереднім об'єктом нашого дослідження) історично й предметно потрібно виокремлювати щонайменше три моделі мультикультуралізму, які свого часу оформились у західних демократіях, зокрема у форматі: 1) нових

форм розширення прав і можливостей (на землю, самоврядування, статус, підписання договорів, мову, святині, звичаї, представництво) корінних народів і становлення їхнього мультикультурного громадянства, у тому числі в Австралії, Канаді, Новій Зеландії, США, країнах Скандинавії тощо [148]; 2) нових форм автономії і розподілу влади (з приводу федеральної чи квазіфедеральної територіальної автономії, офіційного статусу мови, гарантій політичного представництва, державного фінансування освіти і ЗМІ, конституційного підтвердження багатонаціональності, часткової міжнародної суб'єктності) й розвитку мультикультурного громадянства для субдержавних національних груп, в тому числі у Бельгії, Великій Британії, Іспанії, Італії, Канаді, Фінляндії тощо [128]; 3) нових форм мультикультурного громадянства та прав і можливостей груп іммігрантів (у тому числі з приводу законодавчого або політичного підтвердження мультикультуралізму на різних рівнях урядування, включення мультикультуралізму в освітні програми та ЗМІ, регламентування подвійного громадянства, фінансування і підтримки організацій культурної діяльності тощо) в більшості західних демократій. Попри всі свої відмінності, ці формати або моделі мультикультуралізму предметно споріднені цілцю подолання спадщини попередніх ієрархій та сприяння побудові більш справедливих і всеохоплюючих демократичних спільнот – з елементами культурного визнання, економічного перерозподілу благ та політичної участі. А тому вони націлені на розроблення тих чи інших моделей демократичного громадянства, які неодмінно повинні бути засновані на ідеалах прав людини й громадянина, а також на принципах конституціоналізму [148]. Натомість не на відносинах дискримінації, підпорядкування, субординації, нерівності і відчуження, які властиві для різних соціальних груп унаслідок їхнього можливого досвіду етнічних і расових упереджень, антисемітизму, кастового та гендерного виключення, релігійного тріумфалізму і політичного авторитаризму тощо.

Водночас реалізація ідеї культурного визнання та сенсу мультикультурного громадянства, тому і сфера мультикультуралізму у цьому зрізі також є доволі різноманітною і залежною від національного контексту. На цій підставі доречно виокремлювати певні національні або регіональні моделі мультикультуралізму чи,

якщо ширше, інтеграції іммігрантів та груп меншин, зокрема такі, як американська (де домінувала і досі домінує ідея так званого «плавильного котла», згідно з якою представники різних меншинних груп неодмінно «переплавляються» в ідентичність громадянина США), канадська (яка максимально поважає розмаїття усіх видів і не обов'язково націлена на асиміляцію), французька (зосереджена на принципі й ідеї уніфікації мови як невід'ємної частини уніфікованої і неподільної нації та національної держави, але в межах асиміляції груп меншин) тощо [17, с. 49; 410; 683, с. 75]. Додатково можна апелювати до функціонально-регіональних типів мультикультуралізму як моделей етнолінгвістичного управління в багатоетнічних спільнотах, зокрема до таких, як: американська або англоконформістська (спрямовує культури та мови меншин до асиміляції), канадська (наголошує на повазі розмаїття усіх видів), австралійська (цінує повагу до свободи і гідності особистості, свободи віросповідання, відданості духу егалітаризму, взаємної поваги, толерантності, співчуття тощо), республіканська або французька (апелює до толерантності, інтеграції, конструкції нації на основі громадянства, хоча й мовної асиміляції), антильська (звертається до множинної креолізації завдяки культурному змішуванню груп меншин), освітня (підтримує багатомовність на індивідуальному рівні та створює умови для вивчення іноземних й регіональних мов), функціонального співіснування (трансформує модель поляризації між світовими мовами та мовами меншин), європейська (комбінує «елітарну» багатомовність та «споживче» домінування англійської мови), так званого «факультативного мультикультуралізму» (орієнтує на перехід у світовій практиці на поширену та зрозумілу мову і її застосування як мови корпоративного й ділового спілкування) [410].

Доповнюється це тим, що відправною точкою для обговорення сутності та наповнення мультикультуралізму є розрізнення трьох різних первинних розумінь цього поняття, зокрема мультикультуралізму як ідеології, мультикультуралізму як соціальної і політичної проблеми та мультикультуралізму як академічного вивчення [749]. Це важливо у тому сенсі, що предметне наповнення та охоплення феномена мультикультуралізму забезпечується різними сферами знань і публічної політики, зокрема політичною теорією комунітаризму [316; 872; 949], критичною

педагогікою [639; 969; 970], расистською та антирасистською теоріями [556; 564], постструктуралізмом [910], теорією людського капіталу і лібералізму [829; 830], постдевелопменталістською теорією [724] тощо.

У них часто констатується фундаментальний розрив між двома формами мультикультуралізму – нормативним і конструктивним мультикультуралізмом [972]. Перший, нормативний або «сильний» мультикультуралізм, який з'явився у 70-х роках ХХ століття й отримав подальший розвиток у 80-х роках ХХ століття, був укорінений у жорсткій концепції культур як об'єктивних, незмінних і реіфікованих (матеріалізованих) та передбачає, що культури можуть бути однозначно визначені, а їхні послідовники мають однакові форми належності всередині культур. Відтак така форму мультикультуралізму застосовували, щоб підкреслити цивілізаційне зіткнення або наголосити на потребі захищати національні культури від небезпеки гібридизації, спричиненої культурами іммігрантів [173]. Інакше кажучи, нормативний мультикультуралізм – інституційна перспектива, коріння якої полягає у політичному проекті, заснованому на культурованому тлумаченні публічної сфери, що вимагає жорсткої концепції культури як такої [972]. Натомість другий, конструктивний або «слабкий» мультикультуралізм, ґрунтується на рухливій концепції культур, які ніколи не є остаточно визначеними, а помітні як у приватній, так і в державній сферах, а також у міжособистісних відносинах [405]. У межах такого розуміння культури не є ні статичними, ні детермінованими, а тому ніколи не є безперечною долею окремих людей і груп, а швидше сприймаються як динамічні і такі, на які постійно впливає контекст і змінювані обставини [744]. Відтак цей різновид і формат мультикультуралізму не спрямований на реорганізацію суспільства на підставі визнання прав культурних груп, а натомість прагне встановити певні справедливі правила спільного життя на підставі культурного обміну, що вимагає переосмислення поняття громадянства [969; 971].

Наслідком такого стану справ було та залишається те, що функціонально предметом мультикультуралізму найчастіше є власне сама культура у широкому сенсі, а тому в її орбіту потрапляють такі категорії, як розмаїття, імміграція, інтеграція, громадянство, ідентичність, релігія, мова, етнічність, національність,

раса, освіта тощо [920]. Тим не менше, різні дослідники беруть за основу предмета схвалення чи критики мультикультуралізму відмінні категорії та феномени. Тож, центральне місце у поглядах Ч. Тейлора про мультикультуралізм займає мова, яка є вираженням справжньої ідентичності людей, які нею розмовляють [950, с. 31, 42; 951, с. 140]. Водночас дослідник наполягає, що «політику визнання» у сучасному світі формують також і колективні відмінності на основі не лише етнічних і національних меншин, але й гендеру та раси [950, с. 3, 65]. Подібно зазначає В. Кимлічка, що мультикультуралізм фокусується здебільшого на захисті прав самоврядування корінних народів і груп та національних меншин чи меншинних націй, а отже характеризується ухилом до просування «поліетнічних прав», хоча й здебільшого релігійно орієнтованих [541, с. 31, 114–115]. Значно ширшого погляду дотримуються такі вчені, як С. Бенхабіб [173], Б. Беррі [154; 155], Е. Гутманн [417], Дж. Каренс [241], С. Окін [752], Б. Парех [776; 777], А. Шакар [890], які вважають, що мультикультуралізм стосується справ релігії, мови, етнічної належності, національності та раси, включаючи полігамію, захист культур у кримінальному праві, державне фінансування релігійних шкіл, сімейне законодавство на основі релігій, причому не завжди з увагою до «культури» [920].

На підставі всього вищезазначеного можна виокремити цілий масив ключових та засадничих аргументів й фокусів зацікавленості, які характеризують різні опції і візії теоретизації та практикування мультикультуралізму, зокрема урядування, культуру, ліберальні цінності, ідеологію, імміграцію, інтеграцію, громадянство, ідентичність, релігію, мову, етнічність, національність, расу, освіту тощо [579] (про них детально йтиметься нижче). І це при тому, що чимало або й усі з них вдало маскуються під широке розуміння «культури», внаслідок чого феномен мультикультуралізму часто сприймається як «претензія на культуру» і своєрідне «прагнення рівності». Хоча в реальності мультикультуралізм насправді часто є символічною «політикою визнання» та «пристосування» [515], яка є відволіканням від прагнення до рівності, натомість розглядається як «матеріальна політика перерозподілу» [154; 155; 353; 669], що може сприяти символічному включенню маргіналізованих груп [920].

Водночас етимологічно та першочергово предметом мультикультуралізму постає національна культура, яка визначає особливий характер нації. Це досить слушно на тлі того незаперечного факту, що культура в сучасному розумінні є «множинною, пивною, перекриваючою та оспорюваною» [919]. Відтак саме тому прийняття або заперечення мультикультуралізму часто визначається передусім тим, як громадяни та представники немісцевих (меншинних) культур різняться за своїми концепціями національної ідентичності [749]. Інакше кажучи, це означає, що «межі, до яких можна терпіти мультикультуралізм, лежать на кордонах того, що становить серцевину ... національної культури» [1021, с. 44]. З іншого боку, надання певним, але не іншим групам осіб специфічних прав на основі культури є доволі проблематичним, а тому мультикультурні права неодмінно сприймаються як акт ініціювання та здійснення соціальної інженерії [128]. Наслідком цього постає той факт, що мультикультуралізм – це неодмінно і соціально-політичне явище, адже воно є не тільки підставою для урядування та управління розмаїттям, однак і для різноманітності підходів до урядування та управління з цього приводу у різних державах і/чи регіонах світу [749]. Річ у тому, що мультикультуралізм у такому разі неодмінно позначає й описує кількісний (демографічний) і якісний (міжгруповий) контекст, у якому існує певний рівень сприйманого та визнаного культурного й соціального розмаїття. Саме тому цілком очевидним є очікування, згідно з яким чим більша частка та чисельність населення різних типів меншин, тим більші й складніші проблеми, які таке розмаїття може створювати для корінного населення або більшості населення того чи іншого суспільства у контексті управління ним і підтримки певної національної ідентичності [128]. У такому сенсі мультикультуралізм предметно є, з одного боку, особливим способом мислення та комунікації про різні відмінності у суспільстві, а також, з іншого, окресленням способів боротьби такого суспільства (від місцевого до національного рівнів політики) зі своїми відмінностями [749].

Враховуючи все це, особливий і важливий інтерес у дослідженні феномена мультикультуралізму становлять шляхи соціального й політичного управління і врегулювання наявних у суспільстві відмінностей – від питань про імміграційні

процедури та контроль до можливостей працевлаштування та житла, соціальної справедливості й освіти різних груп населення тощо [128]. Особливої доречності ця ідея набуває передусім у межах визнання наявних у суспільстві відмінностей, адже суспільство може бути мультикультурним, навіть якщо відмінності не визнаються, хоча, на противагу, визнання відмінностей слугує основою для їхнього розв'язання й управління ними [749]. Це означає, що визнання чи політика визнання відмінностей і розмаїття є центральними питаннями практичного здійснення мультикультурної політики та взаємодії відмінностей у тій або іншій державі [162; 418; 950]. У підсумку це означає, що в умовах глобалізації мультикультуралізм завжди є процесом, якого не можна уникнути в сучасному світі, а не якоюсь специфічною додатковою послугою, яку за бажанням можна оминати. Натомість дуже важливішим є не сам факт наявності чи інтенсивності мультикультуралізму, а те, як різні суспільства управляють ним та соціальним розмаїттям, яке є в основі мультикультуралізму. З іншого боку, це має наслідком розуміння, згідно з яким управління й урядування мультикультуралізмом потрібні для забезпечення широкої і ефективної поваги соціального розмаїття, поліцентричності та плюралізму [131; 539, с. 212; 624], а також втілення згуртованості та спільної ідентичності як групової основи, на якій суспільство і нація можуть реалізовуватись у формі «колекції розмаїття» [749].

Паралельно з цим, мультикультуралізм предметом свого дослідження має не лише його розуміння як взаємодію та захист національних культур і соціального розмаїття, але і його сприйняття як своєрідної ідеології чи перехрещення різних ідеологій. А тому навіть у самому мультикультуралізмі нерідко наявні елементи різних ідеологій, а цей феномен має потенціал сприйматись як ідеологічний – причому як у позитивному, так і в негативному розуміннях. Таке розуміння та сприйняття мультикультуралізму зумовлене тим, що чимало його коментаторів (а не теоретиків) висвітлюють його насамперед як певну ідеологічну концепцію, зокрема як соціальну програму змін. Тому в такому сенсі мультикультуралізм розглядають як намагання створити або нав'язати низку соціальних відносин між певними визначеними групами суспільства, найчастіше з метою встановлення

певного рівня соціальної рівності і соціальної справедливості [749]. Хоча, на противагу, це не повністю відповідає теоретичному змісту досліджуваного поняття, а через це й може вводити громадськість та зацікавлених осіб в оману. Чи не найяскравішим підтвердженням цьому слугує зауваження вчених про те, що в такому сенсі «мультикультуралізм є стільки, скільки й політичних арен для колективних дій», бо мультикультуралізм у такому сенсі – це «завжди конкретний переговорний порядок ... і жодна абстрактна філософська чи юридична аргументація не може передбачати єдиної «справедливої» моделі» мультикультуралізму [1027, с. 263].

Саме на підставі ідеологічного наповнення і викривлення мультикультуралізму (передусім як лівої чи лівоцентристської політичної ідеології) формується плацдарм як для його обґрунтування, так і для його критики [749]. З одного боку, будь-який контекст мультикультуралізму повинен розроблятися максимально поза межами ідеології та з урахуванням національних питань і проблем тієї чи іншої держави. З іншого боку, помилково вважати, що будь-яка ідеологія мультикультуралізму повинна обов'язково бути антинаціональною чи антинаціоналістичною, бо понятійно і практично мультикультуралізм не виключає чи не завжди виключає інтеграцію. Це особливо стосується академічної чи теоретичної площини мультикультуралізму (у котрій аналізують, головню, різні контексти та досвід розмаїття), а не його соціально-політичної практики, проте не всі науковці є цілковито позаідеологічними в окресленні мультикультуралізму [1027, с. 263]. Хоч загалом вони дотримуються думки, що в світі не існує якоїсь єдиної форми чи досвіду мультикультуралізму, адже це не «ідеальна» держава, а тому й жодний мультикультурний контекст не має чіткої кінцевої мети [749]. А натомість предметом мультикультуралізму є передусім процес управління й урядування соціальним розмаїттям, за якого різні відмінності є обґрунтованими, внаслідок чого важливими постають зв'язки та спільна сфера взаємодії між цими відмінностями.

Водночас і політична теорія, і політична практика все ж демонструють, що в сучасному світі потрібно виокремлювати щонайменше три різні класифікації ідеологій мультикультуралізму [995]: а) на підставі ставлення до акультурації (тобто ставлення представників груп меншин до своєї культурної спадщини в країні

їхнього походження та домінуючої культури в країні їхнього проживання, а отже і відповіді та політики конкретної держави на це ставлення) [175; 177; 180; 181], зокрема у форматі інтеграції, асиміляції, відділення/відокремлення і маргіналізації (відторгнення чи індивідуалізації) [995; 998]; б) на підставі моделювання та застосування інтерактивних моделей акультурації представників груп меншин, зокрема у межах ідеологій плюралізму, політичного громадянства, асиміляції й етнічності (громадянства по крові) [208]; в) на підставі виокремлення політик розмаїття через врахування прав і повноважень, які надаються представникам груп меншин, зокрема у форматі їхнього виключення з публічної сфери та відмови у громадянстві, невизнання культурної відмінності представників меншин та надання їм громадянства через народження і натуралізацію, окреслення представників меншин як тимчасових мешканців та відмови їм у громадянстві, а також повного і специфічного визнання представників та груп різних типів меншин й надання їм групових прав і громадянства [843]. Відтак це засвідчує, що всі спроби класифікацій і самі типи ідеологій мультикультуралізму зумовлюють й окреслюють багатогранність цього феномена та предмета його теоретичного дослідження і практичного застосування, зокрема крізь призму різних опцій акультурації меншин, різної державної політики і різних прав меншин та різного публічного й приватного позиціонування й сприйняття меншин у тому чи іншому суспільстві [496; 501; 995]. Тому саме з огляду на це і виявляються позитиви ідеологій мультикультуралізму, адже завдяки їм вдається фокусуватися на способах того, як та чи інша політика мультикультуралізму здійснюється або повинна здійснюватися, а також на тому, як більшість і групи меншості/меншин ставляться одна до одної [843; 965; 995].

Однак чи не найбільший і найтісніший зв'язок мультикультуралізму чи політики мультикультуралізму й ідеологій виявляється та простежується на тлі взаємодії мультикультуралізму та лібералізму або ж урахування принципів лібералізму в мультикультуралізмі чи політиці мультикультуралізму. Річ у тому, що феномен мультикультуралізму в його історичній глибині та міжнародному і внутрішньому контексті (принаймні у «новому» та чинному розумінні після Другої світової війни) є ліберальним й антиколоніальним як за своєю суттю,

походженням і духом, так і за виявами й формами своєї реалізації [128]. Навіть попри те, що мультикультуралізм доволі часто кидає виклик тому ж таки лібералізму чи ліберально-демократичній державі і змінює основну форму нації та структуру національної держави тощо. А це означає, що мультикультуралізм взаємодіє з цінностями та принципами лібералізму по-різному, зокрема і через його розширення (позитивно), і через його звуження (негативно).

Позитивна сторона такої взаємодії мультикультуралізму і лібералізму полягає у тому, що чи не всі сучасні ліберально-демократичні суспільства відзначаються розмаїттям та різницею – відмінностями етнічної, мовної, расової належності, культури, релігії, освіти у доповнення до багатьох індивідуальних відмінностей, які характеризують членів таких суспільств [468]. Тому за своєю природою феномен мультикультуралізму ініціально пропонувався і просувався як «святкування» більшої частини цього соціального розмаїття або ж принаймні як толерування багатьох групових відмінностей у суспільстві [541; 544; 932]. Тим паче, що мультикультуралізм чи плюралізм, а також й очікувані на їхній підставі багатокультурні суспільства вважаються кінцевою ціллю, на яку повинна бути спрямована сучасна політика міжгрупових відносин. А толерантність і терпимість – як необхідна умова розвитку будь-якого сучасного суспільства – означаються етичним плюралізмом та власне багатокультурністю як умовами й ознаками лібералізму [599, с. 17; 666]. З цього, на думку деяких науковців, слідує, що сьогодні можна сконструювати мультикультуралізм, який стане подальшим розвитком основних ліберальних ідей і цінностей демократії та прав людини, і який, відповідно, буде не лише сумісним з лібералізмом/неолібералізмом, але навіть розглядатиметься як вищий етап розвитку лібералізму у державній і приватній сферах [544; 546; 681, с. 87–88; 682].

На противагу, недоліками взаємодії мультикультуралізму та лібералізму – як у теорії, так і в практиці – є те, що перший доволі часто модифікує та знецінює другий, а натомість другий часто й інколи безпідставно «оправдує» перший [468]. Це вписується у рамки факту, згідно з яким певні версії мультикультуралізму (передусім так званий «комунітарний» і «консервативний» мультикультуралізм,

що базово підкреслює культурну ідентичність та автентичність груп меншин) суперечать основним демократичним і ліберальним принципам та цінностям [154, с. 416; 311; 845]. Відтак формується дилема з того приводу, наскільки толерантним повинен бути лібералізм до мультикультуралізму і представників різних типів меншин у різних прикладах мультикультурних суспільств та політик, особливо на тлі неповного чи недостатнього врахування останніми принципів лібералізму серед індивідів [705]. А це ж є підставою заклику до «максимального індивідуального лібералізму» не стільки через мультикультуралізм, скільки через асиміляцію, тобто нехтування груповими правами на користь збільшення індивідуальних прав незалежно від належності до груп більшості чи меншості у тому або іншому суспільстві [769; 849]. Причиною цьому слугує той факт, що мультикультуралізм стає проблематичним, коли конфлікти між різними групами (більшості і меншості) щодо цінностей або їхньої інтерпретації не можуть бути зручно розміщені в межах певної соціальної структури, а тому загрожують індивідуальним (а не груповим) правам людей через формування субкультур усупереч розвитку домінуючих культур цілих держав [685].

У підсумку вчені зауважують, що мультикультуралізм доцільно градувати на ліберальний та антиліберальний і в цілому сприймати цей феномен як доволі позитивно, так і різко негативно [546; 681; 682]. Причиною цього слугує постійна трансформація культур в умовах глобалізації, котра змушує їх вступати у нові форми взаємин між собою з подальшою зміною ідентичності й поведінки людей і їхніх груп [544, с. 99; 932]. Але це неодмінно означає, що теоретично і практично не можна абсолютизувати позитивні моменти взаємозв'язку мультикультуралізму та лібералізму, бо вони дуже часто бувають негативними [149; 281; 509; 1024].

Паралельно із функціональними й інструментальними аспектами предмета охоплення мультикультуралізму, а саме з управлінням культурним розмаїттям, ідеологією/ідеологічністю мультикультуралізму і його зв'язком з лібералізмом, предмет мультикультуралізму також і чи не першочергово становлять окремішні кластери або сфери культурного та соціального розмаїття: імміграція, інтеграція, громадянство, ідентичність, релігія, мова, етнічність, національність, раса, освіта

тощо. Безумовно, сферою охоплення мультикультуралізму і відповідно домінуючим політичним та громадським виміром й каталізатором цього феномена після Другої світової війни стала проблематика імміграції й різноманітні дилеми та наслідки, які були зумовлені нею у контексті розвитку національної держави та ліберально-демократичного управління розмаїттям [849]. Головна причина у тому, що внаслідок імміграції чимало демократичних держав надали культурним меншинам своєрідне «звільнення» від нібито нейтральних і незрозумілих законів, доповнених більш позитивною допомогою, зокрема мовними правами, освітніми реформами і фінансуванням культурних заходів меншин. Причому прямою або неявною метою таких мультикультурних «режимів» традиційно вважалася допомога іммігрантам інтегруватись у політику домінуючої культурної більшості в країнах проживання іммігрантів. Це означає, що предметно мультикультуралізм (як теорія і практика) спрямований передусім на групи іммігрантів, а не на національні меншини або корінні народи тощо (хоча на них теж, але меншою мірою), а отже позначається та характеризується контекстом всеохоплюючої групової політики і розрізнених груп інтересів, які зумовлюють наскрізні проблеми відносин таких культурних груп між собою та державою [128].

Наслідком цього слугує розуміння, що предметом мультикультуралізму є інтеграція різних груп культурних меншин у тій чи іншій державі. Однак її у жодному випадку не розуміють як унітарний та односпрямований процес, адже відбувається у цілому масиві різних сфер, враховуючи політичну та економічну, і через заходи, що охоплюють державне та приватне, індивідуальне та групове [128]. Доповнюється це тим, що взаємозв'язки політики, соціального життя, економіки та культури впливають не лише на інтеграцію іммігрантів, але й стосуються того, як на цьому тлі бути з національними меншинами та корінними народами, які теж побічно стають фокусом зацікавленості мультикультуралізму, навіть якщо це не завжди чітко зрозуміло й очевидно у публічному дискурсі. Яскравим відображенням цього, приміром, слугує факт відродження етнічного націоналізму у Східній Європі після колапсу комунізму та режимів «реального соціалізму», оскільки тематика мультикультуралізму у цей час подекуди була зосереджена на питаннях

передачі влади від центральних/національних урядів регіональним субнаціональним групам та проблемах можливостей розподілу влади у центрі. Згодом це доповнилося тим фактом, що багатьом країнам світу, передусім європейським, довелося вирішувати питання інтеграції з приводу зростаючої кількості політичних біженців та шукачів притулку [849], яких потрібно було (і досі є) або асимілювати, або інтегрувати, або відокремити та «маргіналізувати», однак безумовно в межах парадигми гарантії прав людини і громадянина [676, с. 320]. Інакше кажучи, це означає, що майже всі різновиди «культурних» груп у межах мультикультуралізму взаємно конструюють одна одну, навіть за умови відсутності домінуючої культурної більшості (що трапляється зрідка). Оскільки взаємне співіснування й інтегрування різних культурних груп у рамках одного й того ж суспільства може бути ефективним, унаслідок чого таке суспільство окреслюється як мультикультурне і знаменується взаємною повагою до різних типів «культур» [776, с. 379] та відносною відсутністю різних форм і виявів дискримінації, експлуатації та утисків меншин [957, с. 417].

Враховуючи це, деякі дослідники вважають, що первинним предметом теорії та практики мультикультуралізму є багатокulturне громадянство [541, с. 280; 716; 950] або так зване транснаціональне громадянство [160, с. 348], яке, з одного боку, конструюється довкола ідеї ідентичності, але, з іншого боку, націлене на створення передумов стійкої моделі демократичного мультикультуралізму [550; 551]. З огляду на це, потрібно розуміти, що теорія і практика мультикультуралізму засвідчують, що мультикультуралізм може сприяти громадянству, але, на противагу, історичні дані вказують на те, що для того, аби мультикультуралізм мав передбачувані наслідки, повинні виконуватися певні умови, головна з яких полягає у тому, що мультикультурне громадянство не можна конструювати чи нав'язувати на порожньому місці і без належних підстав. Як зазначає В. Кимлічка, серед основних умов мультикультурного громадянства потрібно виокремлювати десек'юритизацію відносин між державою і меншинами й існування консенсусу з приводу прав людини [544, с. 87–134]. В іншому випадку відносний успіх мультикультуралізму можливий лише у випадку результатів жорстокої боротьби

або зовнішнього нав'язування цього феномена та його політики. І від зворотного, адже коли перелічені вимоги виконано та втілено на практиці, то найсерйозніші гіпотетичні чи реальні проблеми потенційного насильства і конфліктів у певному сенсі вже розв'язано, а тому й суспільству, можливо, навіть більше і не потрібен мультикультуралізм [550; 551; 806, с. 1271]. У підсумку це означає, що проблема полягає не в моделях та найкращих практиках мультикультурного громадянства, яких насправді є багато, а в недостатній увазі до умов, які дають змогу цим моделям і практикам успішно імплементуватися.

На противагу, деякі вчені аргументують, що політика мультикультуралізму не завжди є дієвою й ефективною, хоча й неодмінно може бути такою у випадку, коли визнаються конфлікти ідей та інтересів між різними групами і розглядаються й використовуються різні заходи, які такі конфлікти зводять до переговорів та компромісів [849]. Річ у тому, що однією з предметних сфер мультикультуралізму є ідентичність, у тому числі національна, етнічна, мовна, етномовна, расова й інші форми ідентичності. Адже і теоретично, і практично мультикультуралізм, хоча б потенційно, підтримує групові права на специфічне політичне представництво, самоврядування й історичні репарації [128]. Тому вимоги на підтримку різноманітних мультикультурних прав полягають передусім чи, головню, у тому, що культура сприяє не лише самостійному вибору особистості, а й підтримує самоповагу й обґрунтовує спільну групову ідентичність, життєво важливу для управління розмаїттям [278; 529; 979; 1050, с. 61]. А це означає, що мультикультуралізм посягає на зміну політичних структур із метою відстеження меж окремих культурних груп, зокрема груп іммігрантів, національних меншин або корінних народів, які мають чи можуть мати свою певну ідентичність [129; 131]. Адже будь-яка «культура» чи «ідентичність» є складною, динамічною і змінюється у різних контекстах [128]. Хоча від зворотного індивіди та групи одночасно беруть участь у різних формах «культури» й «ідентичності», які взаємно перетинаються та взаємодоповнюються (зокрема через релігію, мову, етнічність, національність, расу тощо), таким способом примножуючи предмет мультикультуралізму і плюралізуючи ідентичності.

У контексті релігії як компонента та предмета мультикультуралізму треба передусім зазначити про специфіку групових релігійних прав, певні релігійні винятки зі загальноприйнятих законів, визнання традиційних правових кодексів релігійних громад й обмеження прав самоврядування для територіально розміщених і зосереджених релігійних меншин тощо [920]. Ці явища суттєво переплітаються з культурою або й зумовлюються нею, адже нормативна відстань між культурою та релігією не значна, а перша доволі часто домінує над другою [866, с. 195–196]. З іншого боку, визначальною відносно культури буває і релігія, практика якої почасти формує місцеву та національну культури [776, с. 146–147], що особливо помітно у випадку впливу на європейську культуру цінностей християнства [265; 730]. Саме у цьому розрізі цінність та значення культури відносно релігії і навпаки полягає в їхній ролі як «контексту вибору», який забезпечує свободу особистості, даючи їй багатий набір варіантів, з яких можна вибрати й забезпечувати підтримку самоповаги [541, с. 82–93]. Причина цього доволі проста і полягає у тому, що люди є етичними агентами, які здатні міркувати про свої переконання та дії. А тому саме із погляду поваги до етичної свободи людей їм потрібно надавати змогу самотійно визначати те, які норми вони прийматимуть і через які норми набуватимуть влади. Це ж своєю чергою означає, що захист групових релігійних прав відбувається на підставі не асиміляційного, а плюралістичного підходу, ведучи до мультикультуралізму [417, с. 178–191]. З іншого боку, навіть у межах плюралізму постійно залишаються суперечки і розбіжності з приводу природи й обсягу релігійної свободи, особливо через те, що дії тих або інших держав, як правило, підтримують одні релігійні групи над іншими [920]. А якщо релігійні групові відмінності – це основа культурних групових відмінностей, то означена проблематика безумовно є фокусом зацікавленості саме політики мультикультуралізму.

Що стосується мови як предметної сфери ідентичностей і мультикультуралізму, то тут ситуація дещо інша, адже оволодіння мовою є кумулятивним процесом, а не грою з нульовою сумою (як у випадку релігії) [920]. Це означає, що люди здатні навчитися говорити більше, ніж однією мовою, не втрачаючи своєї рідної

мови, тоді як прийняття однієї релігії як єдиної «правильної» зовсім виключає прийняття інших релігій. Водночас, мова неодмінно є центром культурних конфліктів у сучасних політиях, а отже постає предметом мультикультуралізму. Чи не головна причина полягає у тому, що більшість країн, які приймають іммігрантів, прагнуть зберегти домінування однієї національної мови. Інакше кажучи, це означає, що національні держави можуть уникати встановлення однієї релігії, однак не може існувати мовного еквівалента поділу церкви та держави, адже держава зазвичай обирає якусь спільну мову для ведення своїх справ [241, с. 77–78; 787]. Звідси слідує, що в питанні мови зазвичай застосовують не плюралістичний, а асиміляційний підхід, адже саме мову прийнято вважати чи не найважливішим елементом у процесі побудови національної ідентичності/нації. А це з погляду теорії мультикультуралізму чітко означає, що дії держав, які надають привілеї одним мовам над іншими, безумовно породжують аргументи (про людську гідність та самоповагу, а також потребу захисту основних людських прав та досягнення демократичної інтеграції [617, с. 447–449; 861]) щодо спеціальних зручностей для носіїв непривілейованих мов, у тому числі у форматі своєрідних компенсацій мовним і загальному культурним меншинам, а також заходів сприяння їхній соціальній та політичній інтеграції тощо [541, с. 108; 883, с. 29] (у тім числі внаслідок деструктивного впливу глобалізації на більшість мов у світі [920]).

Ще більше означена предметна сфера мультикультуралізму посилюється у випадку справи з національними ідентичностями й етнічністю [155, с. 77; 775, с. 230]. Важливість цього фокусу уваги мультикультуралізму полягає в тому, що про національність або етнічність розмірковують як окремі індивіди, так і групи індивідів, зокрема в своїх роздумах про належність до певної нації чи держави, адже це сприяє їхній самоповазі та розумінню свого місця у світі [768, с. 56]. Відтак мультикультуралізм у цьому контексті повинен бути націлений на розуміння управління розмаїттям саме за умови наявності різних національних ідентичностей [769, с. 68; 983]. З цього слідує, що політика мультикультуралізму не обов'язково «підриває» національну ідентичність, адже, на противагу, може бути використана

для «знеохочення ексклюзивних концепцій державної політики» й «заохочення інклюзивних» концепцій [537; 982; 984]. Інакше кажучи, це означає, що певний тип національної ідентичності допомагає досягти мети мультикультуралізму, а певний тип – перешкоджає цьому [985]. Але і в одному, і в іншому випадках мультикультуралізм у цьому контексті зважає на той факт, що етнічні меншини та національні ідентичності домоглися своєрідного (повного чи часткового) звільнення від спільних норм, які обмежують їхні звичаї, а тому й надалі шукають «позитивної допомоги» для продовження та збереження своїх групових традицій і символічного визнання як передумови досягнення гідності й самоповаги [920]. Хоча, на противагу, мультикультуралізм не заперечує того факту, що етнічні меншини й національні ідентичності повинні політично та економічно інтегруватися до більш широкого суспільства у межах процедур демократичного включення [194], хоча це й повинно відбуватися у рамках забезпечення своєрідної «коригуючої справедливості» і навіть антидискримінаційної диференціації [145, с. 57].

Нарешті, також предметом мультикультуралізму загалом слугує раса або расова ідентичність у вузькому і широкому розумінні цього феномена [920; 950, с. 26, 65]. Хоча не всі теоретики мультикультуралізму погоджуються з такою позицією і вважають, що мультикультуралізм не призначений для розв'язання проблем расових меншин [547, с. 198]. Проблема у тому, що взаємозв'язок між антирасизмом та мультикультуралізмом обертається довкола претензій, заснованих на расових питаннях, які відрізняються від претензій на підставі релігійної, етнічної та національної належності. Крім того, расові групи існують у розмитому континуумі з етнічними групами, через що це доволі часто вважають причиною виокремлення так званих етнорасових груп як історично, географічно і соціально споріднених конструкцій [446; 753]. На противагу, етнічні групи все ж таки використовуються для групування індивідів на основі їхнього передбачуваного походження, а расові групи – на підставі групування індивідів ієрархічно та враховуючи передбачуване походження [445]. Все це означає, що зв'язок між расою, етнічною належністю та нерівністю, а відтак й управління ними є складним та багатоскладовим і змінюється залежно від контексту [690; 1012]. Доповнюється

це тим, що проблематика раси у теорії мультикультуралізму є чи не найбільше символічною, а не лише матеріальною (особливо у різновидах дискримінації), що призводить до специфічних взаємин і моделей комунікації різних рас та їх різних культур [353]. З огляду на це, у такому взаємозв'язку антирасизм апелює до опору створенню маргіналізованих груп, а натомість мультикультуралізм – до врахування та поєднання різних культурних особливостей домінуючих і маргіналізованих груп як сумірних [198; 199]. Це означає, що у такому сенсі расові ідентичності асоціюються з культурними традиціями і практиками, але не цілковито збігаються з окремими культурами, оскільки такі ідентичності є складними та гібридними продуктами насильницької взаємодії [392, с. 28; 1015].

Потрібно також зауважити, що предметна сфера мультикультуралізму майже завжди охоплює питання освіти (зокрема мультикультурної чи інтеркультурної освіти, а також антирасистської освіти), котрі стосуються всіх або майже всіх перелічених вище фокусів уваги досліджуваного феномена [110; 457; 972], а також сфери його критики [147; 526; 550; 551; 688; 791; 1009] (про що йтиметься нижче). Хоча, на противагу, ця проблематика є доволі неоднозначною, оскільки мультикультурна чи інтеркультурна освіта зовсім не є настільки монолітною, як її намагаються представити для певних політичних або інших цілей політики й істеблішменту [369; 969; 972]. Навіть попри те, що загалом така освіта орієнтована на соціальну справедливість і необхідна для подолання суперечливого впровадження мультикультурної політики та практики в тій чи іншій державі або загалом. Проблема ускладнюється тим, що сьогодні існують різні підходи з приводу розуміння сутності і призначення мультикультурної освіти, а тому вони постають сферами зацікавлення різних галузей знань. Хоча загалом основними цілями мультикультурної освіти традиційно є розвиток етнічної і культурної грамотності та цінностей, особистісний культурний розвиток і мультикультурна компетентність, досягнення рівності й досконалості в освіті, розширення можливостей і потенціалу соціальних реформ тощо [142; 143; 744; 909; 910]. Враховуючи це, цілком очевидно, що предметом та суттю мультикультуралізму у такому поданні є соціальний рух, теорія соціальних і навчальних програм й інституціоналізований

набір адміністративно-педагогічних практик, які розв'язують питання розмаїття у початковій, середній і вищій освіті [849; 972].

Загалом можна констатувати, що в чинному розумінні питання та тематика мультикультуралізму є центральними у політичних дискусіях і процесах багатьох демократій, починаючи зі завершення Другої світової війни. Однак проблематика мультикультуралізму охоплює низку різних питань, а переважання того чи іншого з-поміж них завжди зіставляється та залежить від різних політичних обставин [849]. Відповідно, предметна сфера мультикультуралізму є дуже контекстуальною або ж залежною від контекстів, у котрих вона застосовується та виявляється. Інакше кажучи, мультикультуралізм стосується не будь-якої окремої сутності, практики чи ідеології, а є способом говорити про процес, який відбувається у багатьох різних країнах по-різному [749]. Виявом цього слугує той факт, що термін «мультикультуралізм» має доволі різні значення залежно від соціального, політичного та дисциплінарного контексту, а тому мультикультуралізм можна розуміти як «консервативний або радикальний», а соціальна політика, заснована на ньому, може мати різні наслідки й результати залежно від контексту культурних та суспільно-політичних відмінностей [870, с. 240]. Це означає, що для того, аби вдало та ефективно зрозуміти предмет мультикультуралізму, нам необхідно проводити своєрідні нормативні «експерименти в мультикультуралізмі» [548, с. 257] з різними групами меншин та їхнім включенням у суспільство як «зверху», так і «знизу» [515], охопити особливості контексту його теоретизації та застосування, а також вдатися до порівняння контекстів, а отже і порівняння опцій мультикультуралізму.

Тому у цьому сенсі контекстуальність мультикультуралізму зумовлює його порівняльність та процесуальність з приводу забезпечення тих чи інших ефектів урядування й громадянства [197; 222; 495], котрі потрібні для врегулювання відмінностей у суспільстві та/чи створення відчуття спільної думки [749], що важливо як для груп меншин, так і для домінуючої більшості у тому або іншому суспільстві. При цьому порівняльність явища мультикультуралізму виявляється щонайперше у тому, що він чи не у всіх своїх аспектах є частиною «процесу

оскарження», в якому індивіди та спільноти переробляють свої соціальні структури та розуміння, а тому й свою індивідуальну та колективну ідентичність, зокрема через складні моделі дискурсу та практики [132]. Відтак політика, економіка і культура взаємодіють по-різному у кожному конкретному контексті й випадку, але загалом зумовлюють і формують ідіосинкратичні форми мультикультуралізму, які є довготривалими як нормативно, так і дискурсивно та в дискусіях [336; 896; 1024; 1046; 1047]. Інакше кажучи, очевидним є те, що мультикультуралізм у будь-якому випадку складається з низки питань, дискурсів та проблем, які взаємно переплітаються. Однак точний характер того чи іншого формату мультикультуралізму є порівняльним і відносним та залежить від контексту, плинності й параметрів розвитку кожної конкретної країни [132], загалом ускладнюючи загальнотеоретичну картинку та проблематику. З цього слідує, що будь-які домінуючі форми та вияви мультикультуралізму в теорії та практиці є надмірно вузькими, що веде до безкорисного відбору «мультикультурних» проблем, питань, груп і прав.

Доповнюється це тим, що порівняльність мультикультуралізму неодмінно вимагає валідності та належного інструментарію дослідження цього феномена як багатогранної, однак однофакторної установки з хорошою міжкультурною еквівалентністю. Виявляється це в тому, що рівень освіти, як правило, позитивно пов'язаний із мультикультуралізмом на індивідуальному рівні, а своєю чергою міждержавні та крос-національні відмінності в мультикультуралізмі позитивно корелюють з валовим національним продуктом, однак не пов'язані з політикою мультикультуралізму. Водночас, усе залежить від того, яке визначення та логіку мультикультуралізму застосовувати в порівняннях, зокрема як: демографічного окреслення поліетнічного складу населення суспільства; конкретного типу політики культурного різноманіття, спрямованої на стимулювання участі іммігрантів у суспільстві, покращення їхнього соціального й економічного становища і прав, запобігання та усунення дискримінації [197, с. 159; 877; 899; 996]; установки, пов'язаної з політичною ідеологією, яка стосується прийняття і підтримки культурно неоднорідного складу населення суспільства [175; 177; 179; 568]. Загалом же в науці майже беззаперечно доведено, що мультикультуралізм для членів

більшості є одновимірною конструкцією, яку можна вимірювати з високою часткою валідності та надійності, але що рівень підтримки мультикультуралізму залежить від конкретної сфери і проблеми у його межах [877; 995], а також від конкретного національного контексту, який може містити нейтральне/байдуже (як, приміром, в Австралії, Нідерландах, Німеччині, США [223; 261; 262; 462; 1056]), негативне (як в Іспанії та Великій Британії [450; 644]) або позитивне (як у Канаді [178]) ставлення до мультикультуралізму. При цьому чинниками, які впливають на мультикультуралізм або визначають установки з приводу мультикультуралізму і найчастіше застосовуються у порівняннях, типово є етнічне й етнолінгвістичне розмаїття, валовий внутрішній продукт на душу населення та індекс нерівності доходів, стабільність демократії та політичні права, релігійність, міжособистісна довіра, показники благополуччя тощо.

Урешті-решт, предметну сферу теорії та практики мультикультуралізму становить їхня критика і модифікація, у тім числі в межах постмультикультуралізму й інтеркультуралізму [105–107; 550; 551; 586], а також у рамках політичних суперечок представників різних політсил. Серед них ліві та центристські політики і партії традиційно, зокрема при ініціюванні мультикультуралізму, були його прихильниками, а праві – супротивниками [289; 1058], хоча в деяких країнах майже увесь партійно-політичний спектр завжди виступав і досі виступає проти мультикультуралізму [554]. З іншого боку, сьогодні, особливо з початку XXI століття, все більша частина партійно-ідеологічно спектра політики різних країн світу виступає проти мультикультуралізму як такого. А тому насправді опозиція мультикультуралізму керується не лише діяннями й ідеями екстремістських ультраправих політсил [532; 574], а водночас стала частиною політичного порядку денного багатьох консервативних політичних організацій, а також і певною мірою помітна серед лівих прогресивних політсил [515]. Загалом усі вони поєднуються своєрідним припущенням і страхом з того приводу, що ідея і політика мультикультуралізму призводить до «сутінок спільних мрій» [386; 500, с. 88]. Унаслідок цього реальний і нормативний мультикультуралізм сьогодні вже не такий впливовий, яким він був декілька десятиліть тому, передусім у кінці

XX століття [220; 221; 497; 637], оскільки «демонізований до невпізнання» [543, с. 215] навіть у тих країнах, у яких він зародився та набував свого поступового розвитку раніше [1008, с. 6-12]. На противагу йому навіть ті політсили, які раніше були «локомотивом» мультикультуралізму, сьогодні все частіше вдаються до ідей і практики постмультикультуралізму, інтеркультуралізму, інтеграції, соціальної згуртованості, спільності цінностей і спільного громадянства тощо [283].

Примітно, що постмультикультуралізм й інтеркультуралізм відштовхуються, головню, від потреби пошуку нових моделей громадянства, котрі підкреслюють пріоритет політичної участі та економічних можливостей над символічною «політикою культурного визнання», пріоритет прав людини і свободи особистості над повагою культурних традицій, пріоритет побудови інклюзивних спільних національних ідентичностей над визнанням культурних ідентичностей предків, а також пріоритет культурних змін і культурного змішування над реалізацією статичних культурних відмінностей [550; 551]. З цього погляду, «відступ» від іммігрантського мультикультуралізму часто відображає неприйняття всієї ідеї мультикультуралізму як громадянства [220; 221; 497]. Натомість мультикультуралізм дедалі частіше і частіше звертається до конструкції так званого диференційованого громадянства і публічного визнання відмінностей між різними культурними та соціальними групами [154; 155; 497]. А це означає, що мультикультуралізм «живий» – і теоретично, і практично, – але не завжди коректний, а тому його критика та модифікація є доволі доречною і на часі [550; 551] й повинна, головню, стосуватися відновлення захисту не стільки групових, скільки індивідуальних прав громадянина, в тому числі секуляризму, індивідуалізму, гендерної рівності, сексуальної свободи, свободи вираження поглядів тощо [532], а отже загалом ліберальних ідей відкритого суспільства. На цьому тлі особливої уваги потребує проблематика становлення, розвитку, критики, а згодом і занепаду теорії та практики мультикультуралізму у Великій Британії – країні, для якої цей феномен був і залишається властивим упродовж доволі тривалого періоду. Але про це йтиметься у наступних розділах дослідження.

Висновки до Розділу 1

Загалом у Розділі 1 проаналізовано історіографічні і теоретико-методологічні особливості й підстави виділення, дослідження та концептуалізації поняття (теорії) й політики (практики) мультикультуралізму в Європі та світі, зокрема у Великій Британії. Для цього спочатку досліджено особливості виокремлення, становлення, періодів та чинного стану, перспектив, проблем й критики розвитку тематики мультикультуралізму в політичній теорії і практиці, причому як на європейському і загальносвітовому рівні, так і в контексті безпосередньо Великої Британії. Зокрема, встановлено, що європейський мультикультуралізм завжди – як позитивно, так і негативно (у чому його парадокс на відміну від феномена мультикультурності) – розумівся і досі розуміється як багатоскладова, мінлива, адаптивна й податлива категорія, а тому він у різні часові періоди стосувався чи фокусувався на різних питаннях залежно від політичних обставин і політизації контексту тощо, зокрема на імміграції (особливо неєвропейській), біженцях, шукачах притулку, політичному ісламі, расизмі й дискримінації/антидискримінації, гетерогенності груп меншин і їхній взаємодії з титульною більшістю, винятковості в управлінні культурним розмаїттям та соціальної інженерії, націоналізмі, громадянстві і глобалізації, а також на взаємодії національного, наднаціонального та субнаціонального рівнів урядування й упорядкування означених питань. При цьому у Великій Британії центром уваги дослідження мультикультуралізму і так званого дискурсу про «расові меншини» спочатку (у 50–60-х роках ХХ століття) був «колір», згодом (у 60–80-х роках ХХ століття) – «раса», пізніше (у 90-х роках ХХ століття) – «етнічність», а поточно – «релігія».

На цій підставі надалі у розділі запропоновано різні визначення, концептуалізації та змістовні наповнення феномена мультикультуралізму у теорії і практиці взаємодії й інтеграції ідентичностей у Європі, зокрема у контексті освіти, науки, соціального захисту, медицини, демографії, конституційних прав, здійснення влади, державної політики, визначення нації та націотворення, колоніалізму та постколоніалізму, соціального і культурного розмаїття, управління розмаїттям

тощо. Їх підсумовано розумінням, згідно з яким мультикультуралізм – засіб задоволення різноманітних і широких культурних вимог й можливостей чи не у всіх соціальних сферах життя маргіналізованих груп (найперше іммігрантів), передусім на основі їхніх культурних відмінностей. Паралельно з цим, виокремлено декілька сутнісних чи змістовних ярликів мультикультуралізму, зокрема як «політики ідентичності», «політики визнання», «політики різниці», «політики плюралізму», різновекторну предметну сферу мультикультуралізму в політичній соціології і політичній філософії/політичній теорії, а також такі аспекти його розуміння, як описовий, регулятивний і політичний.

Урешті-решт, у розділі представлено та систематизовано предметну сферу дослідження, сутності і критики мультикультуралізму в країнах Європи, зокрема у Великій Британії, яка складається з таких компонентів, як культура, урядування, ідеологія, ліберальні цінності, імміграція, інтеграція, громадянство, ідентичність, релігія, мова, етнічність, національність, раса, освіта. Її згруповано позицією про те, що предметом мультикультуралізму є не стільки відзначення культурного розмаїття чи позитивного ставлення до нього, скільки окреслення характеристик та проблем управління цим розмаїттям у кожному конкретному суспільстві, за умови, що в ньому поряд живуть різні культурні спільноти, які намагаються і побудувати спільне життя, і зберегти власну оригінальну ідентичність. У цьому сенсі мультикультуралізм у дослідженні теоретизовано у форматах нових форм розширення прав і можливостей, нових форм автономії і розподілу влади й нових форм мультикультурного громадянства та прав і можливостей груп іммігрантів, які споріднені ціллю подолання спадщини попередніх ієрархій і сприяння побудові справедливіших та всеохоплюючих демократичних спільнот. З цього приводу у розділі виокремлено різні види й моделі мультикультуралізму, які класифіковано на предмет способів інтеграції іммігрантів і меншин, функціонально, регіонально, етнолінгвістично, за наслідками взаємодії мультикультуралізму й різних ідеологій (передусім лібералізму) тощо.

Положення Розділу 1 частково відображено та розширено (деталізовано) у публікаціях автора [61; 62; 65–67; 69; 358].

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО І КУЛЬТУРНОГО РОЗМАЇТТЯ ТА ПОЛІТИКИ, ПРАВА, ТЕОРІЇ, ПРАКТИКИ І ПАРАМЕТРІВ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ НА ТЛІ ЗАГАЛЬНОСВІТОВОГО ТА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

2.1. Історія, періодизація та чинний стан й особливості розвитку культурного і соціального розмаїття та теорії і політики мультікультуралізму у Великій Британії

Розгляд історіографічних та теоретико-методологічних особливостей і засад виділення, дослідження й концептуалізації поняття/теорії й політики/практики мультікультуралізму є однією з підстав звернення до цього феномена на прикладі окремих країн, у тому числі й Великої Британії. Водночас доцільність розгляду кейсу мультікультуралізму у Великій Британії зумовлена й більш об'єктивними причинами, серед яких параметри культурного і соціального розмаїття у цій країні, що склались історично, особливо після Другої світової війни, й відрізняють Велику Британію від інших країн Європи та світу. Саме тому в цьому розділі дослідження увагу буде зосереджено на становленні та культурних, політичних, правових і громадянських атрибутах та практиках культурного й соціального розмаїття і політики мультікультуралізму у Великій Британії на європейському тлі.

Цьому слугує передусім звернення до проблематики феномена та статистики імміграції і соціального й культурного розмаїття у Великій Британії, причому як у ретроспективі, так і поточно. Річ у тому, що передусім колоніальна спадщина Великої Британії разом із різними імміграційними рухами у ХХ столітті призвела до безпрецедентного розмаїття етнічних, мовних, расових груп, культур і релігій у складі її населення. Виявом цього стало те, що за результатами останнього (на момент дослідження) перепису населення (в 2011 році [252], зокрема його четвертого релізу від 2014 року) й оцінок авторитетної організації «Worldometer» (2021 року [994]) у Великій Британії налічувалось аж близько 8 млн представників

(а в 2001 році, за результатами попереднього перепису населення, їх було 4,5 млн [713]) так званих «етнічних меншин» (із понад 63 млн населення за даними перепису і понад 68 млн населення за оцінками «Worldometer»), які концентрувалися здебільшого в Англії і її найбільших містах (передусім у Лондоні, меншою мірою в Бірмінгемі, Ліверпулі, Ньюкаслі, Лестері та деяких інших містах). Серед них щонайменше 4,3 млн осіб були вихідцями з Азії або британськими азіатами, 1,9 млн осіб – чорношкірими або чорношкірими британцями та 1,2 млн осіб – представниками змішаної етнічної належності тощо, хоча найбільше іммігрантів було з таких країн, як Індія, Польща, Пакистан, Румунія, Ірландія, Німеччина, Бангладеш, ПАР, Італія, Китай та Нігерія (у порядку зменшення загальної чисельності від повного складу населення станом на 2019 рік – детально див. Додаток В (табл. В.1)). І це при тому, що чисельність населення Великої Британії, яке народилося за межами цієї країни, ще в 2004 році становила 5,3 млн осіб або близько 8 % [345], у 2011 році – 7,9 млн осіб чи менше 13 %, а вже у 2018 році – 9,3 млн осіб або 14 % від усього населення (детально див. Додаток В (табл. В.2)) [670], хоча й подібний тренд притаманний для Великої Британії зі середини ХХ століття. А також при тому, що сумарно кількість іммігрантів і нових громадян Великої Британії з країн поза межами ЄС переважала кількість (але останнім часом – не відсоток приросту) іммігрантів і нових громадян цієї держави з країн-членів ЄС [671; 999], а загальна чисельність іммігрантів і представників етнічних груп і меншин продовжила інтенсивно зростати навіть після «Брекзиту» – виходу Великої Британії з ЄС, – особливо за рахунок збільшення часток населення азійських британців, чорношкірих британців і змішаних британців та натомість зменшення частки населення «білих» британців (частково див. Додаток В (табл. В.3)).

Подібна соціальна та культурна гетерогенність очевидна також й у випадку релігійних відмінностей, які властиві для Сполученого Королівства. Адже попри те, що традиційною релігією у цій країні є християнство, в Англії інституціоналізованою є англіканська церква, а в Шотландії «національною» є пресвітеріанська церква, навіть попри те, що вона не має статусу офіційної. Натомість в Уельсі й Північній Ірландії немає жодних офіційних церков відповідно з 1920 та 1871 років, але у

цих частинах Сполученого Королівства спостерігається значний ступінь розділення між конфесіями римо-католиків і протестантів [351]. Однак найбільша проблема, похідна від релігійного розмаїття та відмінностей, полягає зовсім не в тому, що у цій державі є різні конфесії християнства (адже вони традиційно притаманні для «білих» британців), а у тому, що доволі чи дуже впливовими та репрезентованими (із постійним зростанням свого членства й впливу) є обряди мусульманства (передусім), індуїзму, сикхізму, іудаїзму, буддизму тощо, які сповідують здебільшого етнічні групи чи меншини у цій державі, зокрема азійські британці, чорношкірі британці і змішані британці [711; 957, с. 236] (детально див. Додаток В (табл. В.4)). Зокрема, прихильників ісламу (передусім за рахунок пакистанців, бангладешців й індусів, а також деяких «білих», а загалом за рахунок іммігрантів південноазійського походження, яких серед мусульман – 2/3) станом на 2011 року у Великій Британії було майже 2,8 млн осіб або 4,4 % від усього населення, хоча ще в 2001 році їхня чисельність та частка була майже вдвічі меншою. Ідентична логіка збільшення чисельності представників деяких релігій упродовж аналогічного періоду часу була властива для індуїзму, сикхізму, буддизму і деяких інших релігій, а також для представників нерелігійних груп, але натомість не була притаманною для іудаїзму та християнства (кількість їхніх вірян не зростала, а то й суттєво скорочувалася) [713]. Крім того, останнім часом у Великій Британії спостерігається тенденція щодо зменшення частки вірян із-поміж «білого» населення і до збільшення частки вірян серед етнічних груп [204; 253; 591], через що поділ на релігійній основі дедалі більше й інтенсивніше ставиться на порядок денний і політизується у межах проблем соціального та культурного розмаїття [680], особливо внаслідок різкого скорочення прихильників традиційного християнства [838] (найперше серед людей юного та молодого віку [83]).

Проблема політичних, соціальних та культурних відмінностей у Великій Британії також статистично посилюється завдяки тому, що не все населення цієї країни, особливо не всі представники етнічних груп і меншин, вміло володіють англійською мовою. Адже навіть попри те, що англійською мовою, яка фактично є офіційною у Сполученому Королівстві, як рідною чи першою володіє 95 %

населення, у державі є шість регіональних мов, зокрема шотландська, ольстерсько-шотландська, валлійська, корнуольська, ірландська і шотландська гельська, які охороняються Європейською хартією регіональних мов або мов меншин, а також британським національним законодавством, хоча й зрідка є предметом прямої політизації. Натомість суттєвішими є проблеми, похідні від застосування тих чи інших мов як рідних іммігрантами та представниками етнічних груп і меншин, передусім поляками (друга за поширеністю мова у Великій Британії), французами, китайцями, іспанцями, португальцями, а також бенгальською, арабською, тамільською мовами й мовами пенджабі, урду тощо [140; 478]. Річ у тому, що саме для іммігрантів мови дуже часто є предметом ідентичності, а тому вони наполягають на наданні їм офіційного або спеціального статусу, а також зарахування до предмета обліку національних референдумів у Великій Британії. З цього слідує, що мова радше є не самостійним, а допоміжним чинником окреслення соціального і культурного розмаїття у Великій Британії, зокрема шляхом звернення до національної та расової ідентичностей окремих соціальних і культурних груп у цій державі. Про це найбільше засвідчує той факт, що у Сполученому Королівстві прослідковуються колосальні відмінності в національній ідентичності, причому як між корінними жителями Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії, так і між іммігрантами й етнічними та релігійними групами у кожній із перелічених частин Сполученого Королівства й у цій державі загалом (детально див. Додаток В (табл. В.5)). А це своєю чергою ставить під сумнів доцільність виділення та наповнення змістом феномена британства або британської національної ідентичності, хоча саме до цього феномена все частіше раніше звертались і досі апелюють британські політики [713; 991].

Враховуючи все це, фактом було і досі залишається те, що соціальне та культурне розмаїття у Великій Британії є надзвичайно складним і багатогранним і типово окреслюється на стику свого розумінням між старими й усталеними моделями постімміграційного розмаїття та новими моделями імміграції, поселення і культурних відмінностей [713]. Свідченням цьому слугує наявність у Великій Британії, зокрема у великих міських центрах, багатьох груп населення, які

відзначаються безпрецедентним розмаїттям, а тому вони часто характеризуються як нові форми розмаїття, «суперрозмаїття» [1005] або «гіперрозмаїття» [727] в умовах мультикультурності, котрі нерідко кидають виклик уже традиційним уявленням про те, як треба враховувати соціальні та культурні відмінності й управляти ними і якими повинні бути політичні реакції на них [713], особливо внаслідок постійно посилюваного розриву між політикою та практикою на всіх рівнях соціального життя [727, с. 9] і постійно зростаючої фрагментації таких соціальних і культурних відмінностей [1005, с. 1027–1028]. Доповнюється це тим, що тривалий досвід діаспорного життя деяких груп іммігрантів у Великій Британії спричинив, а згодом і розвинув тенденцію формування ідентичностей (часто комбінованих із різних складових, зокрема релігійної, етнічної, мовної, расової тощо), які готові й здатні мобілізуватись і/або політизуватися довкола скарг і спільних претензій та ціннісних очікувань [713], орієнтованих на досягнення взаємної поваги, визнання й рівності в умовах соціального та культурного розмаїття.

З цього слідує, що у Великій Британії після Другої світової війни спочатку було розроблено, а згодом і задіяно теорію та політику мультикультуралізму відносно різних соціальних і культурних груп та загалом щодо феномена соціального й культурного розмаїття. Проте політика мультикультуралізму у Великій Британії ніколи не була одномоментним й односпрямованим явищем, натомість характеризувалася певними причинами свого зародження, послідовними етапами свого розвитку та різноманітними наслідками, з'ясування яких має колосальне та визначальне значення для розуміння британського мультикультуралізму як такого, в цілому та поточно.

Історично й етимологічно політика мультикультуралізму у Великій Британії виникла не раптово, а мала певні підвалини, які були узалежені від колоніалізму Британської імперії до Другої світової війни (відтак і контролю нею величезних територій) й імміграційних процесів у Великій Британії після Другої світової війни [399, с. 26; 435; 762, с. 280]. Специфікою британського колоніалізму було те, що Британська імперія, будучи заснованою на расовій ієрархії (або переважанні

англосаксів над азіатами, афро-карибцями й африканцями), застосовувала невимушене ставлення до мільярдів людей, які вона контролювала по всьому світу [286; 853; 1035]. Як наслідок, спочатку імміграція до Великої Британії переважно відбувалася напівофіційно і за рахунок людей з регіонів, контрольованих Британською імперією, причому незалежно від географії їхнього розташування [127; 465; 492]. Річ у тому, що британське законодавство про громадянство й імміграцію до 1968 року по суті реалізовувалося у межах концепції «права ґрунту» (*jus solis*) і лише після цього у ньому відбулися кардинальні зміни та зрушення. І навіть більше, бо діючий у Великій Британії з 1905 року закон про іноземців не суттєво лімітував їх у праві імміграції і не забезпечував контролю цього процесу [360; 764, с. 123–124].

Натомість на практиці деякі зміни у підходах до імміграції й іноземців у цій країні почали реалізовуватись і відчуватися лише після Другої світової війни. Однією з таких змін було прийняття 1948 року законів про імперську національність, у тому числі й закону про британське громадянство (а якщо точніше, то закону про «громадянство Сполученого Королівства і колоній»), які надали усім громадянам Британської імперії рівний статус та цивільні права, зокрема на громадянство (суто формально громадянами могли стати близько 800 млн підданих «Корони» [713]), через що іммігрантські потоки до Великої Британії стали формалізованими [88; 788, с. 17–28]. Зроблено це було з доволі простої статистичної та політичної причини, адже у післявоєнний період до Великої Британії не було колосального напливу людей з іноземною національністю (а серед іммігрантів переважали представники різних європейських національностей), а тому й «кольорові» та «расові» упередження сприймалися як не дуже суттєві та політизовані [465; 763; 766, с. 1–32], хоча загалом нове законодавство вітало не все населення Британії (свідченням чого було зростання антиіммігрантських настроїв та ідей у країні [713]). Окрім того, ставку робили на те, щоби забезпечити Великій Британії провідне місце на чолі міцної Співдружності Націй. Але офіційний Лондон дещо прорахувався, оскільки після прийняття відповідного законодавства одним із його наслідків стали процеси імміграції до Великої Британії значного та навіть надмірного масиву населення з Карибського басейну [127], в тому числі для

повоєнної відбудови країни [728, с. 88], що почало завдавати суттєвої шкоди національній ідентичності Великої Британії.

Усе це виявилось передумовою теоретизації особливого різновиду політики мультикультуралізму у Великій Британії, який доволі суттєво відрізнявся від своїх гомологів у Європі та світі (про це детально йтиметься в наступному підрозділі) [327], й спершу теоретичним, а згодом і практичним промоутером якого, починаючи з 60-х років ХХ століття, були передусім лейбористські політики та теоретики [765], особливо на тлі інтенсифікації імміграційних процесів до Великої Британії у цей час. Законодавче і нормативне ж підґрунтя для політики мультикультуралізму у Великій Британії було закладено в середині 60-х – кінці 70-х років ХХ століття, в тому числі за рахунок прийняття нормативно-правових актів про так звані «расові відносини» та громадянство. Річ у тому, що саме в цей період для Великої Британії притаманною почала ставати певна наростаюча ворожість до «небілої імміграції», яка потребувала змін у законодавстві про імміграцію та громадянство, в тому числі з приводу заперечення концепції «права ґрунту» (*jus solis*) [765; 788, с. 9–24].

Одним із результатів такого громадянського невдоволення стало прийняття в 1962 році закону про іммігрантів Співдружності, який почав запобігати імміграції осіб з територій, які мали стати незалежними від Великої Британії. Проте особи з британськими паспортами все ще могли вільно іммігрувати до Великої Британії. Наступною хвилиною зміни національного законодавства став вплив іммігрантів зі Східної Африки, в результаті чого на підставі прийняття у 1968, 1971 і 1981 роках нових законів про громадянство право на поселення у Великій Британії було обмежено/встановлено лише для тих громадян Британської імперії (яка припинила своє існування 1997 року), які мали у Великій Британії (як колишній метрополії) дідуся та бабусю [88; 354, с. 62; 433, с. 42–43; 435, с. 213–214; 503, с. 182–185; 511, с. 11]. Як наслідок, імміграційні процеси до Великої Британії були послаблені концепцією «права крові» (*jus sanguinis*) для набуття громадянства [433, с. 43; 1018, с. 131]. І навіть більше, адже у межах новоприйнятого законодавства не було передбачено автоматичного набуття громадянства дітьми, народженими у Великій

Британії, за умови, якщо їхні батьки не мали права на постійне проживання у цій країні [764, с. 131–137; 884, с. 39–156] або не могли продемонструвати своє британське походження [713].

Як наслідок, було задіяно конструкцію, згідно з якою «білі» іммігранти з країн Співдружності мали можливість користуватися вільним доступом до Великої Британії, тоді як значна частина «небілих» іммігрантів була позбавлена такої змоги [88; 503, с. 168–170]. Інакше кажучи, через ці нормативно-правові акти в країні було відбувся перехід від імперської підпорядкованості до «нормалізованої» і значно лімітованої версії національного громадянства, а тому оновлена програма Великої Британії щодо расової рівності та політики мультикультуралізму розроблялась саме у контексті таких обмежень. Й у цьому фактично не було нічого дивного, адже британському політикуму знадобився певний час, щоби визнати те, що расова дискримінація становить суттєву нормативну, політичну і правову проблему як основу теорії та політики мультикультуралізму [503].

Такий розвиток британського законодавства про громадянство й імміграцію засвідчує, що мультикультуралізм у цій країні склався доволі випадково і виявився, принаймні ініціально, через імміграцію людей із різним етнічним походженням, але з британським громадянством (а якщо точніше, то з процесом суттєвого обмеження імміграційних потоків до країни) [765]. Інакше кажучи, післявоєнна реконструкція британської політики породила особливу форму мультикультуралізму, який поєднав жорсткий внутрішній контроль держави за імміграцією з внутрішнім режимом прав на громадянство, законодавством про расові відносини та плюралістичними умовами проживання різних груп меншин [127]. Ознакою цього є факт, що як тільки британський політикум та істеблішмент зіткнувся з критикою громадськості з приводу меншин, імміграційні процеси, передусім за участі «кольорового населення», до Великої Британії були суттєво обмеженими законодавчо, хоча й зовсім не були зупиненими фактично [780, с. 372].

Але все ж в кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ століття мультикультуралізм (як етнічний плюралізм) у Великій Британії став державною політикою у сфері менеджменту культурного розмаїття [560]. Це виявилось у боротьбі британського

уряду проти расизму та дискримінацій у 60–70-х роках ХХ століття та сприймалось як певний баланс відносно прийнятого у 1962 році закону про іммігрантів Співдружності. Як наслідок, у Великій Британії склалася ситуація, коли «інтеграція без обмежень була неможливою, а обмеження без законодавства не захищались» [765]. Свідченням ініціювання та розгортання політики мультикультуралізму у Великій Британії стало прийняття відповідного законодавства, зокрема про расові відносини у 1965 році (заборонялася дискримінація в громадських місцях та усунути письмове розпалювання расової ненависті, але не регулювалися упередження в релігії, житлі та зайнятості), пізніше у 1968 році (додатково для регулювання упереджень у житлі та зайнятості) [193, с. 84] й урешті-решт чинного в 1976 році (для посилення вже передбачених раніше заходів, у тому числі за рахунок введення і протидії концепції «непрямої дискримінації» [193, с. 108–109]; останнє суттєве посилення цього закону відбулось унаслідок його оновлення 2000 року, коли він почав стосуватися майже всіх функцій державних органів влади, крім міграційних служб [713]) і про громадський порядок у 1976 році (для посилення норм проти расової ненависті), а також створення Ради з питань расових відносин, Комісії з питань взаємодії з громадою і Комісії з питань расової рівності [87; 766, с. 28; 884, с. 437–454].

На локальному ж рівні це було відтворено у додаткових спробах зменшити расові упередження серед британців і сприяти інтеграції іммігрантів із колишніх колоній Британської імперії, зокрема за рахунок створення й функціонування місцевих рад з питань відносин із громадами, а згодом місцевих рад з питань расової рівності [601, с. 165], до предмета відання яких почали належати питання антирасистської освіти, заходів антирасистської підготовки, спрощення ведення бізнесу та оподаткування фірм у межах політики рівних можливостей тощо [918]. Цьому всьому сприяв політичний консенсус між консерваторами і лейбористами, які мали спільний інтерес вилучити з політичного порядку денного такі гарячі проблеми, як расові проблеми тощо, що своєю чергою сприяло соціальній інтеграції та створенню соціальної єдності й підтримки культурного розмаїття [88].

При цьому першими широкомасштабними культурними вимогами в межах політики мультикультуралізму у Великій Британії були запити від іммігрантів із Карибського басейну та Африки, які зуміли досягнути безпрецедентної мобілізації своїх громад на початку 80-х років XX століття, що наслідувала часті та масові заворушення у різних містах країни, спричинені стійким соціальним й економічним придушенням першого постіммігрантського покоління, яке народилося у Британії. Подібна ситуація поступово почала характеризувати й інші групи меншин, на що офіційний Лондон повинен був якось реагувати у межах декларованої політики мультикультуралізму. Саме тому запроваджене державне фінансування громадських організацій іммігрантів у поєднанні з їхньою новою, хоч і символічною, присутністю на британському телебаченні, у палатах місцевих рад, а згодом і в парламенті, а відтак і загалом юридичне визнання «етнічних меншин» сприяли появі того, що стало відомим як «мультикультурний консенсус» [560]. Політично промоутером або «піонером» цього явища у Великій Британії стали лейбористи, які були домінуючою політсилою у другій половині 70-х років XX століття, адже вони повною мірою почали використовувати положення відповідного законодавства. Крім того, саме у контексті ініціальної прихильності і впливу на мультикультуралізм у Великій Британії лейбористів було розкрито та концептуалізовано феномен і практику так званого «інституційного расизму» у цій країні [250; 603; 765]. Натомість про консерваторів, які були домінуючою політсилою впродовж 80-х – першої половини 90-х років XX століття, у цьому розрізі потрібно говорити як про тих, хто прийшов до мультикультуралізму не стільки через його сприйняття та схвалення, скільки через те, що не було іншого вибору.

Враховуючи це та саме завдяки цьому мультикультуралізм як феномен у Великій Британії не лише став офіційною політикою, а й дуже швидко поширився у багатьох сферах суспільного життя. Він сприймався «не як процес згладжування асиміляції, а як рівні можливості, що супроводжуються культурним розмаїттям в атмосфері взаємної терпимості» [487, с. 267]. Результатом цього став той факт, що політика британського мультикультуралізму завжди характеризувалась і досі продовжує це робити роздвоєною політико-правовою базою, котра полягає, із

одного боку, у жорсткому контролі за зовнішньою імміграцією у Велику Британію (з відповідними для цього жорсткими та більш «расизованими» термінами), та, з іншого боку, у сильному режимі внутрішніх расових відносин із широкими правами громадян, а відтак «з відкиданням асиміляції на користь інтеграції» [88; 492, с. 223–233]. Враховуючи це, ціна зовнішнього контролю за імміграцією, здобута переважно антирасистською соціал-демократичною традицією лейбористів та ліберальним крилом Консервативної партії, щоправда неодмінно враховуючи їхні політичні дивіденди та об'єктивну реальність, постала щедрим внутрішнім мультикультурним режимом або ж режимом «мультикультурного консенсусу» [435, с. 150; 492, с. 223; 503, с. 177–199; 762, с. 269]. Інакше кажучи, мультикультуралізм у такому сенсі окреслювався та розумівся як взаємна повага до соціальних і культурних відмінностей у межах існуючих постімміграційних громад [713], хоча й доволі часто реалізовувався у форматі своєрідного «мультикультурного дрейфу», спрямованого на збільшення видимості та впізнаваності постімміграційних груп населення у Великій Британії [424]. Яскравим свідченням цього був той факт, що у суспільстві та подеколи у політикумі і далі продовжувався процес формування монокультурних та расових концепцій «британства», котрі суттєво резонували з думками значної частини населення Великої Британії, навіть попри те, що в державі було чимало супротивників імміграції [722; 723].

Хоча, на противагу, навіть серед переважаючої у Великій Британії вибірки людей, котрі підтримували імміграцію та позитивно ставилися до розмаїття, зовсім не всі підтримували саме політику мультикультуралізму та різноманітні релігійні вияви ідентичності [1011], хоча майже всі негативно ставилися до «кольорового» расизму [782]. Це особливо відчутно було на тлі історичного чи навіть внутрішнього соціального і культурного розмаїття у Сполученому Королівстві, бо воно, як усім відомо, й історично komponувалось, і чинно складається з чотирьох частин – Англії, Шотландії, Уельсу та Північної Ірландії (які різного часу увійшли до складу цієї держави), – зі своїми релігійними, етнічними й іншими відмінностями [129; 186; 270]. А вже на них наклалося соціальне та культурне розмаїття за наслідками імміграційних процесів у межах Британської імперії, які й слугували

чи не головною причиною ініціювання та розвитку політики мультикультуралізму на «туманному Альбіоні». Хоча, заради справедливості, доцільно зауважити, що не всі теоретики та практики вважають за доречне говорити про соціальне та культурне розмаїття у Великій Британії в тому числі й у внутрішньому розрізі, а натомість наполягають суто на іммігрантській і зовнішній (до Великої Британії) природі розмаїття та політики мультикультуралізму, з приводу чого заперечень майже немає чи значно менше [713].

Як наслідок цього, зважаючи на незаперечення політики мультикультуралізму консерваторами у 80-х роках ХХ століття (зокрема як інструменту стримання відверто расистських й «однаціональних» тлумачень консерватизму як вияву та потреби захисту британської винятковості» [127; 563; 927], що постало помилковою підставою споріднення культурних та расових або етнічних відмінностей), у тім числі під час прем'єрства М. Тетчер, яка типово позиціонувалась як політик антиіммігрантського вектора [127; 327, с. 233], а також продовження цієї («роздвоєної») політики лейбористами у другій половині 90-х років ХХ століття, «мультикультурний консенсус» офіційно не обговорювався [435, с. 88, 119–120; 492, с. 104; 923, с. 126] та не ставився під сумнів аж до 2001 року.

При цьому період 80-х – початку 90-х років ХХ століття все ж характеризувався відносною (більшою, ніж до того) критикою мультикультуралізму, причому як у сфері політичної теорії, так і в сфері реального політичного процесу. Річ у тому, що, з одного боку, консервативні уряди суттєво обмежували імміграційні процеси до Великої Британії (часто це було суто політично вмотивовано, оскільки у Великій Британії почали зростати політичні успіхи та дивіденди ультраправих політичних партій та груп [88]) та лімітували політику мультикультуралізму в різних сферах, зокрема в освіті [875; 978, с. 76–111; 1016, с. 283–284], але, з іншого боку, були віддані громадянським правам і різним аспектам соціального та культурного розмаїття й консенсусного режиму расових відносин, раніше досягнуто у партійній системі цієї держави [127; 503, с. 182]. Додатково цьому сприяв і той факт, що коли консерватори в означений період часу домінували на національному рівні, то лейбористи переважали в органах місцевої влади, а тому

з нижчого рівня урядування впливали на політику мультикультуралізму у Великій Британії (посекторально це буде продемонстровано у наступному розділі роботи), з якою вони, на відміну від інших британських партій, асоціювались у першу чергу [258; 492; 645, с. 24–25]. Хоча загалом мультикультуралізм у цей період часу був сумішшю різних політичних та ідеологічних поглядів на різних рівнях урядування у Великій Британії [127; 903], адже на локальному рівні він безумовно залишався мультикультуралізмом (хоча часто й через сегрегацію груп меншин), а на національному рівні – поступово перетворювався на інтеграцію та асиміляцію [99]. Інакше кажучи, впродовж дуже значного періоду часу мультикультуралізм на місцевому рівні функціонував як компенсація асиміляції на національному рівні управління соціальним та культурним розмаїттям.

Частково змінилась у цьому контексті ситуація в другій половині 90-х років ХХ століття, коли домінуючою на національному рівні стала оновлена Лейбористська партія. Також змінилися підходи до трактування та наповнення мультикультуралізму, адже модифікованою була ідеологічна платформа лейбористів, зокрема в напрямі «третього шляху», соціал-лібералізму та наукової детермінації (інституціоналізму й комунітаризму) політичного процесу [135, с. 445; 185; 785, с. 98]. Як наслідок, за основу управлінської стратегії «нових» лейбористів було взято ідею «мережевого» урядування, консультацій та приватно-державного партнерства і деліберації в контексті «об'єднаного уряду» [852], а в суспільному дискурсі наголос було зроблено на потребі валоризації спільних цінностей та активної громадянської позиції. За цією логікою навіть за духом мультикультуралізм був близьким «новим» лейбористам у межах їхньої концепції плюралістичного урядування та соціального капіталу, адже він був спрямований на те, щоб зменшити соціальне й культурне відторгнення у рамках конструкції держави загального добробуту [785, с. 107; 810, с. 79–80]. Виявом цього всього стало оновлення відповідного законодавства, зокрема розширення сфери дії законів про расові відносини і протидію дискримінації [492; 785, с. 11], результатом чого було заперечення явища так званого «інституційного расизму» [88; 603, с. 199]. Також було прийнято й певне нове відповідне законодавство, зокрема закон про громадянство,

імміграцію та притулок від 2002 року, який замінив попередні акти. Паралельно з цим, мультикультуралізм у період урядування «нових» лейбористів став більш інтегративним, аніж він був раніше, адже почав орієнтуватися на встановлення соціальної та культурної інтеграції і запровадження абстрактної спільної ідентичності, яку могли би прийняти як більшість, так і групи меншин, і яка була би сумісною з різними культурними конвенціями та уявленнями [201, с. 23–28].

А вже 2001 року відбулася різка зміна у ставленні британського уряду до політики імміграції, притулку, біженців і мультикультуралізму, а натомість ця політика стала більш інтегративною (термін «інтеграція» у Великій Британії до цього застосовували доволі зрідка, зокрема внаслідок наголосу на доцільності мультикультурного підходу до врегулювання соціального і культурного розмаїття), що для багатьох стало шоком [560]. Виявилось це у тому, що консенсус щодо мультикультуралізму поступився місцем майже одностайному консенсусу проти нього серед основних політичних партій, у тому числі й серед «нових» лейбористів [559, с. 214], а також, що дивно, поміж істеблішменту «етнічних» та «расових» груп і меншин [533; 534]. При цьому, за основу бралось занепокоєння з приводу партикулярного порядку денного груп меншин і загально негативного впливу політики мультикультуралізму на національну згуртованість та ідентичність у Великій Британії на стику тисячоліть [371, с. 132; 533; 534]. Зумовлено це було передусім так званими подіями та терактами «11 вересня» (2001 рік) в США, котрі приблизно збіглися з другим призначенням лейбориста Т. Блера на посаду прем'єр-міністра Великої Британії. Адже ці події у Британії було сприйнято чи не як «домашні», а передували їм міжетнічні заворушення на Півночі та в Середніх землях Англії, зокрема у Бернлі, Бредфордї, Олдхемі, а слідували ж за ними військові дії в Афганістані й Іраку та вибухи у Лондоні в липні 2005 року, за результатами яких місцеві та національні звіти сколихнули мультикультурні поселення, висловивши досить фронтальну критику мультикультуралізму (як явищу, що створює «паралельну реальність», «страх і навіть демонізацію», і відповідно «нетерпимість, дискримінацію та насильство» [88; 127; 272; 560; 759; 956, с. 7]).

На противагу політиці мультикультуралізму за основу було взято концепцію громадянина як особи, яка готова дотримуватися соціальних правил і брати участь у громадянському суспільстві. Це власне й було відображено у згаданому вище законі про громадянство, іммігрантів та притулок від 2002 року, згідно з яким було суттєво посилено вимоги до натуралізації іммігрантів у Великій Британії, зокрема на предмет володіння ними англійською мовою та знання ними про суспільство цієї держави – в межах так званого «тесту на громадянство» [88] та просування цієї ідеї в системі національної освіти [95; 282]. Враховуючи той факт, що основними та прописними цінностями британського суспільства лейбористи визначили толерантність, законослухняність й участь у діяльності громади, громадянство у Великій Британії власне й почали трактувати як культурне розмаїття чи навіть як «британство» (не у консервативному, а в лейбористському розумінні – на підставі демократичних цінностей), яке може гарантувати соціальну єдність у культурно різноманітній країні [390]. Натомість розроблену раніше політику мультикультуралізму у Великій Британії на початку ХХІ століття («нові» лейбористи, а ще більше консерватори) почали критикувати за те, що вона є надто вузькою із погляду активності культурних та соціальних груп, а тому й слабко сприяє кардинальним змінам у суспільстві [105, с. 48–53]. Доповнилася ця критика зауваженням лейбористів про те, що мультикультуралізм спричиняє негативну реакцію серед «білої» більшості, бо своєрідне «передозування культури» через мультикультуралізм насправді призвело до погіршення расових і релігійних відносин у Великій Британії [88].

З політичної сторони зробити це було доволі просто, адже більшість політиків у Великій Британії завжди не дуже приязно ставилася до мультикультуралізму, особливо на тлі погіршення відносин між громадами та посилення терористичної загрози, а натомість трактувала цю політику переважно як декларативну та досить ситуативну. Це означає, що у випадку будь-яких загроз у межах культурного та соціального розмаїття політики і навіть політичні партії (особливо консерватори) швидко відмежовувалися від підтримки політики мультикультуралізму у Великій Британії та критикували за її проблеми та прогалини передусім ліберальні підходи

[460], які асоціювалися з лейбористами (через що мультикультуралізм часто позначали як «чудовисько лейбористів» [488]). І саме так сталося й цього разу, адже за наслідками серії актів загроз національній безпеці у Великій Британії було посилено законодавство про імміграцію та притулок, а також боротьбу з тероризмом. Усі ці заходи традиційно були націлені на асиміляційну, а не мультикультурну чи інтеграційну політику, котра часто суміщала роботу з протидії тероризму та відносини з громадами [645, с. 22–23]. Особливо виразно це почало відчуватись у період повернення до владного керма у Британії консерваторів, зокрема урядових кабінетів Д. Камерона, Т. Мей та Б. Джонсона, а отже й концепції «однаціонального» консерватизму [962] та «колективної ідентичності» [234], починаючи з 2010 року. З іншого боку, відносно нещодавні зміни у риториці з приводу проблематики політики мультикультуралізму більш відчутні й виражені [589; 645, с. 24; 785, с. 40; 810, с. 100–101; 886], ніж формалізовані й інституційні зміни у реальній політиці, внаслідок чого феномен британського мультикультуралізму краще розуміти як такий, що переживає своє «ребалансування», а не повний «відступ» [127; 660].

Це особливо очевидно на тлі «переплутування» і змішування різних підходів й розбіжностей у розумінні мультикультуралізму під час і після «Брекзиту» та поновлення закликів щодо незалежності Шотландії від Великої Британії [129] (хоча ці заклики періодично з'являлись і повторювались у британській політиці й раніше). А це ж своєю чергою означає, що проблематика мультикультуралізму є не тільки предметом політичних і довколаполітичних дискусій, однак виходить за рамки сучасних дискурсивних меж і стосується важливих конституційних проблем або специфіки політичної системи Великої Британії, що власне було продемонстровано в ході «Брекзиту». Адже сам «Брекзит» був зумовлений суперечливими оцінками політики мультикультуралізму, національної ідентичності та цінності конструкції множинного громадянства [131], які й постали предметом референдуму про вихід Великої Британії з ЄС. Інакше кажучи, мультикультуралізм завдав шкоди соціальній згуртованості у Сполученому Королівстві, зробивши «Брекзит» частиною своєрідної широкої політичної конкуренції за національну

ідентичність, особливо на тлі внутрішньої соціальної і культурної градуїованості та фрагментованості (між англійцями, шотландцями, валлійцями та ірландцями) британського суспільства.

У підсумку все це означає, що мультикультуралізм у Великій Британії порушує (і робив це раніше чи завжди) фундаментальні питання із приводу структури та призначення британської державної політики. Однак стадіально британський мультикультуралізм ніколи не був однорідним, оскільки пройшов декілька етапів свого розвитку (про що оглядово йшлося вище), зокрема: етап відкритих кордонів і вільних імміграційних процесів у 1945–1962 роках; етап виникнення специфічного британського підходу до політики мультикультуралізму під егідою лейбористів у 1962–1979 роках; період стабілізації режиму «мультикультурного консенсусу» під впливом консерваторів у 1979–1997 роках; етап поступової критики чи радикального переосмислення доцільності і наслідків політики мультикультуралізму «новими» лейбористами та консерваторами у 1997–2016 роках; період розвитку в умовах та після «Брекзиту» й відновлення закликів до незалежності Шотландії, а тому й максимального узалежнення зовнішнього виміру мультикультуралізму від внутрішнього соціального і культурного розмаїття, починаючи з 2016 року.

Водночас дуже цікавим є і той факт, що сьогодні про феномен та політику британського мультикультуралізму доцільно радше говорити як про його наслідок у форматі постмультикультуралізму, виявом якого, зокрема, постає взаємозв'язок культурного розмаїття та соціальної єдності або рівності добробуту, в тому числі у межах філософії чи доктрини так званого «ліберального націоналізму» [547; 675; 943]. Його принципами у контексті соціального та культурного розмаїття дедалі частіше вважаються: сприйняття лібералізму і націоналізму як залежних один від одного; ґрунтування солідарності та ідентичності на спільній державності; забезпечення рівності та свободи через громадянство; визнання культурного різноманіття та унікальності кожної групи на основі демократії та національної спільності [547; 675; 811; 943]. А це в принципі означає, що ліберальний чи громадянський націоналізм підштовхує до оновлених варіантів політики асиміляції

в управлінні культурним розмаїттям (як і в багатьох інших країнах Європи) [499], зокрема до її розуміння не як культурної асиміляції, а натомість як громадянської асиміляції, яка вимагає від груп меншин часткової зміни їхнього ставлення до явища та норм ввічливості й освіченості [220; 221] (про це і загалом феномени постмультикультуралізму й інтеркультуралізму у Великій Британії детально йтиметься в наступних структурних частинах дослідження).

2.2. Політика, право, теорія, практика, конструкція, параметри, детермінанти та різновиди мультикультуралізму у Великій Британії на тлі європейського досвіду та світових і міжнародних стандартів й доробків

Еволюція і чинний стан розвитку феномена та політики мультикультуралізму у Великій Британії дають підстави аргументувати, що сам мультикультуралізм у цій країні, зокрема як демографічний факт і межі політики й управління розмаїттям, є найперше результатом «небілої» імміграції до Великої Британії після 1945 року [127]. Тому про його теорію, конструкцію і параметри доцільно говорити у тривалій політичній і правовій ретроспективі й обов'язково на тлі європейського досвіду, навіть попри те, що для держави історично була і є притаманною внутрішня мультикультурність (передусім виражена у формі своєрідної обласної держави в складі Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії, а також завдячуючи імперському минулому). Однак загальний ефект післявоєнної трансформації Великої Британії полягав у тому, щоб дискусії про мультикультуралізм, громадянство та національну ідентичність перепліталися між собою. З огляду на це, у британській політиці та праві неминучим є взаємний зв'язок між мультикультуралізмом та післявоєнною імміграцією, адже цей зв'язок визнається громадськими й політичними суб'єктами, як і неминуча роль раси [127] – у вузькому та широкому розумінні цього слова.

Окрім того, у Великій Британії дуже часто недооцінюються ширші наслідки повоєнних правових і політичних реформ у сфері мультикультуралізму. А тому факт формування британського мультикультуралізму з погляду інтеграції

«небілих» іммігрантів приховує глибші виклики національній ідентичності та ліберально-демократичному управлінню у Великій Британії в період після її деколонізації. Це чи не найкраще виявляється у тому, що британська нація і держава глибоко пов'язані з історією Британської імперії, яка продовжує кидати тінь на сучасні дебати стосовно мультикультуралізму, навіть коли ми намагаємося вийти за межі її спадщини. Чи не найілюстративнішим у цьому сенсі є невмінням політичних акторів – як лівих, так і правих політичних партій – успішно сформулювати бачення сучасної Британії, не спираючись на якусь форму британської винятковості, безпосередньо посилаючись на імперські образи або впадаючи в етнічно забарвлений націоналізм [127].

Це означає, що у Великій Британії поки не відбулося переговорів чи дискусії про дилеми, які виникли із розпадом імперії, а тому й не було сформовано стабільної ідентичності без неї [619]. Зважаючи саме на це, як «Брекзит», так і намагання Шотландії здобути свою незалежність потрібно розуміти як частину означених вище постійних та взаємопов'язаних суспільно-політичних змагань стосовно мультикультуралізму, національної ідентичності та громадянства. А це має декілька проблемних наслідків, зокрема: а) полегшує роздвоєну і расово спрямовану риторику, яка дозволяє феномену мультикультуралізму як актам імміграції стати порожнім знаменником усіх сучасних суспільних бід у Великій Британії; б) заважає здатності різних фракцій у межах двох основних британських партій узгодити причини, масштаби та зовнішні результати «Брекзиту»; в) приховує зв'язок із-поміж мультикультуралізмом та ширшими питаннями управління соціальним і культурним розмаїттям, саме у такий спосіб зменшуючи можливість цілісного розв'язання усіх належних питань [127]. Через це мультикультуралізм у Великій Британії завжди окреслювався і розумівся як такий, що міг та може впливати на основи політичної структури цієї держави, а відтак і на її політичний устрій. У такому сенсі британський мультикультуралізм може не піддаватися політичним рішенням зверху вниз, а натомість скоріше може вимагати реструктуризації різних способів управління соціальним і культурним розмаїттям. Отже, його потрібно розглядати у множині та системно: як у теорії, так і в

практиці; як з політичного, так і з правового поглядів; як окрему багатоскладову конструкцію, так і як явище, що характеризується системними параметрами й детермінантами.

При цьому вчені та політики традиційно керуються зауваженням, що Велика Британія – це історично та чинно мультикультурна країна і з цього приводу в них практично немає зауважень та застережень. Це особливо слушно стосовно Великої Британії у період після Другої світової війни, адже саме з цього часу спостерігається та продовжується наплив іммігрантів, який докорінно змінив і змінює її характер. Як наслідок, населення змінилося з переважно «білого», етнічно британського та християнського в населення, яке складається з низки віросповідань, культур і спільнот зі всього світу [130]. Відповідно, ступінь демографічного розмаїття, який навряд чи можна було очікувати й уявити в середині ХХ століття, тепер становить невід’ємну частину британського життя та суспільно-політичного дискурсу. Саме з огляду на це у Великій Британії з того чи іншого періоду часу починає фігурувати термін «мультикультуралізм», який за природою та причинами свого виникнення неодмінно пов’язаний саме зі зміною демографічної ситуації в країні і відповіддю не неї офіційної держави [197, с. 159; 442; 524].

Виражається це передусім в особливому обрамленні та доволі специфічному конструюванні політичних, правових і теоретичних дискусій із приводу того, як реагувати на виклики, спричинені соціальним, демографічним і культурним розмаїттям у Великій Британії, а також з приводу того, як його розвивати, лімітувати чи контролювати тощо (що в сукупності починає становити феномен «політики мультикультуралізму»). Надзвичайно виражено та важливо це стало на початку ХХІ століття, коли Велика Британія (як і більшість країн Європи) зіткнулась із соціально-економічними, безпековими та політико-правовими викликами новітньої історії, які неодмінно почали чинити тиск на офіційну політику мультикультуралізму в цій державі, суттєво лімітуючи її в політичному дискурсі (про що йшлося у попередньому підрозділі дослідження, а також буде деталізовано надалі). Хоча, на противагу, мультикультуралізм у Великій Британії

чинно й надалі залишається офіційною державною політикою, хоч у її межах відбувається поступовий «відступ» на рівні політики та права, теорії та практики тощо [130].

З цього слідує, що британський мультикультуралізм сьогодні переживає період своєї переоцінки, а нагальні практичні та теоретичні питання мультикультуралізму у Великій Британії й досі залишаються переважно невирішеними. Чи не найбільше це відображено у факті, що у Великій Британії завжди тривали та продовжуються досі дискусії в політиці, законодавстві та теорії з приводу сенсу феномена і політики мультикультуралізму, а відтак з приводу розуміння змісту цього поняття, однак їх все більше і більше доповнюють рамки суспільно-політичного дискурсу з приводу мультикультуралізму. Одна із головних причин такого стану справ полягає в тому, що мультикультуралізм у Великій Британії означається доволі розмаїто і досить багатогранно. Зокрема, цей термін застосовують для теоретичного, побутового та практичного позначення широкого діапазону сучасних британських дебатів про способи та стилі одягу, мовної політики, расових відносин, віросповідання, освіти, судових процедур, імміграції тощо.

Саме така різноманітність відповідних означень цього феномена беззаперечно засвідчує, що термін «мультикультуралізм» і дебати з приводу нього надзвичайно важко узагальнити та систематизувати [130]. З теоретичного погляду наслідком цього є широкомасштабність наукової і популярної літератури про феномен та політику мультикультуралізму, оскільки ця література постає місцем зустрічі дуже різних дискурсів, включаючи у сфері реальної політики, права, суспільних наук і соціального життя тощо. Як наслідок, саме така багатогранність та динамічна природа британського мультикультуралізму ускладнюють його систематичний аналіз як у теорії, так і на практиці. Адже у політичній теорії загальноприйнято те, що «культуру» не треба повторювати чи зводити до переліку істотних властивостей і це застерігає від будь-якого жорсткого визначення мультикультуралізму. Натомість у практиці значення і застосування терміна «мультикультуралізм» також є мінливим, оскільки його часто оскаржують різні громадські і політичні актори [651].

Водночас сьогодні можливо визначити основні теми, які проходять через різні «мультикультурні» питання у Великій Британії, а це означає, що дебати з цього приводу мають «сімейну подібність». Вона полягає у тому, що в більшості випадків в основі мультикультуралізму є наявність представників груп меншин, які кидають виклик розумінню і практикам соціального життя раніше домінуючої групи. Саме тому в основі проблематики мультикультуралізму, в тому числі у Великій Британії, завжди зосереджене прохання груп меншин про толерантність до поведінки, яка відхиляється від норм, широко прийнятих більшістю, особливо якщо ці норми мають непропорційний вплив на представників груп меншин [130]. Але водночас мультикультуралізм також пов'язаний із ідеєю, згідно з якою громадам та групам меншин у Великій Британії треба надавати специфічні права, зокрема з приводу захисту мов меншин, особливих форм політичного представництва тощо.

Виявом цього слугує той факт, що у Великій Британії різного часу існував та досі існує масив урядових політик і програм, які, наприклад, стосуються освіти та імміграції, оскільки вони явно зосереджені на розбіжностях щодо витрат і переваг мультикультурної політики [647; 649; 660]. Доповнюється це тим, що у Великій Британії групи меншин іноді шукають прямої державної підтримки своєї культурної діяльності, насамперед через фінансування громадської діяльності та сприяння міжкультурному діалогу. Узагальнюється це тим, що майже у всіх предметних сферах політики та феномена британського мультикультуралізму дебати з цього приводу є викликом груп меншин та загалом меншості у суспільстві неявним або явним нормам і практикам домінуючої більшості, але найчастіше у форматі протистояння або ж загалом відносин «білого» населення і «небілих» іммігрантів у Великій Британії. І навпаки, оскільки домінуюча більшість зазвичай критикує мультикультуралізм за те, що він сприяє групам меншин у невиконанні деякого законодавства, що є недопустимим для представників більшості і завдає шкоди їхнім традиціям.

Загалом це означає, що в основі будь-якого варіанту політики та феномена мультикультуралізму у Великій Британії були й досі залишаються ідея та прагнення

суспільного визнання існування і цінності культур груп меншин через коригування соціального статусу з боку групи чи груп більшості [950]. Це яскраво виявляється, наприклад, у проханнях та закликах різних груп меншин з приводу реформування державних символів та свят або організації публічного дискурсу й системи освіти як більш поінформованих щодо історії та проблем груп меншин. Дещо рідше, однак значно вимогливіше відображенням цього слугує потреба або заклик щодо формування та функціонування паралельної практики чи інституції, зокрема релігійних судів чи місцевої політичної автономії [130]. У цьому ж своєю чергою простежується найбільша проблема британського мультикультуралізму або мультикультуралізмів у множині, котра полягає у тому, що він кидає виклик ідеї та логіці ліберальної демократії. Річ у тому, що ліберальна демократія типово чи засадничо ґрунтується на політичній рівності і традиційно захищає права як окремих осіб, так і груп меншин, а натомість мультикультуралізм часто не зважає на це і в захисті певних групових прав допускає нехтування особистісними правами.

Саме у цьому розрізі особливо важливим є виклад матеріалу попереднього підрозділу дослідження, оскільки розуміння британського мультикультуралізму неможливе без означення його історичних підвалин, зокрема таких двох моментів і контекстів, як післявоєнний британський політичний ландшафт, у межах якого виник і розвивався мультикультуралізм, та широкі дискурси про мультикультуралізм у Великій Британії і за її межами й транснаціонально. Причому обидва контексти допомагають виявити особливу природу сучасного британського мультикультуралізму, припускаючи, що британські політичні дискурси є надмірно вузькими і що це маскує зв'язки з ширшими філософськими та політичними питаннями. Прикладом цього слугує той факт, що сучасний британський мультикультуралізм виник із притоком «небілих» іммігрантів до Великої Британії у роки після Другої світової війни. Проте його коріння йдуть значно глибше – до створення багатонаціональної британської держави в 1707 році, до її боротьби з Францією в контексті формування специфічного розуміння британства, а також до періоду колонізації, який пов'язав ідею Британії із імперською роллю [270]. Тому деколонізація у світі створила

пряму загрозу для оновленого розуміння Великою Британією себе та свого місця у світі, адже саме політична відповідь на цю загрозу породила сучасну багатокультурну Британію [435].

У ній мультикультуралізм часто характеризується жорсткими обмеженнями до сторонніх осіб, передусім на расовому рівні, але водночас суттєвим захистом внутрішнього культурного плюралізму [651]. Інакше кажучи, це означає, що феномен та політика мультикультуралізму у Великій Британії є наслідком невдалої спроби забезпечити нею постімперське бачення Співдружності Націй одразу після Другої світової війни, що породила політичну та правову спадщину, яка переплела расу, громадянство й імміграцію з пошуками «британства» періоду після деколонізації. При цьому частиною такої спадщини став схарактеризований у попередньому підрозділі роздвоєний і двопартійний режим британського мультикультуралізму чи мультикультурного консенсусу [130]. Як тільки у ньому почали з'являтися деякі внутрішні та зовнішні дисбаланси і політично вмотивовані питання, виникло та розповсюдилось уявлення про те, що британський мультикультуралізм переживає інтеграційну «кризу», заміником чого, як і раніше, став асиміляційний пошук «британської винятковості», щоправда звикло попри формальну дієвість політики мультикультуралізму.

Відповідно, з цього слідує, що останні політичні зміни у Великій Британії, навіть під час та після «Брекзиту», краще розуміти не як повномасштабний «відступ» [158, с. 2; 497; 637, с. 99–103; 704, с. 6] (причому з повноцінним «поворотом до громадянської інтеграції» [587, с. 253]), а натомість швидше як «громадянське ребалансування» [321; 651; 660; 661] чи «зміну характеру» [146; 513; 514, с. 35; 616; 857] самобутнього британського мультикультуралізму, оскільки політика та дискурси, які становлять «ланцюг» британського мультикультуралізму, залишаються в силі [653]. Тим паче, що британський мультикультуралізм у середньостроковій і довгостроковій перспективі формували чимало інтелектуальних та політичних подій, а тому чинні зміни щонайбільше могли його локалізувати та переінтерпретувати [660]. З іншого боку, це зовсім не заперечує, що політичний мультикультуралізм повинен завжди бути відкритим для оновлення й оскарження як серед його

прихильників, так і серед опонентів. А «громадянське ребалансування» власне й постає виявом оновлення мультикультуралізму, хоча воно й може мати як позитивні, так і негативні наслідки. При цьому зовсім недалекоглядно розглядати новий акцент на раніше недооцінених параметрах, зокрема таких, як громадянське залучення і національна ідентичність, як відмову від політики мультикультуралізму або будь-якої іншої сфери політики у Великій Британії [660; 702; 703].

Водночас очевидно і те, що публічний дискурс стосовно мультикультуралізму у Великій Британії набув більш негативних відтінків та значення [138; 231; 232; 389; 508; 792; 1041] (причому як серед правих, так і серед лівих політиків та коментаторів на його тему [121; 266; 400; 497; 587; 800]), навіть якщо риторика пішла далі, ніж практика [131]. Головна ж проблема сучасного етапу розвитку означеної тематики в тому, що так звана «соціальна згуртованість», яку підтримують як уряди консерваторів, так і уряди лейбористів, формується традиціями, інститутами й образами, розробленими і вкоріненими у довоєнній Британії. А це означає, що нинішня двопартійна апеляція до «британських цінностей» імовірно монокультурно орієнтована, навіть якщо вона має розмаїтий, багатоетнічний, багаторелігійний та багаторасовий характер тощо і формально спрямована на мультикультуралізм, оскільки вона суперечить деяким культурним переконанням і практикам різних груп меншин [131; 991]. Відповідно, поточна ситуація у Великій Британії характеризується тим, що політичні актори одночасно відкидають і підтримують розмаїття культур як політичну мету та набір політичних практик, на підставі чого оформлюється риторика інклюзивного британського мультикультуралізму [130; 770; 991].

Такий історичний огляд післявоєнного британського мультикультуралізму допомагає контекстуалізувати поточні дебати з його приводу, зокрема в теорії та практиці, а також з політичного та правового поглядів, на підставі чого його можна протиставити чи зіставити з відповідними міжнародними дискурсами і практиками. Це дуже важливо з огляду на те, що політика, яка стосується мультикультуралізму у Великій Британії й інших країнах світу, передусім у Європі, неодмінно заплутана деталями юридичних і нормативних дебатів, але

публічний дискурс щодо політики з приводу культурних меншин часто є значно вужчим, аніж у законодавстві або в політичній теорії. Як наслідок цього, мультикультуралізм у Великій Британії дуже часто трактують як феномен, що в суспільній свідомості насамперед пов'язаний із питаннями раси, імміграції, національної ідентичності, а останнім часом – безпеки й ісламу [127].

З цього слідує, що термін «мультикультуралізм» у Великій Британії зазвичай застосовують щонайменше у двох розуміннях, зокрема у публічних дебатах для позначення соціального факту культурного розмаїття та в публічних дебатах і політичній практиці для окреслення мультикультурної політики, особливо якщо вона спрямована на прийняття й інтеграцію довгострокових етнічних іммігрантів з груп меншин та націлена на включення їхніх прав або вимог щодо освіти, мови, соціального забезпечення і громадянства тощо [130]. І це все у межах притаманного саме для Великої Британії розуміння, що інтеграція іммігрантів неминуче доповнена тривогою щодо ролі цієї держави у глобалізованому світі та її побоюваннями, що природа «британства» перебуває під загрозою. Це означає, що в політичних дебатах і реальній політиці мультикультуралізм у Великій Британії тісно переплітається з публічними суперечками щодо національної ідентичності, причому у її внутрішньому та зовнішньому вимірах.

На противагу, така вузька концептуалізація британського мультикультуралізму з погляду інтеграції іммігрантів затьмарює важливі зв'язки мультикультуралізму та більш фундаментальних питань права і політичної теорії. Щоби уточнити це, треба розглянути юридичні та філософські дискурси, які стосуються британського мультикультуралізму. Це важливо, оскільки внутрішні правові питання, підняті мультикультуралізмом у Великій Британії, є концептуальними й насправді немає жодного аспекту внутрішнього законодавства, який би залишився недоторканим у цьому контексті [130]. Адже демографічна та політична сторона законодавства у Великій Британії докорінно вплинула та впливає на відтворення нації навіть тоді, коли створення повоєнної соціальної держави в умовах імміграції змінило природу громадянства на «туманному Альбіоні» [492, с. 233]. Окрім того, мультикультуралізм вплинув на британську юриспруденцію з приводу процедур

у ній, а також на окреслення становища корінних народів в умовах процесів деколонізації й заходів антирасизму у світі [322]. Ці тенденції знайшли своє відображення в інституті антирасистського законодавства та лібералізації імміграції у більшості ліберально-демократичних країн, у тому числі й Великої Британії. Як наслідок, це почало впливати навіть на конституційний ландшафт багатьох держав і на порушення питань про політичну автономію та демократичну легітимність в умовах мультикультуралізму [305].

Отже, британський мультикультуралізм зовсім не треба розглядати як лише внутрішньополітичне та правове питання, оскільки він повинен зайняти відповідне місце у межах післявоєнної перебудови глобальної системи загалом. Річ у тому, що хід деколонізації не тільки підірвав ключові аспекти національної ідентичності у Великій Британії та створив мультикультуралізм як сукупність соціальних фактів й основу державної політики, однак і постав частиною загальної кризи ліберально-демократичного урядування. А це своєю чергою вказує на прямий теоретичний і практичний зв'язок між сучасними британськими політичними дебатами щодо інтеграції іммігрантів, мультикультуралізмом і фундаментальними питаннями щодо функціонування ліберально-демократичної держави [540; 541]. Хоча з часом цей зв'язок було суттєво модифіковано й уточнено, зокрема в напрямі концентрації на питаннях інтеграції й радикалізації етнічних та інших іммігрантських меншин, фемінізму, міжкультурного діалогу та постколоніалізму [154; 155; 776; 777; 793–795].

Загалом це дає підстави говорити про те, що сфера та палітра теоретизування і застосування питань, які підпадають під парасольку політики/феномена «британського мультикультуралізму», дуже різна. Причому політична теорія у цьому контексті забезпечує найширше розуміння мультикультуралізму, розглядаючи його в тому числі як застосування до національних груп, корінних народів та іммігрантів у Великій Британії, а також як вимагання ними будь-яких прав та можливостей, зокрема на автономію та самоврядування. Натомість дещо іншою є сутність британського мультикультуралізму в праві, де він теж має широку сферу свого застосування, але здебільшого стосується процедур і сутності внутрішнього

та міжнародного права, а саме на найбільш фундаментальному рівні [130]. Своєю чергою найвужчим у контексті британського мультикультуралізму є політичний дискурс, який майже виключно розглядає цю проблематику в межах питань, що пов'язані з інтеграцією груп іммігрантів і меншин у британське суспільство. А це означає, що негативна реакція проти мультикультуралізму у Великій Британії є насамперед зосередженою в рамках публічного та політичного дискурсу, а не у політичній теорії, праві та філософії, хоча теоретична література за останні роки теж суттєво звузила свою увагу до питань мультикультуралізму в цій країні. Хоча, на противагу, чи не всі сфери аналізу британського мультикультуралізму тісно пов'язані з повоєнними процесами глобалізації, деколонізацією, антирасизмом, масовою імміграцією до Великої Британії та правами людини.

Як наслідок, у сукупності різні сфери та вектори аналізу з'ясовують природу сучасного британського мультикультуралізму та вказують на потенційно плідну взаємодію між політикою і правом та теорією і практикою. Це вказує на те, що ми не повинні оцінювати тільки одну сферу або один вимір мультикультуралізму у Великій Британії, зокрема культуру чи національну ідентичність, імміграцію або антирасизм, як такі, що превалюють над іншими, а натомість повинні їх поєднувати між собою в цілях справедливості чи соціальної стабільності й уникнення певної «політичної токсичності» британського мультикультуралізму як такого [130; 540; 541]. Виявом цього слугує той факт, що проблематику претензій на незалежність Шотландії зазвичай не розглядають як пов'язану з мультикультуралізмом, але насправді вона є такою, оскільки ґрунтується на нестабільному культурному націоналізмі у Великій Британії. Так само релігійне пристосування в аналізованій державі типово зосереджене на конкретних і вузьких практиках, а не пов'язане з більш широкими питаннями державного нейтралітету та демократичної легітимності.

Занепокоєння викликає і те, що ідентифікація та підтримка культур меншин обов'язково передбачає приписування їм істотних рис, потенційно наповнюючи їх штучною «аурою необхідності», яка запобігає їхньому визнанню, інтеграції і поступу [130]. Адже культура є плавною і динамічною, а тому виключає будь-

які теорії чи політику, котрі спираються на її жорсткі пояснення, внаслідок чого процеси інтеграції і конструювання національної ідентичності, втім числі у Великій Британії, завжди потребують есенціалізму, а не штучності, статичності й фіксованості [130]. На цій підставі актуальним є висновок про те, що політика мультикультуралізму у Великій Британії повинна бути більш поліцентричною, адже саме поліцентризм у змозі задовольнити як тих, хто хоче привілеювати окремі аспекти своєї ідентичності, так і тих, хто хоче прийняти більш космополітичні та плавні форми ідентичності. Адже саме це потенційно може допомогти окремим людям, громадам та державі вести переговори між різними інтересами й ідентичностями, які діють у культурній, політичній та соціально-економічній сферах життя у Великій Британії, а отже і комбінуватиме мультикультуралізм як політику і «зверху вниз», і «знизу вгору».

Детальний розгляд історії та чинного стану розвитку культурного і соціального розмаїття й політики мультикультуралізму у Великій Британії засвідчує, що у цій країні завжди існували й досі існують суперечливі думки з приводу розмаїття [713]. З одного боку, чимало дослідників констатують своєрідне «суперрозмаїття» у Великій Британії і зазначають, що воно зумовлене фрагментацією відмінностей, оскільки величезна різноманітність різних груп меншин ускладнює їхнє об'єднання. Натомість та з іншого боку, це контрастує з постійним інтересом учених до груп меншин, їхніх претензій і їхнього політичного «агентства». З цього слідує, що різні суперечки та непорозуміння у контексті мультикультуралізму існують між різними відокремлюваними феноменами та їхніми параметрами, зокрема, з одного боку, так званою «мультикультурою», яка надає перевагу практикам змішування і гібридності, а з іншого – перспективою, яка розглядає та сприймає претензії, спрямовані на збереження відмінностей і розмаїття.

Річ у тому, що сутність та феномен «мультикультури» стосується ситуацій повсякденного розмаїття в умовах своєрідної «товариськості», а тому вона фіксує моменти контактів, змішування, культурного обміну та взаємодії і, як правило, не реалізовується чи не підтримується як програма соціальних і політичних змін, яка підлягає впровадженню інститутами державної влади [377, с. 57; 384, с. 4].

Натомість перспектива на збереження соціальних і культурних відмінностей та розмаїття націлена на публічну (й підтримувану державою) сферу і власне збереження позитивних аспектів тих чи інших відмінностей, а не їхнє обмеження [691]. Але в сучасних британських умовах і ризиках це виявляється не дуже можливим унаслідок пристальної уваги не до всіх, а лише до деяких груп етнічних, релігійних або расових меншин, унаслідок чого наявні у Великій Британії відмінності часто заперечують ідею єдиної політики мультикультуралізму та кидають виклик універсалістському типу толерантності [713]. Хоча, на противагу, британський мультикультуралізм дедалі частіше розуміється як конструкція розумного поєднання й обговорення, як феномена «мультикультури» (наприклад, у контексті іммігрантів з Карибського басейна), так і явища соціального й культурного розмаїття (приміром, стосовно релігійних, головню, мусульманських, груп й іммігрантів з Азії) [713]. Як наслідок цього, склалася ситуація, коли мультикультуралізм у Великій Британії політизувався та мобілізувався надмірно, що власне й виявилось у контексті «Брекзиту».

Додатковим свідченням цьому слугує факт, що в межах політики британського мультикультуралізму майже завжди існували внутрішні розбіжності, зокрема дві широкі версії позовних вимог представників різних груп меншин, зокрема у формі вимог рівної гідності та рівної поваги [691; 950]. «Рівна гідність» вимагала чи й досі вимагає скасування дискримінаційних законів і включення усіх осіб та їхніх груп, незважаючи на їхні реальні відмінності від більшості, до горизонту загальних прав громадянина. Натомість «рівна повага» засвідчує те, що маркери ідентичності розглядають як цінність, яку вони представляють своїм носіям, і що саме через такі відмінності законодавство та політика повинні по-різному реагувати на характер розмаїття [713].

Як наслідок, і це очевидно сьогодні (причому значно більше, аніж раніше), чинні дебати з приводу соціального розмаїття політики мультикультуралізму у Великій Британії двояко протиставляють два різновиди претензій (зокрема, на «мультикультуру» та соціальне розмаїття) та два різновиди відмінностей (зокрема, з приводу рівності гідності та рівності поваги). А це своєю чергою засвідчує або

є рефлексією виведеного та теоретизованого у Великій Британії протиставлення мультикультуралізму «мультикультурі» чи мультикультурності, припускаючи їхню практичну непримиренність і необхідний антагонізм. Інакше кажучи, це означає, що подальші роздуми та дії з приводу синтезу різних аспектів мультикультурності, щодо яких сьогодні є палкі протистояння та застереження різних сторін теоретиків і політиків, неминуче спричинять подальші та значно інтенсивніші конфлікти й непорозуміння у Великій Британії [712].

Водночас британський мультикультуралізм й досі виходить із ще раніше зробленого зауваження його теоретиків про те, що соціальну і культурну інтеграцію треба розуміти «не як процес згладжування асиміляції, а як рівні можливості, які супроводжуються культурним розмаїттям в атмосфері взаємної толерантності» [487, с. 267]. Отже, ціннісний горизонт й ідеал британського мультикультуралізму полягає у пристосуванні, адже він передбачає рівність у ситуації, коли участь у перевагах рівного політичного та соціального громадянства не вимагає від іммігрантів чи їхніх нащадків відмови від своїх культурних, релігійних чи інших цінностей та атрибутів. У цьому, як зазначають деякі вчені, виявляється суперечність мультикультуралізму ідеї однорідної «білої» і протестантської національності у Великій Британії як певного «минулого фермента британства» [270]. Саме це слугує підставою протиставлення деяких політиків та громадськості ще досі офіційному дискурсу «святкування розмаїття», адже прихильники британської гомогенності і раніше чинили, і досі чинять опір (й станом на сьогодні – значно ефективніший) політиці мультикультуралізму, в тому числі у питаннях релігійних відмінностей і соціально-економічного розвитку на тлі своєрідних расових самооцінок представників різних груп (більшості та меншин) [713; 780; 847; 867, с. 122–171; 1013].

Усе це засвідчує, що політика мультикультуралізму у Великій Британії є неоднозначною, оскільки істотний прогрес в одній сфері може збігатися з регресією в іншій сфері соціального та культурного розмаїття. Посилує цю проблему ситуація повсюдного комбінування й об'єднання глобальних тривог з місцевими/національними проблемами, в тому числі на підставі врахування

досвіду інших країн світу, для яких історично або ж поточно притаманний мультикультуралізм. Безпосереднім виявом цього слугує той факт, що національні дискурси та дебати про мультикультуралізм у Великій Британії доволі давно стали заручниками тези про «зіткнення цивілізацій», а проблеми безпеки продовжують безпомічно поєднуватися з питаннями культурного плюралізму [713]. І в цьому власне й фокусується найбільша відмінність між явищами мультикультурності і мультикультуралізму. Перше передбачає перебудову стандартів прийняття суспільством більшості різних аспектів ідентичності меншин у культуру цієї більшості. Натомість друге стосується переоцінки відмінностей як позитивного факту замість небажаної помилки. І все це обертається довкола адаптування режиму законодавства Великої Британії з приводу громадянства та визнання культурного плюралізму. У Британії відчутним є виклик розрізнення із-поміж мультикультурою (мультикультурністю) та мультикультуралізмом як двома парадигмами, які часто протистоять одна одній, а не дозволяють створити змістовні відносини та «розмову про відмінності» [712] й забезпечити доцільне комбінування мультикультуралізму як управління чи політики і «зверху вниз», і «знизу вгору».

Ускладнюється й урізноманітнюється ситуація і тим, що у Великій Британії про мультикультуралізм говорять на різних рівнях урядування, зокрема на національному та локальному, й у широкому спектрі розуміння різновидів мультикультуралізму. Огляд наукової літератури засвідчує, що діапазон варіантів мультикультуралізму коливається в континуумі від «жорсткого» до «м'якого» або від «радикального» до «ліберального» [828]. При цьому, об'єднуючою ниткою, котра проходить через різноманітні типи мультикультуралізму, є їхня прихильність до політики відмінностей, тобто до заслуг та життєздатності збереження різних й однаково дійсних способів життя у суспільно-політичній системі. Водночас «жорсткий» мультикультуралізм вважає, що визнання «своєї етнічної особливості є невід'ємною частиною міцного відчуття ідентичності» [856] і вимагає «заохочення або примусу до вірності своїй культурі» [950]. «М'який» мультикультуралізм же не передбачає єдиної та монолітної загальнонаціональної політики, а схиляється до реалізації принципів й ідей соціального і культурного розмаїття через політику

«расових відносин», а також констатації багатьох різних і законних способів «бути британцями» [544].

Що ж стосується політики мультикультуралізму на локальному рівні, то у Великій Британії вона теж характеризується так званим «муніципальним дрейфом», у межах якого мультикультурні дискурси й політика проводяться через місцеві ради і муніципальні органи влади, які є клаптиком британської мультикультурної політики на національному рівні [901, с. 170]. Чи не найвідомішим і найвпливовішим серед них свого часу – до 1986 року – була Велика Лондонська рада, котра припинила своє існування як «надто ліва» за рішенням М. Тетчер [660]. Однак це не нівелювало значення органів місцевої влади в політиці мультикультуралізму у Великій Британії. А вже у 2011 році, в рамках урядування лейбористів і як відповідь на загрозу «гетто» та тероризму у Великій Британії було прийнято закон про локалізм/місцевість, які передав додаткові повноваження у проблематиці мультикультуралізму саме органам місцевої влади. Річ у тому, що закон було не тільки означено як засіб надання допомоги різним групам населення в отриманні місцевих послуг, але й як право спільнот і груп меншин на оскарження та конкуренцію за надання послуг на місцях. Як наслідок цього, політика, що сприяє соціальній згуртованості та боротьбі з радикалізацією, зміцнила практику «расових відносин» щодо пошуку місцевих рішень на підставі партнерства між місцевою владою та громадами. Але навіть попри це, чимало місцевих громад характеризувались і досі продовжують це робити сегрегацією або самосегрегацією [759], а також застосуванням практики «паралельного життя» [272]. Це вочевидь засвідчує, що мультикультуралізм на рівні муніципальної політики (як і на рівні національної політики) у Великій Британії також не стільки «відступає», скільки «ребалансується» [661, с. 490].

Загалом можна відзначити, що позиція чи припущення про «смерть» або ж «відступ» мультикультуралізму у Великій Британії, котрі доволі часто звучать у політичному дискурсі (але рідше в політичній практиці та політичній теорії), є не зовсім коректними чи зовсім некоректними [448; 449; 653; 954; 991]. Чи не головна причина у тому, що мультикультуралізм у теорії та практиці есенціалізує

різні складові культури та перешкоджає індивідуальній автономії [165, с. 36–37; 888], отже є цінним засобом «переробки публічних ідентичностей, щоб досягти рівності громадянства», яка не є асиміляцією й індивідуалізмом [690, с. 5]. З іншого боку, діапазон скарг стосується не стільки феномена чи політики мультикультуралізму у Великій Британії, скільки різних процесів та явищ, котрі «носять маски мультикультуралізму» [102, с. 2], передусім громадянства, національної ідентичності й тероризму, за якими дуже часто можуть приховуватися наміри асиміляціонізму [309, с. 201; 491; 650; 693, с. 17; 726]. Парадокс полягає у тому факті, що там, де усталені мультикультуралістські підходи удосконалювалися та удосконалюються задля інтеграції різних груп меншин, їх іноді характеризують як розширення режимів управління розмаїттям, які додатково врегульовують життя окремих людей за допомогою «контролю громад». Інакше кажучи, це означає, що у тому середовищі, в котрому британський мультикультуралізм процвітав, він мав відношення до незацікавленості уряду [378, с. 27], що прямо суперечить теорії мультикультуралізму [653; 661], принаймні на прикладі країн Європи.

Орім того, ситуація у Великій Британії також й історично, і поточно доволі значно відрізняється від ситуації в інших країнах Європи. Зокрема, у Великій Британії раніше, аніж у Німеччині було визнано, що постімміграційні групи повинні або можуть тут залишитися. У Британії забезпечено більшу, ніж у Франції, готовність зробити символічні уявлення про націю та національну історію «гостинними» для різних типів соціальних та культурних відмінностей. Окрім того, загалом у Великій Британії продемонстровано більшу стурбованість проблематикою рівності і більшу повагу до культурних відмінностей, ніж це було досягнуто в інших країнах, для яких історично та чинно притаманна інтенсивна імміграція. Як наслідок, британська ситуація дуже специфічна на загальноєвропейському тлі, оскільки у цій країні доволі значними і помітними є досягнення на горизонті суспільних цінностей, які помітні в британських дискурсах про розмаїття та відмінності як інституційну систему та соціальну і політичну практику. Навіть попри те, що ці досягнення часто є не зовсім однозначними.

Однак найважливіше те, що саме у Великій Британії чи не найбільше виявляється розуміння політики мультикультуралізму як наслідку докладання зусиль і тиску з боку груп меншин та вираження сили волі різних політичних акторів [713].

Доповнюється це тим, що британські науковці і політики вкрай зрідка апелюють до мультикультуралізму в інших європейських країнах, а натомість трактують ситуацію у своїй державі специфічною, а британський досвід – винятковим. На це вони виокремлюють декілька засадничих причин і пояснень, зокрема про те, що: а) Велика Британія – це острівна держава, а тому вона не стикається з тими ж проблемами імміграції і національної ідентичності, з якими має справу континентальна Європа; б) Велика Британія – це не Європа у культурному контексті, оскільки вона є частиною північноамериканського (англосаксонського) культурного світу й економіки та елементом Співдружності Націй (ближчою до США, Канади, Австралії тощо), що надає їй особливого місця у світі; в) Велика Британія історично випереджає всі інші країни Європи у питаннях імміграції, культурного плюралізму, а відтак і мультикультуралізму, де останні є менш політизованими та більш нейтральними (навіть попри змагальність лейбористів і консерваторів), аніж у Європі [326].

У випадку ж, коли британські вчені все ж звертаються до мультикультуралізму в Європі – в цілому або в окремих її країнах, – то вони роблять це у негативному контексті, бо вважають, що «Європа» конфігурується як «нав'язливий політичний орган», який погрожує вживати заходи, що можуть суттєво погіршити існуючу британську політику мультикультуралізму і ситуацію з «расовими відносинами» [326]. Це пояснення власне й почасти було покладено в підґрунтя «Брекзиту». І навіть більше, оскільки британські політики та дослідники вважають, що європейський мультикультуралізм суттєво поступається у своєму розвитку британському. Хоча, на противагу, сьогодні є цілком належні підстави для порівняння британського мультикультуралізму з мультикультуралізмом, теорією громадянства та імміграції й відмінними підходами до груп меншин у деяких інших країнах Європи, зокрема в Нідерландах, Німеччині, Франції тощо, а також зі загальносвітовим досвідом, передусім на прикладі країн Північної Америки й

Океанії тощо (про це частково та додатково йдеться у наших наукових працях, присвячених цій проблематиці [62; 63]). Це особливо важливо на тлі того факту, що британський мультикультуралізм у межах ситуації у різних країнах Європи сприймається як суттєво відмінний і своєрідний, у тому числі за своїми політичними, культурними, громадянськими, релігійними, етнонаціональними, лінгвістичними, міграційними, расовими й освітніми аспектами, вимірами і наслідками, а також ефектами, значенням, перспективами та ризиками розвитку у майбутньому, про що детально йтиметься в наступних розділах роботи.

Висновки до Розділу 2

В цілому у Розділі 2 розглянуто та структуровано особливості становлення й розвитку соціального і культурного розмаїття, а також політики, права, теорії, практики й вимірів мультикультуралізму у Великій Британії на тлі та контрасті світового і європейського досвіду. Для цього спершу окреслено історію, періодизацію та чинний стан й ефекти розвитку культурного розмаїття та теорії і політики мультикультуралізму у Великій Британії, в тому числі на підставі звернення до феномена й статистики імміграції та демографічного складу населення в країні як у ретроспективі, так і поточно. З огляду на це, найперше розглянуто структуру та напрями (європейський і неєвропейський) імміграції до Великої Британії, на підставі чого простежено зв'язок між походженням іммігрантів та параметрами управління культурним розмаїттям у державі. При цьому увагу сфокусовано на базових складових ініціювання та розвитку мультикультуралізму у Великій Британії, зокрема поточно передусім на лінгвістичному, релігійному та міжконфесійному житті в країні, однак водночас і узагальнено на питаннях національної, етнічної та расової ідентичностей і їхньої взаємодії тощо. А вже після цього увагу було зосереджено на етапах ініціювання, розвитку, виявів, нормативного, законодавчого та політичного наповнення, інституціоналізації, а згодом й критики та ризиків, а також суспільно-політичного сприйняття теорії і політики мультикультуралізму у Великій Британії (на тлі імміграції, «расових» відносин і реальних загроз),

зокрема починаючи з кінця Другої світової війни (а інколи й раніше) і до сьогодні.

Враховуючи це, надалі у розділі проаналізовано політико-правові і теоретико-практичні виміри, конструкцію, параметри, детермінанти й види мультикультуралізму у Великій Британії, в тому числі на тлі європейського досвіду та міжнародних стандартів і здобутків у цій сфері. Для цього простежено наслідки повоєнних та більш сучасних реформ у сфері мультикультуралізму, деколонізації, імміграції, демократичного урядування та врегулювання питань національної ідентичності, а також соціально-економічні, безпекові і політико-правові виклики новітньої історії у контексті управління культурним розмаїттям, причому як у Великій Британії, так і в європейських країнах загалом. Доповнено це зосередженням уваги на дискусійності феномена, змісту й складових теорії і політики мультикультуралізму у Великій Британії, причому як у ретроспективі, так і в перспективі. Це, зокрема, продемонстровано за допомогою звернення до досвіду функціонування і здійснення відповідних урядових політик й програм та розмежування позицій різних політсил і окремих акторів стосовно управління соціальним і культурним розмаїттям загалом та розуміння мультикультуралізму зокрема, в тому числі у прив'язці до суспільно-політичних наслідків й успіхів функціонування держави. Окрему увагу зосереджено на різних спрямуваннях, сферах і вимірах розуміння та застосування мультикультуралізму у Великій Британії, зокрема передусім у сферах теорії та філософії, юриспруденції, реальної політики і суспільно-політичного дискурсу.

Зміст, ідеї та положення Розділу 2 частково відображено та розширено (деталізовано) у публікаціях автора [61–63; 67; 68; 357].

РОЗДІЛ 3

**ПОЛІТИЧНІ, ГРОМАДЯНСЬКІ, ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ, ІДЕНТИЧНІСНІ,
МІГРАЦІЙНІ, РАСОВІ, РЕЛІГІЙНІ, ОСВІТНІ Й ЛІНГВІСТИЧНІ
АСПЕКТИ, ВИМІРИ ТА НАСЛІДКИ ПОЛІТИКИ
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ**

3.1. Політичні, ідеологічні, громадянські, етнонаціональні й ідентичнісні аспекти та детермінанти політики мультикультуралізму у Великій Британії

Становлення й розвиток соціального і культурного розмаїття та політики мультикультуралізму у Великій Британії неодмінно характеризуються різними політичними, культурними, громадянськими, релігійними, етнонаціональними, лінгвістичними, міграційними, расовими й освітніми аспектами та наслідками. Однак серед них чинниками первинної значущості і навіть зумовленості феномена мультикультуралізму є політичні, ідеологічні та громадянські детермінанти явищ розмаїття і плюралізму культур й управління ними у Великій Британії. Це чи не найбільше зрозуміло з огляду на те, що політика мультикультуралізму у Великій Британії ініціально сприймалась і досі сприймається як управління визнанням та розмаїттям культур з погляду інтересів політичних акторів й еліт [953].

Загальновідомо, що мультикультуралізм звикло розглядають як домінуючий напрям офіційних підходів до культурного розмаїття та відмінностей у Великій Британії. Адже він окреслюється як «визнання групових відмінностей у публічній сфері законів, політики, демократичних дискурсів й умов спільного громадянства та національної ідентичності» [691, с. 2; 776, с. 6; 780; 795, с. 10] стосовно всіх усталених культур [950, с. 67–68]. При цьому вимоги з приводу «визнання» у британському мультикультуралізмі виходять за межі простого «прохання» про толерантність, а натомість охоплюють «прийняття, повагу і навіть публічне підтвердження відмінностей» [703, с. 26–29; 776, с. 1; 827], а відтак загалом «рівну цінність» усіх осіб і груп незалежно від їхнього кольору шкіри, статі, етнічної належності, релігії, віку або сексуальної орієнтації тощо. Із цього слідує, що

мультикультуралізм у Великій Британії формувався та функціонував й переважно робить це сьогодні як постулат, згідно з яким ця країна «є як спільнотою громадян, так і спільнотою спільнот» [780, с. 10], тобто водночас і ліберальним, і мультикультурним суспільством, в якому потрібно узгоджувати та врегульовувати всі суперечливі вимоги, запити і відмінності. І це навіть попри те, що у Великій Британії нема консолідованих законодавчих актів, які визначають мультикультуралізм (рівно як і асиміляціонізм, індивідуалістську інтеграцію або космополітизм) як офіційну політику управління соціальним та культурним розмаїттям (але натяки на це є в низці суміжних актів), хоча вона де-факто є такою впродовж останніх десятиліть, що очевидно з особливостей політичного процесу, політичної змагальності та поведінки й ставлення політичних акторів й еліт у цій державі [953].

Доволі очевидним свідченням цього слугує той факт, про який частково йшлося у попередньому розділі, що чимало політиків і коментаторів у Великій Британії виокремлюють «м'який» («ліберальний» чи «сильний») мультикультуралізм на противагу «жорсткому» («радикальному» чи «слабкому») мультикультуралізму [828; 1034]: в першому наголос робиться переважно на громадянстві, натомість у другому – на підтримці окремої, переважно етнічної, ідентичності чи, у випадку Великої Британії, своєрідного британства. Причому реалізовується це, з одного боку, на підставі врахування досвіду різних країн Європи та світу, а також, з іншого боку, внаслідок відсутності єдиної та консолідованої позиції щодо розуміння поточного стану й майбутнього розвитку мультикультуралізму у Великій Британії і поза її межами.

Одні дослідники і коментатори описують Велику Британію здебільшого як «скромну» мультикультурну країну в категоріях соціальної, освітньої і громадянської політики, принаймні порівняно з практикою та досвідом мультикультуралізму в Австрії, Бельгії, Канаді, Нідерландах, Новій Зеландії, Швеції та США [145]. Натомість інші вчені та коментатори зазначають про «впливовість» і «силу» британського мультикультуралізму як такого, що фокусується на підтримці традицій і практики, перспектив і недоліків відмінностей та рівності різних спільнот меншин у країні, зокрема в межах спеціалізованого і кодифікованого

законодавства проти прямої та непрямой дискримінації й утисків меншин тощо. Такі оглядачі часто зазначають, що Велика Британія розпочала значно раніше і пішла значно далі, аніж інші країни Європи у питаннях акомодации своїх меншин засобами парадигмальної, консенсусної та цілеспрямованої державної політики мультикультуралізму [493, с. 455]. Хоча чимало з-поміж них [389; 493; 794; 795; 888, с. 114–117] та політики [214; 232], особливо останнім часом – із початку XXI століття, – зазначають про недоліки політики мультикультуралізму у Великій Британії і ставлять під сумнів її доцільність як у ретроспективі, так і в перспективі.

Водночас, світоглядні та політичні дебати з приводу мультикультуралізму у Великій Британії є не зовсім структурованими, адже обговорювані у їхніх рамках теми надзвичайно складні та не завжди зводяться до ліво-правої чи ліберально-колективістської ідеологічної дихотомії в британській політиці, особливо у її соціальному й економічному розрізах. Доповнюється це і тим, що проблематика мультикультуралізму обертається довкола наскрізних питань взаємозв'язку між індивідуальною ідентичністю та груповою культурою, а також поміж груповими правами та правами індивідів [953]. Проте ситуація актуалізується тим, що неявно (тобто не у політичних маніфестах) і фактично всі основні й істотні (або, інакше кажучи, парламентські) партії у Великій Британії так чи інакше апелюють до тематики мультикультуралізму, зокрема на підставі питань про антидискримінаційні заходи щодо різних груп меншин [365; 366, с. 21–22; 367, с. 16, 30, 35, 95] (значно ширше це вже традиційно роблять лейбористи, а не консерватори і ліберальні демократи), хоча поточно позиція їх усіх останнім часом стала значно пасивнішою та негативнішою. Натомість більш вираженою та формалізованою, а отже і стримуючою основні партії є та раніше була риторика непарламентських політсил у Великій Британії, зокрема Партії незалежності Сполученого Королівства та Британської національної партії, які доволі часто виступають за повне згортання політики мультикультуралізму й анулювання законів про расові відносини і протидію дискримінації у країні [364, с. 4; 368, с. 4].

Усе це породжує і надалі породжуватиме складний спектр можливостей як при обговоренні напрямів й аспектів політики мультикультуралізму у Великій

Британії, так і щодо можливих виборчих та політичних/парламентських коаліцій, які зможуть визначально впливати на нові події у цій сфері. Яскравим доказом цього слугує той факт, що вже сьогодні застосовуються відносно нові політичні ідеї, заходи і підходи, які стосуються проблематики мультикультуралізму, зокрема: приділення значно більшої уваги діалогу та взаємодії між різними групами в цілях або сприяння їхньому суспільному порозумінню та згуртованості, або зменшення їхньої здатності впливати на соціальне життя в культурних спільнотах; інтенсивне фокусування на основних особистісних демократичних політичних цінностях, у тому числі на свободі слова, рівності перед законом, рівних політичних правах і толерантності усіх громадян, а не спільнот; пропагування конкретних британських цінностей та ідентичності, завдяки яким можна визначити консенсусну й унітарну концепцію британства як своєрідного відчуття національності й належності та специфічної концепції британської культури, історії і традицій у формі взаємного співіснування поряд із іншими традиціями різних груп меншин або на заміну їм через часткову асиміляцію з традиціями групи більшості; конструювання та просування політики, що все більше і більше визнає повсякденне виникнення й застосування нових міжкультурних/інтеркультурних ідентичностей [953]. Причому таке розмаїття підходів і новацій зумовлене тим, що у Великій Британії переважає не монолітне, а різне розуміння впливу мультикультуралізму на країну й суспільство, зокрема на підставі наявності доволі різних інтерпретацій наслідків і результатів чинної політики й різної поінформованості про це у суспільстві та політикумі. Це засвідчує, що сьогодні безумовно відбуваються зміни та доповнення до політики мультикультуралізму у Великій Британії, однак зовсім невідомо, що буде їхнім ефектом у майбутньому і чи втримається феномен мультикультуралізму [953].

Головна причина в тому, що у Великій Британії майже відразу після де-факто запуску політики мультикультуралізму почали формуватися й інтенсифікуватися політичні дискурси та дебати з приводу реальних та очікуваних чи гіпотетичних викликів мультикультуралізму, а свого піку вони набули саме поточно, зокрема з початку XXI століття та на тлі «Брекзиту». Загалом потрібно зазначити, що у

Великій Британії існує щонайменше дві основні течії, які викликають суттєве занепокоєння щодо політики мультикультуралізму в цій країні. Перша з них типово зосереджена на впливі політики мультикультуралізму на сегрегацію та соціальну згуртованість у Великій Британії, натомість друга базово стосується культурної й індивідуальної/особистісної ідентичності.

Деякі дослідники, політики і коментатори критикують мультикультуралізм за те, що так звана «політика поваги» шкодить згуртованій соціальній солідарності та знижує суспільну довіру, адже ненавмисно ділить суспільство й різні спільноти та підкреслює культурні відмінності між різними групами, дозволяючи їм розвивати власні й відокремлені чи сегреговані соціальні ідентичності [99; 138; 389; 646; 818; 1008; 1034]. Причина полягає у тому, що суто теоретично депривація і нерівність набагато суттєвіше впливають на соціальну довіру, ніж культурні відмінності [936], внаслідок чого мультикультуралізм може породжувати явище сепаратизму на підставі актів відчуження, ізоляції та дистанціювання між різними громадами [803]. Натомість інші коментатори й автори наполягають, що тенденції до сегрегації майже не характеризують побутових моделей поведінки й ідентичності етнічних та інших меншин, а тому є перебільшеними у сенсі мультикультуралізму [335]. На противагу, закиди мультикультуралізму та політиці управління розмаїттям стосуються того, що вони створюють умови для розвитку окремих і не завжди пов'язаних між собою спільнот, унаслідок чого можливість розвитку тісніших зв'язків між групами меншин з часом обмежується лише офіційною підтримкою культурних, соціальних й особистісних відмінностей [214; 803].

У політичному контексті це неодмінно має суттєві наслідки для Великої Британії, оскільки: в одному випадку політики протидіють сегрегації шляхом діалогу, відкритих дебатів і взаємодії між представниками різних груп меншин у питаннях згуртованості й управління розмаїттям та просування основних демократичних і ліберальних цінностей та протидії невдачам мультикультуралізму [237; 238; 291, с. 3; 759; 827]; в іншому випадку управлінці наполягають на нав'язуванні унітарної британської ідентичності (британства) для конструювання основної і спільної культури для всіх груп більшості й меншості, адже зрівняння

останніх підриває підтримку першої. Хоча при цьому позиція й логіка політикуму і дослідників є доволі розрізненою, адже деякі з них вважають британську ідентичність/британство прямою заміною соціального та культурного розмаїття і мультикультуралізму асиміляціонізмом [337, с. 2], натомість інші вбачають прихильність до «нації» як елемент поряд із різними етнічними, релігійними, расовими, локальними й іншими ідентичностями, котрі лише сумарно можуть згенерувати певну інтегровану ідентичність [214; 232] (адже кожна культура за своєю суттю обмежена, а тому діалог між ними є взаємовигідним [776, с. 337; 827]). З цього слідує, що в більшості випадків ідея унітарної британської ідентичності чи британства переважно пов'язана з прийняттям, головно, центральності діалогу, а не прихильності до певних культур і традицій [704, с. 6; 953].

Що ж стосується другої течії політичного занепокоєння стосовно політики мультикультуралізму у Великій Британії, то вона, як зазначено вище, зосереджена на культурній й індивідуальній/особистісній ідентичності та її взаємодії з різними культурними правами. Річ у тому, що суто теоретично індивідуальна ідентичність конституїрована в культурних межах, а тому важко уявити, що хтось функціонує як особистість у сучасному суспільстві, не беручи до уваги культурних категорій [780]. Адже невизнання того, що люди є членами різних культурних груп, принижує їхній статус як людей і піддає їх нав'язуванню культурних цінностей домінуючої групи, що неодмінно завдає шкоди першим [950, с. 25] та їхнім груповим правам. З цього виходить, що ідентичність неможливо відмежувати від культури, що вочевидь має суттєві політичні наслідки [404, с. 21], в тому числі й для мультикультуралізму. Чи не найочевиднішим виявом цього є факт, що індивіди вільні обирати, формувати і взаємодіяти з тими або іншими соціальними групами. А тому мультикультуралізм може бути «гнітючим», бо він спроможний обмежувати таку свободу у своєму припущенні, що культура, а не індивідуальний вибір, ідентифікують ідентичність.

Тому в політичному сенсі чимало британських політиків і вчених вважають, що втручання держави з метою підтримки мультикультурної ідентичності треба обмежити, натомість доцільно заохотити індивідуальний вибір та свободу [888,

с. 4], бо британські традиції лібералізму часто суперечать ідеям мультикультуралізму та групового розмаїття [493, с. 469; 1003, с. 32], а також у британському суспільстві дедалі частішою стає практика інтеркультуралізму [1043]. З цього слідує, що розвиток мультикультуралізму у Великій Британії на підставі передусім просування культурної й індивідуальної ідентичності повинен у підсумку привести до більшої взаємодії, еволюції культури та розвитку інтеркультурної і космополітичної ідентичності [376; 702; 703; 776, с. 196; 1005] (це питання детально буде розглянуто у наступному розділі дослідження), що в принципі є процесом цілком органічним, хоча й може заохочуватись і підтримуватись державою. Також уваги у цьому контексті заслуговує зауваження коментаторів про те, що політика британського мультикультуралізму надає домінуючого статусу певній концепції етнічної ідентичності [703, с. 110–116], через що політичні актори та своєрідні «етнополітичні підприємці» здатні просувати в суспільстві «політичну фікцію єдиної групи» [691, с. 11–50] та розмивати ідентичності різних груп меншин [609, с. 12] й обмежувати їх у праві «перетинати культурні кордони, запозичувати культурний вплив ... і переосмислювати себе» [796, с. 14; 890].

Загалом це дає належні підстави констатувати, що в британському політичному процесі занепокоєння з приводу мультикультуралізму є різносторонніми, оскільки він може завдати шкоди не тільки тому, що стримує відмінності і сегрегацію, ані тому, що накладає жорсткі обмеження на діалог, взаємодію й основні цінності для розвитку національної ідентичності, однак і тому, що зміцнює силові структури у межах різних груп суспільства. Інакше кажучи, мультикультуралізм небезпечний тоді, коли він сприяє виокремленню меншостей серед груп меншин, оскільки такі меншості неодмінно ставатимуть все впливовішими й радикальнішими, а рядові представники груп меншин і загалом меншини – все більш вразливими [796, с. 1; 953]. Саме у такому випадку, особливо в умовах терористичних актів і загроз та всезагальної радикалізації суспільно-політичного життя, що власне й мало місце у Великій Британії з початку XXI століття (зокрема спочатку внаслідок терористичних актів 11 вересня 2001 року в США, а згодом внаслідок подій і громадських безладів довкола Манчестера в 2001 році та терористичних атак на

лондонське метро молодиками-мусульманами із Лідса та Бредфорда [1045]), мультикультуралізм все частіше тлумачать й оцінюють якщо не стільки як загрозу, то принаймні як політику умиротворення, однак у будь-якому випадку як «шлях до насильницького екстремізму» [800, с. 1] і навіть расизму [456]. З цього безумовно слідує, що мультикультуралізм у популярній уяві пересічних жителів Великої Британії є небезпечним, навіть незважаючи на відносно помірковану мультикультурну політику, яка існує впродовж багатьох десятиліть, і наявність у країні давніх або традиційних груп меншин [1019].

Хоча навіть попри це доволі актуальною залишається вже тривала теоретична суперечка з приводу доцільності вибору однієї з двох опцій, зокрема конструкції, коли державний мультикультуралізм переважає над ліберальним індивідуалізмом або навпаки [950] (еволюційно ж у Великій Британії помічається зміщення від першої опції до другої [374]). Тим паче, що усереднено в науковій літературі аргументовано, що політична риторика та абстрактні академічні дискусії стосовно відмінностей у суспільстві дуже часто відрізняються від того, що люди думають про соціальні та культурні відмінності [1019]. А це ж є однією із причин того, чому перспективи та недоліки мультикультуралізму пов'язані з різними політичними уподобаннями, а тому й можуть впливати на громадську думку та голоси виборців (особливо тієї частини електорату, яка є менш освіченою та прогресивною, є виборцями з класу робітників, а також людьми старшого віку) [343; 344; 1019]. Свідченням цього, приміром, було одне з опитувань громадської думки у Великій Британії, проведене «BBC/MORI» у серпні 2005 року, коли, з одного боку, загальна підтримка мультикультуралізму в країні становила 62 % від національної вибірки (включаючи групи меншин), натомість, з іншого боку, 58 % опитаних респондентів стверджували, що люди, які приїжджають жити до Британії, повинні прийняти цінності і традиції британської культури. Схожі результати демонстрували й інші/наступні соціологічні опитування, реалізовані під егідою «Євробарометра» і «BBC/MORI», у яких респонденти типово та переважно наполягали, що групи меншин повинні «адаптуватись до більшого суспільства» [285; 723], чим фактично засвідчувалося поступове ослаблення підтримки політики мультикультуралізму

у Великій Британії. Однак найяскравішим стало одне з опитувань громадської думки у Великій Британії в 2016 році, коли 81 % респондентів (а це більше, ніж частка супротивників соціального лібералізму, капіталізму й імміграції) зазначив, що головною рушійною силою початку процедури «Брекзиту» – виходу Британії із ЄС – постала політика мультикультуралізму в державі [126; 202; 397; 481] (про взаємозв'язок «Брекзиту» і мультикультуралізму у Великій Британії детально йтиметься в наступному розділі).

Враховуючи це, цілком очевидно, що, з одного боку, різною є і реакція та наміри політичних акторів з приводу політики мультикультуралізму у Великій Британії, а також, з іншого, що позиція політичних акторів визначається їхньою змагальністю за голоси виборців, особливо коли додаткової популярності в країні набувають неосновні/міноритарні та радикальні політичні сили, які звісно змушують модифікуватись основні політичні партії [396, с. 98–99]. Інакше кажучи, це доволі вдало вписується в зауваження дослідників про те, що політика мультикультуралізму у Великій Британії є центральною проблемою дебатів не лише у політичній науці і соціології, але й у морально-політичній філософії та протистоянні різних ідеологій, адже вона стосується ролі держави щодо особистості і ролі членства в культурних групах щодо ідентичності, а отже й ідеологічного та політичного протистояння з приводу мультикультуралізму, громадянства й ідентичності у Великій Британії [125; 274; 953]. Зумовлено це тим, що мультикультуралізм – це широкий та спірний термін, який використовують для описових, нормативних й аналітичних цілей. Однак коли він потрапляє у суспільну сферу, то дискурсивно оформлюється у межах конкретних параметрів, пов'язаних з певним культурним і політичним контекстом, а також із громадянством, етнонаціональними питаннями, націоналізмом й ідентичністю [374].

У цьому контексті потрібно відзначити, що загальнотеоретично та у випадку Великої Британії, зокрема, існує проблема співвідношення етнонаціональних питань, націоналізму та мультикультуралізму [761; 854], і відповідно виокремлення й наповнення змістом феномена мультикультурної нації крізь призму врахування згуртованості, спільних цінностей, громадянства, ідентичності [239; 502; 531;

807]. Річ у тім, що в межах лібералізму націоналізм традиційно сприймається як «хвороба», а мультикультуралізм – як «ліки від неї» [125], адже мультикультурна політика, яка визнає культурні відмінності, сприяє лояльності передусім на груповому рівні, а не на національному рівні чи рівні національності [675]. Натомість у випадку консерватизму й особливо націоналізму – цілком навпаки, адже саме сильна національна/етнонаціональна ідентичність, хоча й особливого характеру, слугує передумовою стабільного та функціонального мультикультурного суспільства [115; 411]. З цього виходить, що взаємозв'язок між мультикультуралізмом та національною ідентичністю можна розуміти як переважно взаємодоповнюючий, адже явище мультикультурності як форми інтеграції, сприйнятливої до розмаїття, є частиною процесу конструювання нації, що спирається на ідентичності культурних меншин [691].

І це цілком слушно, адже фактично всі нації/народності тією чи іншою мірою є мультикультурними, а тому мультикультуралізм як політика й управління розмаїттям – це засоби, необхідні задля розширення визначення національної ідентичності та включення якомога різноманітнішого асортименту культурних відмінностей. Хоча, від зворотного, всі нації, у тому числі й британська, вимагають визначального та об'єднуючого принципу, який вважається окремим та універсальним для нації. У підсумку це означає, що чим більш відкритими та громадянськими є об'єднуючі принципи нації, тим вони є більш інклюзивними, мультикультурними, а тому й справедливими [982; 991]. Але вибір у цьому випадку залишається за кожною національною одиницею, оскільки саме вона виносить власне судження про те, в чому полягає компроміс між політичною єдністю та мультикультурною всеохоплюваністю – в той чи інший момент часу та залежно від різних політичних й інших обставин [854].

Саме з цього неодмінно слідує, що Велика Британія (як і більшість країн у світі) характеризується дуалізованим і неоднозначним розумінням громадянства й ідентичності, зокрема як категорій, котрі мають або політичну/громадську (чи інклюзивну й переважно імперську), або етнічну/расову (чи ексклюзивну й звикло постімперську) природу [170; 218; 229; 510; 605; 631; 964; 966], а тому по-

різному застосовуються вченими (теоретиками) й політиками (практиками) у їхньому окресленні детермінант і наслідків британського мультикультуралізму [125; 293]. Одні вчені стверджують, що звернення до британської ідентичності у засобах масової інформації та політичній риторичі ілюструють конструкцію британського суспільства як «традиційної теми без аргументації» [190]. Натомість інші науковці констатують, що це не зовсім так, бо категорії громадянства й ідентичності у Великій Британії не є безпроблемними, хоча б тому, що значення та легітимність термінів «британець» і «британство» завжди були предметом суспільно-політичного оскарження й дискутування [268; 287; 871], а особливого наголосу набули в умовах розвитку саме імміграції, расових відносин і політики мультикультуралізму у другій половині ХХ століття й продовжують це робити досі [109; 164; 347; 780; 835] (про це детально йтиметься в наступному підрозділі). У підсумку це означає, що термін «British» – як нація, громадянство, ідентичність та етнічна належність – по суті є доволі спірною конструкцією, яка характеризується постійними суперечками щодо її правильного використання, що не вирішуються «зверненням до емпіричних доказів, мовного застосування або лише канонів логіки» [403, с. 344].

У теорії та на практиці це виявляється в тому, що у Великій Британії звикло виокремлюють дві конкуруючі версії британської ідентичності чи британства, які відображають «ідеальні» різновиди етнокультурного націоналізму і цивільного чи політичного громадянства, зокрема: по-перше, англоцентричний, консервативний, ретроспективний і орієнтований на стереотипне уявлення про національну культуру; по-друге, ексцентричний, відкритий, перспективний і орієнтований на уявлення про культурну багатонаціональність [257, с. 94; 516; 643; 768]. Саме ці дві версії британського громадянства й ідентичності і є основою політизації та ідеологізації питання мультикультуралізму у Великій Британії, передусім на тлі взаємин та дискусій основних політсил і політиків у цій країні [274; 275; 273], зокрема лейбористів та ліберальних демократів як захисників інклюзивного підходу й політики мультикультуралізму [125; 991], а також консерваторів та різних груп і версій націоналістів як її критиків і пропонентів ексклюзивної версії громадянства

[118]. Зважаючи на це, тематика мультикультуралізму у Великій Британії в останні роки та десятиліття, принаймні до подій «Брекзиту», поступово ставала все більше і більше амбівалентною [497; 784; 1019], хоча одна її частина неодмінно була більш критично орієнтованою, а інша – натомість більш схвальною і позитивною [274].

При цьому, еволюційно політика державного мультикультуралізму у Великій Британії формувалася на тлі переважання важливих історичних особливостей конструювання суспільно-політичних відносин. Унаслідок цього спільна британська ідентичність (британство) не виникла через інтеграцію та гомогенізацію різних культур, а натомість через накладання британських цінностей на низку внутрішніх розбіжностей у формі відповіді на контакти й конфлікти з розмаїтими групами меншин – причому як до Другої світової війни, так і, головню, у перші десятиліття після неї [270, с. 6; 271; 779]. На практиці ж це виглядало (і відповідало офіційним задумам та планам того часу) так, що іммігранти у Великій Британії зовсім не повинні були відмовлятися від інших форм своєї національної ідентифікації й асимілюватись у суспільство та державне/політичне громадянство [704, с. 7]. Натомість їхній статус у Великій Британії та британська (у тогочасному розумінні) ідентичність, яку вони висловлювали і підтримували, яскраво свідчили про мультикультурне британське громадянство, яке, тим не менше, не мало чіткої артикуляції та захисту. В підсумку у державі склалася доволі хитка ситуація, коли іммігранти як об'єкт політики мультикультуралізму виявилися не повністю включеними і не повністю виключеними у британському суспільстві [583]. Причому така ситуація почала інтенсифікуватися, відповідно згодом і політизуватися, оскільки британські дослідники та коментатори вже з 80-х років ХХ століття почали документувати розмаїття і диференціацію в етнічних й інших групах меншин [213; 425; 701]. Наслідком цього постала доволі різка зміна уявлення про культурні відмінності й ефекти (а передусім проблеми) політики мультикультуралізму [550], а сама природа і зумовленість післявоєнного британського мультикультуралізму почала розумітись як «ad hoc» чи розроблена з певною метою і за необхідності [374].

Первинним або знаковим прикладом такої політизації та радикалізації теми мультикультуралізму стала публікація 1988 року «Сатанинських віршів» С. Рушді, які стали вихідною точкою, коли мультикультуралізм і релігійна (мусульманська) ідентичність тощо були визначені як соціальна проблема у Великій Британії [694]. Річ у тому, що цю книгу мусульмани сприймали як глибоку образу ісламу, а тому вона сприяла колосальній консолідації мусульманської спільноти на тлі расових або міжетнічних відносин у Великій Британії [686, с. 143]. Натомість домінуюча більшість й інші групи меншин у країні виробили усвідомлення з приводу їхньої недовіри до раніше відносно толерантного суспільства і релігійних переконань у ньому [124]. Це врешті-решт виявилось однією із причин постановки питання про доцільність переінтерпретації феномена британської ідентичності та громадянства (британства) в контексті розширення розуміння расизму (який почав стосуватися не тільки кольору, але й культури та релігії), в тому числі на тлі полярності між умовним Заходом й ісламом та «зіткнення цивілізацій» між ними [621; 902, с. 1]. Призвело це до того, що вже у 2000 році Комісія з питань багатоетнічної Британії констатувала, серед іншого, що «політичні лідери повинні ... очолити країну у переосмисленні Британії ... та забезпеченні національної історії як всеосяжної» [780, с. 229], звістка про що розлетілась і зазнала нападів політиків й засобів масової інформації [640; 935, с. 2–4; 991].

Посилилася і ускладнилась ситуація у Великій Британії внаслідок розвитку європейського расизму і виходу на порядок денний питань тероризму й безпеки, особливо на початку ХХІ століття [535; 690, с. 37; 710; 865]. Як наслідок, зокрема через відсутність спільних цінностей і «належної» спільної британської ідентичності чи британства, підозрілими (головно, серед «білого» населення [456; 551]) почали розумітись вільні від втручання держави мультикультурні права різних меншинних груп населення, передусім на реалізацію своїх певних культурних ідентичностей [374; 567]. Саме через це негативний політичний і популістський дискурс щодо мультикультуралізму допоміг сформувати дихотомію між меншинами та домінуючим «білим робітничим класом», у якому останній, як вважалося, програвав соціально, економічно, освітньо, фінансово, медично тощо [939, с. 5]. Саме тому у політичному

сенсі це означало, що британство в межах політики мультикультуралізму історично, поступово і навіть природно ставало все більш інклюзивним, але політикум (причому як консерватори, так і лейбористи тощо) все менше і менше був та є готовим сприяти і надалі підтримувати цей процес [125; 133, с. 68; 661, с. 477; 987, с. 45], хоча й формально ніколи не заперечував і досі не заперечує мультикультуралізму і не наполягав (принаймні на рівні законодавства, а не політичного дискурсу) на «домінуючому чи монокультурному погляді на національність» [272, с. 18–19].

Тому ситуація розвинулася так, що у Великій Британії було доволі ефективно ініційовано і розроблено альтернативну чи суміжну версію британської ідентичності або британства (як складової політики мультикультуралізму), яка, з одного боку, фокусується на унітарній і монолітній схемі переважання культури більшості, але, з іншого боку, заохочує інтеграцію різних ідентичностей чи, інакше кажучи, феномен інтегрованої ідентичності. Суто з політичного погляду це демонструє, що політичний мультикультуралізм у Великій Британії, який уважав пріоритетним прийняття і визнання культурних відмінностей, поступово виявився замінений акцентом на інтеграції (хоч і в умовах мультикультуралізму), яка віддає належне міжкультурним зв'язкам [535]. Причому у світоглядному, суспільному та філософському розрізі це було зроблено внаслідок припущення, що концентрація на спільних цінностях необхідна для заохочення інтегрованішого, а тому й згуртованішого суспільства [928; 1045]. У такому суспільстві зростаючий акцент було поставлено на національній або національно-інтегрованій ідентичності, згідно з якою бути британцями і загалом британство було визнано формою ідентифікації, а не лише юридичним статусом [991].

Інакше кажучи, за основу громадянства у Великій Британії додатково було взято процеси адаптації та соціалізації (передусім нових іммігрантів, етнічних спільнот меншин та молоді тощо) до британських цінностей і накопичення знань про цю країну [440; 689], навіть в умовах зростаючого суперрозмаїття або гіперрозмаїття складних національних ідентичностей і транснаціональних відносин між членами різних спільнот [1005, с. 1039]. Хоча водночас склалася ситуація,

коли певні групи та/чи аспекти їхньої ідентичності, зокрема такі, як релігія (про що детально йтиметься у наступних підрозділах), все частіше почали вважатися цілком або ж частково несумісними з британськими і загалом західними цінностями [374], через що у Великій Британії, з одного боку, почав посилюватись інтерес до різних обмежувальних форм інтеграції на основі «національного» британства, а натомість з іншого боку – до мультикультурного чи інтеркультурного розширення й коригування феномена демократичного громадянства [690; 776; 777].

Суто політично це означає, що свого часу, зокрема на початку ХХІ століття, у Великій Британії було запропоновано та втілено на практиці механічний і штучний конструкт політики мультикультуралізму, яка запропонувала ієрархічний «порядок націй» [926]: з одного боку, британський мультикультуралізм номінально трактувався як доказ «відмітної» ліберальної чесноти в країні; з іншого ж боку, британський мультикультуралізм фактично став стратегією досягнення власних національних цілей та інтересів [274]. Теоретичними ж категоріями це означає, що навіть коли мультикультуралізм є невід'ємною частиною будь-якої національної чи державної ідентичності, політика мультикультуралізму на практиці все-таки може бути функціонально протилежною розвитку космополітичної соціальної та політичної солідарності. З цього слідує, що навіть попри критику і частковий «відступ» (або «ребалансування») попередньої версії чи усталеного трактування мультикультуралізму у Великій Британії його прогрес все ще можливий за умови, що провідні політики з-поміж лейбористів, консерваторів й інших політсил у країні підтримають давню мультикультуралістську мету, сутність якої власне й зводиться до інтегрованого британства або інтегрованої британської ідентичності [991]. Однак на тлі подій та результатів «Брекзиту», який був зумовлений у тому числі і дефектами політики мультикультуралізму, сьогодні такий прогноз видається вкрай малоімовірним або значно менш імовірним, аніж ще десятиліття тому.

3.2. Міграційна, расова і дискримінаційна/антидискримінаційна складові проблематики політики мультикультуралізму у Великій Британії

Окрім політичних, ідеологічних, громадянських, етнонаціональних, а також ідентичнісних аспектів і детермінант політики мультикультуралізму у Великій Британії, треба додатково виокремлювати міграційні, расові й антидискримінаційні складові цієї проблематики. Причому вони можуть бути як цілком окремими та незалежними/самостійними, так і впливати на всі інші детермінанти політики мультикультуралізму у Великій Британії, адже саме через імміграційні процеси і так звані «расові відносини» мультикультуралізм у цій країні й набуває сенсу, бо стосується передусім управління культурним розмаїттям зі сторони домінуючої більшості стосовно різних груп іммігрантських меншин у Великій Британії.

Політичною цю тематику робить той факт, що мультикультуралізм як вияв або наслідок імміграції і прагнення до рівних прав та визнання етнічних, расових, релігійних, національних, мовних, освітніх й інших груп меншин – це насамперед ідеологічно (у ліво-правому сенсі) й інтелектуально гетерогенний і суперечливий рух у сучасних демократіях, в тому числі у Великій Британії. Він наполягає, з одного боку, на рівності та емансипації (будучи ідеологічно лівим), але, з іншого боку, – на захисті особливостей груп меншин та групових ідентичностей (будучи ідеологічно правим) [385; 941]. Інакше кажучи, мультикультуралізм як «політика відмінностей» зливає егалітарну політичну риторіку з наголосом на автентичності і відкиданні універсалізму в умовах іммігрантської гетерогенізації західного, в тому числі й британського, суспільства [949; 950]. Саме тому мультикультуралізм у цьому сенсі є як модерним, так і антимодерним у контексті міграційних процесів: з одного боку, він відображає крах соціальної ієрархії і хиткої природи ідентичності в індивідуальній соціальній структурі; з іншого боку, він не продукує, а дозволяє доволі штучно вибирати партикулярні ідентичності. Відповідно, світ мультикультуралізму населений не людьми з перехресними і конфліктуючими груповими «належностями» та інтересами, а натомість групами чи спільнотами, які є інертними, однорідними і часто взаємовиключаючими [496].

Саме з огляду на це, феномен і політика мультикультуралізму поєднують дуже суперечливі принципи й ідеали та можуть виявлятися у доволі багатьох формах, зокрема як ліберальний заклик до толерантності та взаєморозуміння у сучасному багатоетнічному суспільстві іммігрантів і як сепаратистські пошуки влади тих чи інших груп меншин у середовищі іммігрантів. Підсумовуються ці принципи та форми (а відтак і позитиви та негативи) мультикультуралізму тим, що міграції, особливо з периферії світової системи, породили етнічне, національне, расове та інше розмаїття, яке власне і є центральним тлом мультикультурних претензій та політики мультикультуралізму. Відповідно, мультикультуралізм у контексті саме процесів імміграції слугує своєрідним заміном чи альтернативою асиміляції, котра передбачає, що культурні відмінності іммігрантів повинні бути погашені у приймаючому їх суспільстві в середньо- чи довгостроковій перспективі [967, с. 341–352].

Водночас сьогодні й досі, принаймні на теоретичному рівні, простежується напруженість і навіть несумісність між імміграцією та мультикультуралізмом, бо імміграційна перспектива суперечить антиколоніальній логіці мультикультуралізму. Річ у тому, що імміграція є добровільною й індивідуальною, а у своїй фактичній привабливості розвиває приймаюче суспільство, натомість антиколоніалізм, на противагу, стосується включення нових членів суспільства як вимушених і тому вимагає докорінної трансформації структури й принципів приймаючого суспільства. Інакше кажучи, іммігранти у такому сенсі є «акторами» у першому випадку та «жертвами» у другому випадку [496]. Рятуює або споріднює ситуацію той факт, що мультикультуралізм у контексті імміграційних процесів сьогодні сприймається передусім як рух інтелектуалів, які пропонують інтерпретацію досвіду іммігрантів, що не обов'язково переймають самі іммігранти і що залежить від різних традицій й історії націотворення, національної ідентичності і просто історичного контексту [431].

Зовсім не є винятком у цій ситуації і Велика Британія, у якій феномен та політика мультикультуралізму (в ретроспективі і в перспективі) формувались як наслідок імміграційних процесів і так званих «расових відносин» в умовах спершу

розвитку, а згодом і занепаду Британської імперії [496; 863, с. 421]. Через це іммігрантська та антиколоніальна перспективи мультикультуралізму у Великій Британії відчутно та суттєво переплелись [315, с. 4–9] в умовах поступового переходу цієї країни від імперії до етнічної національної держави, а також від громадянської, політичної чи інклюзивної (переважно імперської) моделі ідентичності до етнічної, расової або ексклюзивної (головно, постімперської) [152, с. 7; 267, с. 63; 270, с. 111; 398; 733, с. 269; 734, с. 11]. А сам мультикультуралізм у своїй основі здебільшого формувався та просувався як стратегія «освіченої» еліти у завданнях розв'язання іммігрантських проблем і злагодження та відносини між расами (у британському розумінні цього феномена, про що йтиметься згодом) [496; 879].

Перед тим, як підійти до означення історії та поточного стану розвитку імміграційної та расової тематики у контексті політики мультикультуралізму у Великій Британії, окремо зосередимося на вимогах іммігрантів, причому як суто теоретично, так і емпірично, тобто у випадку аналізованої країни [817]. Традиційно іммігранти у випадку політики мультикультуралізму висувують зростаючі вимоги стосовно особливих прав груп меншин, їхнього офіційного визнання, звільнення від певних типів обов'язків та підтримки їхньої культурної ідентичності з боку держави. Причому ці вимоги звикло кидають виклик концепції недиференційованого та єдиного громадянства, а у випадку імміграції за расовою ознакою – пануючій «білій» культурній гегемонії [774; 1049]. Натомість опоненти мультикультуралізму у такому випадку виступають проти іммігрантів як чинника серйозного нападу на спільні цінності та солідарність, необхідну для соціальної згуртованості й інтеграції [156; 157; 474; 553; 596; 797; 807; 882; 925].

Доречно у цьому випадку відзначити те, що вимоги іммігрантів традиційно є груповими, а відтак вони окреслюються певними характеристиками. З одного боку, це вимоги, які виходять за межі набору загальних громадянських та політичних прав у розрізі індивідуального громадянства, яке захищене у всіх ліберальних демократіях. Натомість, з іншого боку, це вимоги, які, якщо вони реалізуються, становлять визнання та пристосування державою до відмінних ідентичностей і

потреб груп іммігрантів. З цього слідує, що одні групові вимоги іммігрантів полягають у досягненні паритетного ставлення до різних релігійних, етнічних та расових груп меншин тощо, натомість інші вимоги йдуть значно далі, адже вимагають особливого або виняткового ставлення до груп меншин зі сторони інших членів суспільства, навіть якщо вони є більшістю [817]. Причому саме виняткові та специфічні вимоги іммігрантів є або можуть бути контраверсійними, адже вони не дуже легко задовольняються чи зовсім не задовольняються, а тому доволі часто ставлять під сумнів сутність ліберальних цінностей (це, наприклад, стосується полігамії, обрізання жінок, розлучення за шаріатом тощо).

У цьому контексті проблематика імміграції особливо важлива для пояснення політики мультикультуралізму саме у Великій Британії (частково про це йшлося у попередньому розділі дослідження, коли мовилось про історію, періодизацію і чинний стан культурного й соціального розмаїття та мультикультуралізму у цій країні). Річ у тому, що політика мультикультуралізму розвивалася не у вакуумі, а залежала та залежить від екскурсу в історію колонізаційної, деколонізаційної й імміграційної ситуації у Великій Британії, адже мультикультуралізм як такий у цій країні формувався та розвивався як відповідь на культурне розмаїття, котре стало результатом здебільшого чи первинно постколоніальної імміграції. Відтак саме імміграційні процеси і моделі та політичні дискусії з цього приводу (а тому й історичні та політичні чинники) безумовно визначили становлення й розвиток мультикультуралізму у Великій Британії і неодмінно роблять це сьогодні [327; 340].

В історичній ретроспективі вплив імміграційних процесів на феномен та політику мультикультуралізму у Великій Британії беззаперечно є стадіальним і визначається відповідним законодавством про імміграцію, громадянство, расові відносини тощо. При цьому, на нашу думку, доцільно виділяти декілька етапів розвитку такого законодавства, а тому й поступу британської мультикультурності у XX–XXI століттях (наголошуємо, що не політики мультикультуралізму, адже її історія є менш тривалою), зокрема до Другої світової війни, у перші десятиліття після Другої світової війни, впродовж членства Великої Британії в ЄС, а також під час і після переосмислення цього членства й виходу Великої Британії з ЄС.

Знаковими нормативними і законодавчими подіями першого періоду розвитку британської мультикультурності – у першій половині ХХ століття – стали такі акти, як: закон про іноземців від 1905 року, який фактично виявився першим актом, що нормативно обмежував імміграцію деяких «небажаних» груп населення; закон про реєстрацію іноземців від 1914 року, який уперше регламентував обов'язкову реєстрацію всіх іноземців у поліції; закон про обмеження іноземців від 1919 року, що встановив та розширив вже раніше існуючі обмеження з приводу зайнятості іноземців і кримінальну відповідальність за деякі проступки в сфері зайнятості; закон про порядок іноземців від 1920 року, яким було створено можливість у будь-яких момент часу і з причин «несприяття суспільному благу» депортувати будь-якого іммігранта й іноземця [340]. З цього слідує, що впродовж періоду до Другої світової війни імміграційна політика у Великій Британії була дуже широкою, хоч і доволі жорсткою, а політика управління розмаїттям – асиміляційною, навіть попри те, що у цей період тривав розквіт Британської імперії й розширення громадянства.

Ситуація кардинально змінилась у перші десятиліття після Другої світової війни. Адже вже в кінці Другої світової війни близько 800 млн людей, народжених за межами Великої Британії, прибули до цієї держави з території, що охоплювала одну четверту земної кулі, та могли претендувати на статус британського підданого і на право постійного проживання у Великій Британії [496]. Це було можливим через відсутність чіткого поняття британського національного громадянства, а, отже, і розуміння того, хто до нього належить. Саме тому, розуміючи фактичне і поступове ослаблення Британської імперії, перед нею стояв виклик переозначення британської нації та громадянства. Як наслідок цього, вже 1948 року було прийнято закон про британське громадянство, який, з одного боку, провів різницю між британськими підданими, які були громадянами Сполученого Королівства та його колоній (які ще залишалися функціональними), і тими, хто був громадянами Співдружності націй, але, з іншого боку, підтвердив право всіх британських підданих на імміграцію, оселення й проживання у Великій Британії [340]. Інакше кажучи, тогочасна логіка британської імміграційної політики була визначена

деволюцією імперії, а всі наступні імміграційні законодавчі акти за замовчуванням почали ґрунтуватися на феномені, хоча й змінюваному, британського національного громадянства та британства [496].

Логіка і специфічність британського імміграційного законодавства, починаючи з другої половини ХХ століття, полягала у комбінуванні двох засадничих цілей розвитку Великої Британії: з одного боку, збереження її імперської величі та особливих відносин із четвертиною світу (колишніми чи чинними колоніями); з іншого боку, блокування своїх підданих за межами «туманного Альбіону» у їхньому намаганні отримати перевагу у відносинах з Великою Британією і жити як повноцінні громадяни в метрополії чи «материнській державі» (передусім як у період колоніалізму до Другої світової війни [354, с. 38]). Через це розвиток імміграційної політики Великої Британії з 50–60-х років ХХ століття став переважно спробою обмежити раніше надані права на в'їзд, поселення і проживання фактично різним співгромадянам як колишнім підданим імперської «Корони» [340]. Причому це було доволі раціонально, адже у Великій Британії аж до початку 80-х років ХХ століття номінально не було сформульованої та законодавчо регламентованої концепції громадянства, однак відчутним і навіть колосальним був запит на імміграцію зі сторони «кольорового» («небілого») населення колишніх британських колоній.

Доповнилося це тим, що зміна стратегії і тактики поведінки офіційного Лондона стосовно іммігрантів ґрунтувалася на потребах та вимогах не тільки політичної модернізації, але й здійснення права політичної спільноти контролювати свої кордони, що власне й пояснювало обмежувальність та дискримінаційність імміграційної політики Великої Британії щодо населення її колишніх колоній [496, с. 479]. Окрім того, не зовсім виправданими виявились очікування британських урядів про те, що заморські піддані «Корони» не захочуть користуватися своїми правами, а потік людей відбуватиметься не із колоній, а до колоній – у межах так званої поселенської імміграції [492, с. 107; 562], – навіть за наслідками отримання низкою колоній своєї незалежності. Врешті-решт та як наслідок, політично Велика Британія не надто хотіла суттєвого і відчутного імміграційного регулювання й

обмеження імміграції зі «старої» Співдружності, адже розраховувала на мирну деколонізацію і збереження добрих відносин з колишніми колоніями й новими державами [562, с. 96].

Проте вже 1962 року права британських іммігрантів все ж було лімітовано, зокрема на підставі прийняття закону про імміграцію в Співдружності. Акт оскаржив автоматичне право всіх британських підданих проживати у Великій Британії, бо надав їм право в'їзду і проживання в країні винятково залежно від способу видачі паспортів для іммігрантів. Доповнилася така конструкція політики управління культурним розмаїттям у Великій Британії прийняттям, з одного боку, в 1965 році першого закону про расові відносини, що ініціював антидискримінаційні заходи стосовно груп меншин й іммігрантів, та, з іншого боку, в 1968 році закону про іммігрантів у Співдружності, який, на противагу, залишив контроль за імміграцією до Великої Британії, в тому числі й для власників її паспортів [340].

Подібна логіка одночасного розширення й звуження прав іммігрантів була нормою і впродовж наступного етапу розвитку британської мультикультурності та відповідного законодавства, зокрема під час та після вступу Великої Британії в ЄС [249]. Так, 1971 року було прийнято закон про імміграцію, який обмежив цей процес ще більше, бо громадяни Співдружності націй у цьому контексті були прирівняні до іноземців, навіть маючи належні паспорти, але неналежні ознаки так званої «патріальності» – родинних зв'язків з Великою Британією [492]. На противагу, 1976 року було прийнято оновлений закон про расові відносини, який гарантував, що пряма чи опосередкована дискримінація за расовими ознаками є незаконною в контексті працевлаштування, надання товарів і послуг, в освіті та проживанні іммігрантів [340].

Подібно 1981 року було прийнято закон про британське громадянство, що прямо не стосувався імміграції, однак уточнював й обмежував її опосередковано, бо розподілив усіх громадян «Сполученого Королівства і колоній» на британських громадян, громадян британських залежних територій та британських заморських громадян. Інакше кажучи, цей акт, із одного боку, концептуалізував громадянство,

однак, з іншого боку, мало чим відрізнявся від «транспонування імміграційного законодавства» [492, с. 112; 503]. Відтак у Великій Британії й досі не існувало чіткого уявлення про територіальне громадянство, яке надавало б його носіям соціальні, політичні й економічні права, оскільки дебати про національність і громадянство досі не могли бути «відірваними» від полеміки про імміграцію. Тим паче, що на практиці громадянам із країн Співдружності доволі часто відмовляли у їхніх правах через расову й іншу дискримінацію [614]. У доповнення до цього, законом про імміграцію 1988 року було значно спрощено й пришвидшено депортацію іммігрантів, а законами від 1993 та 1996 років про громадянство, притулок й імміграцію ускладнено отримання притулку та статусу біженця у Великій Британії [340].

Не змінилася, а навіть ускладнилася ситуація і в новому столітті, зокрема під час і після переосмислення членства Великої Британії в ЄС та виходу цієї країни з ЄС – «Брекзиту». Зокрема, у 2002, 2004 і 2006 роках було прийнято оновлені закони про притулок й імміграцію, які дозволили посилити контроль над шукачами притулку та біженцями, зокрема шляхом запровадження окремих процедур для різних національностей та розуміння питань притулку й імміграції як пов'язаних із культурою, ідентичністю та національною належністю [156]. Своєю чергою 2007 року було прийнято закон про кордони Великої Британії, яким було надано значно більше повноважень співробітникам імміграційної служби і встановлено більше обов'язків та покарань для осіб, які підлягають імміграційному контролю [340]. І це все у межах одночасного збільшення кількості іммігрантів до Великої Британії, невпинної актуалізації та політизації імміграційної проблематики, зменшення позитивного ставлення до імміграції й політики мультикультуралізму в цій країні [334, с. 10], європейської міграційної кризи, а відтак і, в результаті, розуміння невдач мультикультуралізму та британського підходу до управління культурним розмаїттям у першій та другій декадах XXI століття як однієї з причин «Брекзиту».

Коріння такого розуміння сутності, наповнення та наслідків імміграції до Великої Британії є політичним, адже британські академічні та владні кола ще в

минулому столітті задалися питанням та сумнівами з приводу того, чи зможуть іммігранти бути вірними своїй новій країні, не зовсім розуміючи її національної ідентичності і в умовах, що імміграція звикло «заперечує винятковість ... бачення культури» [614, с. 185–186]. Тим паче, що іммігранти саме до Великої Британії свого часу стали «символом того періоду, коли нація втратила віру в себе і перестала вірити у свою істотну велич» [614, с. 185]. Особливо за умови, що все це було «сумішшю патерналізму і відчуття провини» у постколоніальній країні [525, с. 27], які визначально позначилися на тому, як у Великій Британії формувалися політика інтеграції іммігрантів і загалом імміграційні процеси, передусім суттєво маргіналізовані порівняно з минулим [340].

Унаслідуювано це було в тому, що іммігранти у Великій Британії, щонайбільше іммігранти з колишніх британських колоній, майже зразу сприймалися як проблемна і неблагополучна група населення, нездатна поліпшити своє становище, причому не лише в очах більшості населення, але й в очах самих мігрантів та їхніх організацій [525, с. 27–28]. Таких іммігрантів, хоча навіть і як співгромадян, корінні британці часто сприймали як небажаних гостей й екзотично різних людей зі своїми власними звичаями та культурами. А це власне й слугувало підставою відмежування від них, зокрема у межах політики мультикультуралізму, яка багато чим відповідала культурній політиці Британської імперії, а не логіці асиміляціонізму [340]. Адже саме на цій основі після падіння імперії Великої Британії вдалося охопити та відтворити імперське розмаїття в одній нації, яку часто іменують «мультикультуралізмом-в-одній нації» [325].

Паралельно все це поставило на порядок денний питання про расу та її особливе трактування у межах політики британського мультикультуралізму та політики імміграції у Великій Британії, адже ці категорії неможливо обговорювати як неспоріднені [340]. Чи не найяскравішим підтвердженням цього слугує той факт, що майже відразу після запуску імміграційних процесів у післявоєнний період популістські ЗМІ і політики у Великій Британії почали тлумачити конфлікти між іммігрантами та місцевими жителями саме у расовому контексті [156; 674], оскільки саме імміграція була визначена та потрактована як джерело дуже небезпечної

«расової дисгармонії» і загрози суспільному ладу в державі, якій притаманними стали різні культурні відмінності. Саме таке пояснення ситуації дозволило антиіммігрантському політичному та суспільному лобі вимагати припинення джерела неприємностей шляхом уникнення «кольорової» імміграції до Великої Британії або шляхом пошуку шляхів розв'язання проблем на підставі впорядкування та налагодження «добрих расових відносин». Тим паче, що у Великій Британії расизм дуже погано поєднувався та поєднується досі з британським національним іміджем, в основі якого лежать ідеї пристойності, толерантності та поміркованості [496].

Як наслідок, усе це та страх перед соціальним безладом унаслідок можливих «расових ігор» під час виборів призвели до консенсусу між основними партіями і політиками щодо необхідності деполітизації проблеми «раси» в умовах політики мультикультуралізму [755]. Тож, основні політичні партії у підсумку погодилися утриматись від використання відкрито расистських висловлювань з метою залучення голосів виборців та з очевидною необхідністю запровадження антидискримінаційного законодавства. Проте категорія «раса» увійшла в дебати щодо імміграції, інтеграції та політики мультикультуралізму у Великій Британії чи не назавжди і досі залишалася викликом для приєднання іммігрантів до британського соціуму та своєрідною концептуальною або парадигмальною «лінзою» розвитку культурного розмаїття у державі [193]. Особливо на тлі того факту, що саме поняття «раса» у цьому випадку є порожнім, адже воно компонується не стільки расовими ознаками, скільки водночас кольором шкіри, належністю до етносу, національності, релігії, походження тощо [340].

Адже «раса» у Великій Британії, втім числі у контексті управління культурним розмаїттям, має зовсім інше (і нетипове) – соціально сконструйоване [280, с. 72; 427; 911; 917, с. 185] та культурно детерміноване, а не біологічне – значення, аніж у більшості країн Європи і світу [150; 151]. Причому зумовлене таке значення «раси» й своєрідного соціального і культурного расизму, головню, історичним минулим Великої Британії й Британської імперії, її колоніалізмом, імперіалізмом, дискримінацією та формуванням і застосуванням логіки й конструкцій «расової

іншості» (особливо у період до Другої світової війни) [120; 383; 428; 444]. Для цього навіть застосовували практику, коли науковці й управлінці спостерігали за впливом колоніальної чи неокolonіальної політики на модель мультикультуралізму у Великій Британії, оскільки перше покоління британських експертів із «расових відносин» пройшло навчання саме в колоніях або колишніх колоніях Британської імперії [120, с. 158] і вдало поділилося про це інформацією в ключових сферах суспільного та політичного життя з корінними британцями [907, с. 84]. А в цьому ж власне, як це не парадоксально, і полягає не лише політизованість феномена «раси» й так званих «расових відносин», а відтак і мультикультуралізму у Великій Британії [156], а й зумовленість, а згодом і критика політики мультикультуралізму та управління культурним розмаїттям саме колоніалізмом, расизмом й імміграцією [120, с. 182–194; 604; 665].

Прямим доказом цього слугує думка переважної більшості науковців про те, що імміграція й імміграційна політика у Великій Британії стали «расизованими» або расово детермінованими ще на початку 40-х років ХХ століття, тобто до виникнення й імплементації політики мультикультуралізму в цій державі [916; 924]. При цьому, за основу бралися відмінності різних груп іммігрантів, які населяли або переселялися до Великої Британії, зокрема офіційна реакція на імміграцію, соціально-економічна зайнятість іммігрантів, моделі поведінки іммігрантів, їхній зовнішній вигляд, їхнє ставлення до британської національної культури, а також їхні країни походження. З цього слідує, що расова детермінація імміграції була зумовлена ієрархізацією різних груп іммігрантів у Великій Британії (але найбільше щодо трудових іммігрантів у період вже після Другої світової війни [89, с. 14–16]), тобто їхнім сприйняттям у позитивному або негативному дусі [674]. Причому на утвердження змісту й параметрів расизації різних груп іммігрантів у той час і надалі вплинули різні чинники, зокрема тиск громадської та політичної думки [342; 859; 1023], конкуренція за обмежені ресурси (робочі місця, освіту, житло, охорону здоров'я тощо) [209, с. 3; 405; 674], контроль імміграційних процесів [492; 916], змагальність соціально-економічних інтересів й еліт [492; 505; 561; 916], успіхи та невдачі державного управління [904] тощо.

Це призвело до ситуації, коли расове окреслення імміграційних процесів у Великій Британії стало нормою не лише післявоєнного (чи довоєнного) періоду, однак й значно ширшого часу та дуже часто застосовується навіть досі [340]. Історичним виявом цього, приміром, слугувала позиція Великої Британії про те, що до неї повинні іммігрувати не всі євреї-біженці періоду Другої світової війни, а тільки найвидатніші й інтелектуальні євреї, або ж не стільки польські, скільки литовські працівники, залучені у межах Європейської волонтерської програми і служби [505; 620; 758]. Згодом же у Великій Британії навіть було застосовано неформальну «ієрархію бажаності» іммігрантів, у якій естонців вважали кращими «за станом», аніж поляків, поляків трактували кращими за євреїв, а всі вони були значно кращими за «непрístupних» іммігрантів з Азії та Карибського басейну [288; 505, с. 234; 506; 819; 864]. І так вважалося принаймні два десятиліття після Другої світової війни, коли у Великій Британії врешті-решт було застосовано більш централізований контроль за імміграцією [243; 340; 924] (про що детально йшлося вище), а саму імміграцію почали розглядати як чинник застереження у розвитку національної ідентичності і як проблему згуртованості суспільства [156; 327; 405, с. 986]. Причому суттєво актуалізованою расизація мультикультуралізму та імміграції у Великій Британії була після так званих «расових заворушень» 1958 року у Лондоні і Ноттінгемі, зокрема між «білими» представниками робітничого класу та «кольоровими» іммігрантами. Адже у процесі цих заворушень політичний клас і суспільство у Великій Британії усвідомили, що «проблема не в «білому» расизмі, а в присутності «чорного» расизму», а тому «чим менше в країні було «чорних», тим краще було для «расових відносин»» [355, с. 381].

Саме внаслідок цього й досягнення «расою» апогею політизації основні партії – лейбористи та консерватори – спробували цю тематику деполітизувати, а тому перестали застосовувати «расові питання» у своїй електоральній і загалом політичній змагальності та діяльності [182]. Така консолідована позиція основних британських партій була унаслідкована в обмеженні імміграційних процесів до Великої Британії, які було застосовано з 1962 року і про які поетапно йшлося вище. Хоча, на противагу, у країні почали приймати та застосовувати чи не перші

та доволі комплексні антидискримінаційні заходи щодо іммігрантів, завдяки яким проблематику расових відносин й імміграційних процесів в умовах феномена та політики мультикультуралізму у Великій Британії намагалися збалансувати [193, с. 45; 342, с. 139–140; 492, с. 226; 916]. У тому числі шляхом «відбілення імміграційної політики від її расистського відтінку» [492, с. 110] та надання переваги не «кольоровим», а «білим» іммігрантам [916], що у Великій Британії стало якщо не нормою, то бажаним очікуванням, починаючи з 60-х років ХХ століття [153, с. 18; 340; 427].

По суті, все це чітко означає, що імміграційна політика у Великій Британії і надалі залишається расизованою, оскільки «без безпечної бази для громадянства прокляття расизму неможливо подолати» [496, с. 110]. Із цього можна зробити висновок, що деполітизація расової проблематики імміграційних процесів була успішною винятково в сенсі усунення «раси» як предмета політичних суперечок і конфліктів між основними політсилами у Великій Британії [614]. Однак це не означає, що тематика «раси» була повністю вилучена з політичних дискусій у країні, адже вона і досі залишається у формі антиіммігрантської риторики, питань репатріації, певних «повідомлень і виразної мови», а також у спорідненні «раси» та «культури» [614, с. 186; 916, с. 67]. Крім того, питання «раси» увійшло до дискусій у сфері державної політики й управління, а також до антидискримінаційного законодавства, зокрема про «расові відносини» та політику інтеграції іммігрантів [331; 340]. І навіть більше, адже до тематики «раси», як латентної проблеми мультикультуралізму, знову повернулися напередодні «Брекзиту» й це дало свої результати у форматі виходу Великої Британії з ЄС.

Загалом є всі логічні підстави констатувати, що навіть попри те, що раніше мультикультуралізм й антирасизм були двома різними, взаємовиключними та конкуруючими ідеями і підходами стосовно розуміння культурного розмаїття, сьогодні вони сильно переплелися і взаємодіють між собою у межах британської ідентичності/британства, причому то на користь одного, то для інтересів іншого [340]. У доповнення, важливо те, що расизація мультикультуралізму особливо посилювалася тоді, коли все більше і більше політиків та дослідників (причому не

лише у Великій Британії, а загалом у Європі) почали обдумувати про «кінець мультикультуралізму», внаслідок чого ліберальний етос почав витіснятися своєрідною «авторитарною позицією», зосередженою на сек'юритизації «білого» або корінного населення [362; 939] й водночас ризиках і загрозах терору «кольорового населення» в умовах політики мультикультуралізму [736–738; 790], а політичний консенсус же почав конструюватися довкола спроб ускладнення мультикультурних/інтеркультурних взаємодій і, натомість, спрощення артикуляції ідентичностей, у тому числі й британства [101; 114; 135; 405].

Хоча, на противагу і як вказано у попередньому розділі, це зовсім не засвідчує «кінець мультикультуралізму» у Великій Британії, адже цей феномен ніколи не був бюрократизованим у форматі єдиної та монолітної державної політики, а радше репрезентував собою колекцію різних і дуже суперечливих ідей, котрі не лише відмінно практикувались, а й інтерпретувались. Відповідно, умовно можна припустити, що саме сьогодні (або принаймні з початку XXI століття) настав час, коли політика мультикультуралізму у Великій Британії почала інституціоналізуватися через свою модифікацію (особливо після «Брекзиту». – *Авт.*), у тому числі через утвердження культурних відмінностей та сепарацію різних форм ідентичностей і британства [405, с. 991; 1030, с. 52]. Адже ніхто не заперечує, що чинно Велика Британія і її суспільство характеризуються тотальною та явною мультикультурністю повсякденного життя [376; 732; 737], навіть попри те, що останнє залишається расово (інституційно й екстремістсько) детермінованим. Або, інакше кажучи, що простір політики мультикультуралізму у Великій Британії регулюється передусім «расою» та «расовими відносинами», причому на державному, політичному, суспільному, громадянському рівнях тощо.

Отож, доцільно зазначити і про це частково йшлося вище, що для Великої Британії сьогодні (й починаючи з її вступу в ЄС чи напередодні нього, а також після «Брекзиту». – *Авт.*) властиве доволі парадоксальне споріднення/поєднання все більш обмежувальної імміграційної політики і все більш активної й інклюзивної політики інтеграції іммігрантів у британське мультикультурне суспільство [325; 341; 475; 492, с. 129; 561; 916], зокрема за формулою «без інтеграції обмеження

невиправдане, а без обмежень інтеграція неможлива» [475, с. 130; 907, с. 79]. Це поєднання чи комбінування є наслідком синтезу двох протилежностей і результатом політичного консенсусу двох основних партій щодо потреби деполітизації «раси» в питаннях політичної та виборчої змагальності [327, с. 106]. Відтак воно є цілком зрозумілим пересічному виборцю і британцю [263, с. 59; 341; 808, с. 227; 924] та найперше трактується як базова турбота про суспільний лад [325; 561; 916]. Окрім того, доповнюється аргументація такої парадоксальності острівним менталітетом британців та їхнім відчуттям своєрідної «переповненості» на тлі страху перед великою кількістю нових іммігрантів [340; 341]. Саме це особливо відчутно стало в умовах європейської міграційної кризи початку XXI століття, а тому і підготовки й наслідків «Брекзиту». І саме це у форматі опису й теоретизації імміграційної ситуації у Великій Британії після Другої світової війни, а також своєрідної «герметизації» політичної та академічної лексики у цій країні уможливило поставити Велику Британію осторонь її очевидних європейських точок відліку в межах політики мультикультуралізму. Хоча, на противагу, Велика Британія безумовно залишається випадком саме європейського, а не будь-якого іншого мультикультуралізму [327, с. 36].

Водночас потрібно зазначити, що саме «Брекзит» засвідчив і вивільнив цілий масив расистської (в тім числі екстремістської та злочинної) риторики і поведінки у рамках політики мультикультуралізму та, головно, ставлення «білої»/корінної більшості до «кольорової» і навіть «білої» меншостей у Великій Британії [226; 350; 521], хоча також і навпаки [747; 748] (загалом про політику мультикультуралізму за наслідками «Брекзиту» детально йтиметься у наступному розділі роботи). Продемонстровано це було у тому, що «токсична» кампанія «Брекзиту» нормалізувала расову ненависть до іммігрантів, налаштувавши їхні громади одна проти одної [438]. Причому це було природно, принаймні на підставі апелювання до вже означених вище особливостей суспільно-політичного життя у Великій Британії, адже існуючий упродовж історії цієї країни расизм з приводу політики мультикультуралізму інтенсифікувався і легітимізувався саме на тлі

референдуму про вихід держави з ЄС у 2016 році [226, с. 89; 864] та факту завершення «Брекзиту» в січні 2020 року.

Натомість надзвичайно важливим і не завжди очевидним у цьому контексті стало те, що антиіммігрантські настрої та відчуття у Великій Британії не мають нічого спільного чи мають мало спільного з расизмом у біологічному сенсі, оскільки чимало груп меншин й іммігрантів у цій країні, які відчувають тиск, є «білими» [116; 328, с. 704; 329; 906, с. 2] (передусім «білими» європейцями із країн Центрально-Східної і Східної Європи [269; 288; 349; 634; 783; 905, с. VII]), а тому вони зазнають соціальної та культурної расизації в результаті процесів та практики їхнього виключення [116; 380], а не генотипних чи фенотипних відмінностей [350, с. 681]. Це вкотре аргументує, що фокус уваги «расових відносин» у контексті феномена та політики мультикультуралізму у Великій Британії зосереджений на соціальних категоріях та імміграції, а також на етнічній, релігійній, мовній, культурній та іншій належності, які власне і є фіксованими категоріями різних форм «раси» в державі, у тім числі внаслідок їхньої негативної інтерпретації і ксенофобії (як страху) в ЗМІ, політичному дискурсі та громадянській риториці тощо.

3.3. Релігійні аспекти політики мультикультуралізму у Великій Британії та їхні суспільно-політичні наслідки

Доповнюється, а останнім часом і визначається формування, застосування та критика політики мультикультуралізму у Великій Британії релігійними чинниками, в тому числі окреслення, з одного боку, багатоетнічності і культурного розмаїття та, з іншого боку, ідеї нації і національної історії цієї держави [780, с. VIII]. Чи не головна причина такого стану справ зумовлена тим, що у Великій Британії вже традиційно простежується тісний взаємозв'язок між англіканською церквою (та загалом християнством) і державою, однак упродовж останніх десятиліть, особливо на тлі формування громадянської нації та своєрідного релігійного нейтралітету, наростає чисельність і присутність представників інших релігій,

конфесій та віросповідань, які висловлюють і захищають свої індивідуальні та групові права й інтереси [780, с. 19–20]. Інакше кажучи, це зумовлено тим, що номінально Велика Британія (як і інші країни Західної Європи) є релігійно нейтральною та світською державою, однак фактично вона інституційно прив'язана до англіканства [1055]. Тому значення релігії у Великій Британії є залишковим у процесі секуляризації, але характеризується суттєвим поживленням її суспільної чи навіть політичної ролі, передусім починаючи з другої половини ХХ століття [244; 952; 1037; 1055].

Усе це засвідчує, що в контексті мультикультуралізму різні релігії чи релігійне розмаїття, а отже різні форми відносин між релігією та державою набувають нового (передусім дискурсивного) суспільного значення й сенсу на тлі важливих соціальних і політичних змін у Великій Британії [1055]. Однак чи не головним стало формування ідеї і явища так званої міграційної релігії, яка поступово інтегрується (а тому й політизується) у роздумах про британство на основі мультикультуралістської концепції громадянської нації. З цього слідує, що тематика розмаїття релігій та відносин між ними і суспільством/державою є проблематикою культурного та соціального розмаїття й управління ним, а тому і зовсім нелінійної за суттю, змістом та наслідками політики мультикультуралізму у Великій Британії (в тім числі у її різних формах – ліберальній, консервативній, плюралістичній тощо) [124, с. 260; 423, с. 210; 454, с. 1]. Особливо з огляду на те, що соціальні групи, спричинені релігійним розмаїттям і релігійними відмінностями, є чи принаймні можуть бути різними, зокрема поміркованими, консервативними, радикалізованими й іншими [161].

Суто теоретично релігійне розмаїття повинне, як і расове, етнічне, гендерне чи будь-яке інше розмаїття у межах концепції британського мультикультуралізму, унаслідуватися незаперечним фактом або нормою, згідно з якими «релігійні люди ... не повинні зазнавати дискримінації» [687]. Однак ще до 2003 року у Британії номінально не було достатньої легалізованої заборони на таку дискримінацію, а уряд уважав, що на це не було належних підстав. Виявлялося це у тому, що, попри регламентованість антидискримінаційних заходів проти, приміром, євреїв, індусів,

сикхів чи католиків (у Північній Ірландії як частині Сполученого Королівства) [276, с. 1], мусульмани у той час лишалися вразливою релігійною групою, адже їх (на відміну від перелічених і деяких інших релігійних спільнот) не вважали расовою або етнічною групою, а відтак і об'єктом політики мультикультуралізму [1055].

Переважно саме через це іслам, на відміну від інших релігій у Великій Британії, тривалий період часу захищався тільки за етнічною ознакою, зокрема коли мусульмани були спроможні довести, що вони є не стільки релігійною групою, скільки групою іракців, пакистанців, саудитів тощо, причому незалежно від кольору шкіри чи політичних переконань. А тому навіть після того, як британська влада (на вимогу Європейської Комісії) змінила своє законодавство та регламентувала більш охоплюючі антидискримінаційні заходи за релігійною ознакою, у Великій Британії і надалі нерозв'язаною залишилася проблема рівності релігійних громад та конфесій [111], а тому і «релігійного вирівнювання» у контексті релігійної легітимності як публічної інституційної присутності [687]. Ця проблема найбільше стосується ісламу та категорії «британських мусульман», адже саме у її контексті не можна розмірковувати чи обґрунтовувати інклюзивність соціальних інститутів у країні [642, с. 57]. Зокрема внаслідок того, що індивідуалізовані (космополітичні чи ліберальні) норми конституційного ідеалізму у Великій Британії, які частіше захищаються національними судами, підмінюють роль, яку відводять антидискримінаційному праву та захисту групових інтересів та виняткових, неліберальних і комунітарних цінностей [632].

З огляду на це, особливу увагу в контексті становлення і розвитку політики мультикультуралізму у Великій Британії потрібно приділяти політичним вимірам ісламу й мусульманства у цій державі та поза її кордонами. Зокрема з приводу історії імміграції, статусу, ідентичності та проблем мусульман і тематики їхніх відмінностей, а також поступу, політизації і модифікації ісламу в межах політики мультикультуралізму у Великій Британії [163], але завжди в розрізі мусульманської тематики у Європі (на Заході) на тлі розвитку інших релігій та віросповідань – передусім християнства [314, с. 245]. Це важливо через те, що станом на 2016 рік

чисельність мусульман у ЄС становила майже 26 млн осіб або ж близько 5 % від усього населення, хоча ще в 2010 році – менше 20 млн осіб або менше 4 % від усього населення [318] (зі 44 млн мусульман у всій Європі [409]). А також через те, що станом на 2030 рік очікувана чисельність мусульман у Європі повинна становити не менше 58 млн осіб [409]. Усе це засвідчує, що сьогодні мусульмани й іслам мають активну громадську присутність у західному, передусім європейському, світі, а тому вона вимагає взаємної соціальної, політичної, теологічної й інтелектуальної перебудови чи хоча б уваги [113, с. 19], зокрема внаслідок суттєвого впливу на розвиток європейської – найперше в межах ЄС – культури й ідентичності, а також не стільки європейського космополітизму і федералізму, скільки «оборонного націоналізму» [246] (в тім числі за рахунок соціальної та політичної ізоляції або ж рідше інтеграції чи асиміляції громад мусульман [163]).

І це при тому всьому, що Велика Британія є однією з країн (поряд із Австрією, Бельгією, Нідерландами, Німеччиною, Францією, Швейцарією, Швецією), у якій частка мусульман (передусім як іммігрантів) є найбільшою з інших європейських країн, щоправда за винятком тих держав, де мусульмани вже давно є традиційним населенням (як у Болгарії та на Кіпрі) [421]. А також враховуючи той факт, що чисельність ісламських громад і мусульман у Великій Британії постійно зростає, зокрема з 2,5 млн осіб (віком від трьох років) – або 4,4 % населення – у 2011 році [837] до оцінно 3,4 млн осіб у 2017 році [731] – або ж 5,2 % населення (причому, головню, в Англії). Хоча ще в 1961 році у Великій Британії було тільки 50 тис. мусульман (чи 0,1 % населення), в 1971 році – 226 тис. мусульман (чи 0,5 % населення), в 1981 році – 553 тис. мусульман (чи 1,1 % населення), в 1991 році – 950 тис. мусульман (чи 1,9 % населення), в 2001 році – 1,6 млн мусульман (чи 3,1 % населення) [458]. А тому ситуація з ісламом (причому доволі закономірно – через трудову й економічну міграцію [1003, с. 19]) почала виходити на порядок денний лише після Другої світової війни і в другій половині ХХ століття, а також переважно за рахунок імперського статусу та колоніального минулого Великої Британії [163; 743, с. 39]. Усе це було унаслідковано в тому факті, що саме у Великій Британії відображаються різні соціальні та політичні реакції на іслам,

відмінні способи його взаємодії з національно-державними умовами розвитку, різні ідентифікації і форми лояльності чи нелояльності до ісламу тощо.

Спершу, зокрема до 60-х років XX століття, у Великій Британії не було жодних проблем з приводу означення політичної ролі ісламу, оскільки в цій державі не було вироблено громадянського або будь-якого довершеного розуміння громадянства (про що йшлося у попередніх підрозділах), а тому всім мусульманам, котрі набували свого права проживання у Великій Британії, пропонувався статус громадянина. Відтак така політична ідентифікація давала змогу іноземним ексколоніальним суб'єктам, у тому числі й мусульманам, мігрувати, оселитись та негайно користуватися повними й всеосяжними політичними і громадянськими правами [163]. Однак згодом ситуація, особливо відносно мусульман, почала різко змінюватися – передусім у секторах громадянського суспільства, – оскільки ці іммігранти дуже часто не розмовляли англійською мовою та не поділяли традиційних британських звичаїв (не входили у звичке розуміння британства), а тому випробовували загальноприйняте, хоча й не формалізоване, розуміння громадянства, яке у суспільній свідомості передусім було тісно пов'язане з національною ідентичністю та ґрунтувалося на відчуттях спільної культури, історії, мови тощо [507, с. 97].

Ще більше ситуація загострилася під час соціально-економічної стагнації 70-х років XX століття, яка поставила сформовану у Великій Британії мусульманську громаду/спільноту під подальший соціальний і політичний тиск [746, с. 16], а також значно модифікувала й обмежила імміграційну політику держави (про це детально йдеться у попередніх підрозділах). Проте саме в цей час у Великій Британії, зокрема внаслідок імміграційної політики об'єднання сімей і родин (яка найперше була націлена на обмеження кількості іммігрантів), врешті було зміцнено мусульманську спільноту, котра почала характеризуватися своєю колективною окремішністю, ідентичністю, інфраструктурністю, а згодом і прагненням до політичної організації [163]. Доповнилося це тим фактом, що саме в 60–70-х роках XX століття відбулося чимало політичних змін на мусульманському Близькому Сході, внаслідок чого у Великій Британії почало з'являтися все

більше та більше мусульман-шукачів притулку, що додало нових соціально-політичних вимірів у структуризації раніше відносно однорідного етнічного складу мусульман у цій державі, зокрема за рахунок єменців, турків-кіпріотів, кенійців, угандійців, іранців, арабів тощо.

Головним наслідком цього стала конструкція, яка значно ускладнила раніше домінуючий підхід до визначення мусульман у Великій Британії на основі їхньої етнічної належності, зокрема як пакистанців чи південноазійців, або на основі соціально зумовленої «расової належності» мусульман, а натомість потребувала більш складного та комплексного підходу до розуміння проблеми [163]. Відповідно, стало очевидно, що мусульмани як дуже етнічно різноманітна спільнота, великою мірою пов'язана передусім із релігією – ісламом, – поставили виклик пануючим у Великій Британії соціологічним та соціально-політичним підходам, які раніше ґрунтувалися на етнічній або расовій належності. Суто теоретично це надало належні підстави стверджувати, що навіть попри те, що до релігії як до чинника соціального єднання потрібно ставитися доволі обережно, вона «приховує велике розмаїття і переплітається з іншими світськими формами ідентичності» [119, с. 211], а тому її можна і треба розглядати як фактор, що стає все більш актуальним для спільної ідентичності і саморозуміння мусульман у Великій Британії [507, с. 102]. Натомість практично це продемонструвало, що в аналізованій державі і раніше була та досі властива невизначеність та навіть конфронтаційність з приводу статусу мусульманської громади, хоча вона, принаймні із 70-х років ХХ століття, неодмінно сприймається як постійний компонент британського суспільного і політичного ландшафту та дискурсу і як одна з цілей проблематики політики мультикультуралізму [163] або ж можливого асиміляціонізму у Великій Британії [119, с. 211].

Помітно це передусім в тім, що одні вчені і політики зазначають про успішність інтеграційних й асиміляційних стратегій у Великій Британії [119, с. 209; 841, с. 237], натомість інші – про те, що іслам й досі (мабуть, більше, ніж раніше) є цілком «окремим шаром у суспільному складі» держави та суспільства, адже внаслідок системи освіти й економічного добробуту мусульмани одержують

«більше впевненості у (власній) культурній ідентичності» [610, с. 105], навіть попри тиск секуляризації [370, с. 471; 430, с. 36; 466; 507, с. 102]. Тому релігійна проблематика у Великій Британії тривалий час не врегульовувалася законодавчо, у тому числі законом про расові відносини 1976 року, що забороняв дискримінацію на основі расових/етнічних ознак, але не пропонував такого ж захисту від релігійної чи культурної дискримінації, а тому й суттєво спрощував розуміння ідентичності іммігрантів переважно маркерами расовості і расової ідентичності [706, с. 118].

Відтак на відміну від, приміром, єврейської і сикхської громад, мусульмани й мусульманська ідентичність не мали юридичного визнання як етнічна група, натомість вважалися тільки релігійною меншиною і своєрідною «позашлюбною дитиною британського мультикультуралізму» [698, с. 110], якій часто відмовляли у правовому захисті та формальному визнанні окремою спільнотою [163]. Як наслідок, зокрема через більш світський характер британської політики й ідентичності (британства) та її виняткове і специфічне ставлення до окремих громад та нових етнічних реалій (оскільки у британських переписах населення раніше не запитували про релігійну належність, натомість відводили цьому питанню значення приватного [710; 743, с. VII; 776; 1048]), це переросло і тривалий час зберігалось у форматі законодавчої відмови приймати іслам як основу окремої соціальної групи у Великій Британії, яка в принципі чи фактично на практиці значною мірою зберігається навіть сьогодні.

Соціальною та політичною реакцією і стратегією ж більшості мусульман у цьому випадку переважно стало поступове пристосування до таких реалій, зокрема за рахунок адаптації до приймаючого суспільства, але все ж з обов'язково акцентом на збереженні своєї окремої ідентичності [119, с. 211]. Тому у Великій Британії помітними стали випадки інкапсуляції культури, коли деякі частини мусульманської спільноти почали ставати і відображатися відокремленими й культурно інкапсульованими від основного суспільства, особливо на тлі моральної поступливості соціальних норм британців та британства [163]. Як наслідок, уже з 70–80-х років ХХ століття політичний іслам почав оскаржувати «віру в те, що

модернізація означає невблаганну або прогресивну секуляризацію і вестернізацію суспільства» [312, с. 24] чи, інакше кажучи, домінуючу (хоча й проблематичну) тенденцію секуляризації мігрантів, головно, з прицілом на збереження своєї етнічної та релігійної ідентичності, яку раніше винятково захищали і сьогодні переважно захищають передусім індивідуальні (а не колективні – вони значно слабше) права мусульман як громадян Великої Британії.

З цього всього слідує, що політизований характер британської мусульманської спільноти традиційно і безпосередньо пов'язаний із безпекою, яка гарантується феноменом громадянства й індивідуальним статусом кожного громадянина у Великій Британії [742, с. 54; 746, с. 27]. Навіть попри те, що у британському суспільстві все більше переважаючою поступово ставало переконання про те, що громадянство і політика мультикультуралізму з їхнім «нібито рівним статусом на практиці є більш уявними, ніж реальними» [743, с. 161], особливо в межах умовного поєднання понять нації, сім'ї та раси [476, с. 82]. Це щонайбільше почало виявлятися саме з кінця 70-х – на початку 80-х років ХХ століття, коли суспільні і політичні активісти у Великій Британії (як і в інших країнах Європи) ефективно скористалися зростанням чисельності мусульманської громади та почали змішувати релігійні й політичні проблеми, заявляти про свою громадську присутність та утверджувати політизовану ісламську ідентичність, не лише виходячи у публічну сферу, але й часто закликаючи до паритету з іншими релігійними групами [163].

Отже, у Великій Британії було поступово апробовано й імplementовано феномен політичного ісламу, але він значною або переважною мірою зародився та розвивався під впливом на «британських» мусульман різних позабританських акторів – передусім Ірану (із доктриною «експорту революції») та Саудівської Аравії (із ваххабітською доктриною), котрі у 80-х роках ХХ століття розпочали змагатися за релігійне й ідеологічне керівництво у мусульманському світі. Це збіглося зі скасуванням державного фінансування громадських груп й організацій у Великій Британії в період урядування М. Тетчер, що своєю чергою на тлі тимчасової організаційної порожнечі в мусульманській громаді і переосмислення

феномена британства та громадянства у межах політики мультикультуралізму відкрило поле та плацдарм доступу для різних внутрішніх і зовнішніх релігійних груп у Великій Британії, хоча візуально і сприйняттяєво призвело до відносної гомогенності та єдності спільноти британських мусульман. Суто відчуттєво та емоційно це виявлялось у тому, що мусульмани у Великій Британії розвинули парадигму «ми–вони». Проте на тлі спроб політичної організації і структуризації ісламу у державі часто її неправильно та помилково сприймали як відображення загрозливої єдності, а не розмаїття у середовищі мусульман, особливо в умовах відсутності достатнього правового захисту та належного антидискримінаційного законодавства щодо мусульман як релігійної спільноти в меншості і порівняно з іншими релігійними громадами у державі [585, с. 53], а також в умовах погіршення в цей час міжетнічних відносин та порушення внутрішньої «безпеки» і «гармонії» культурного розмаїття у найрозвиненіших центрах британського мультикультуралізму (передусім у Бредфорді, Олдхемі, Бернлі) [430, с. 21, 22; 668].

Чи не найяскравішими виявами процесів подібного типу у 80–90-х роках ХХ століття постали думки та напрацювання деяких британців, які стосувалися проблематики політичного чи політизованого ісламу і загалом ставлення «білих» й християнських британців (у різних секторах соціального життя) до мусульманської громади у Великій Британії і навпаки, зокрема Р. Хоніфорда, С. Рушді й інших. Так, Р. Хоніфорд [466] на початку – в середині 80-х років ХХ століття критикував адміністративну складову британської системи расової або расизованої освіти та виступав проти привілеювання меншин за релігійною і расовою ознакою – тобто проти політики мультикультуралізму в освіті (про що детально йтиметься у наступному підрозділі), – оскільки це зумовлювало сепарування й ізолювання освітнього процесу на основі культурних, релігійних та етнічних норм серед титульної більшості та різних груп меншин у Великій Британії, в тому числі й мусульман. Натомість він наполягав на тому, що система освіти повинна бути інтеграційною стосовно груп меншин і виховувати дітей у Великій Британії «як британських дітей» (у межах концепції британства та спільних цінностей і культурних норм широкого британського суспільства), залишаючи збереження

етнічної, культурної чи релігійної ідентичності сім'ї, родині або громаді [1003, с. 23]. Адже в іншому випадку мультикультурна освіта й надалі сприятиме підкресленню відмінностей і збільшенню відчуження між різними культурними групами у державі [842, с. 51].

Своєю чергою С. Рушді (передусім у своїх згаданих вище «Сатанинських віршах») – народжений у мусульманській родині пакистанського походження, але не ідентифікуючий себе як мусульманина, – найперше завдяки впливу праці «Коротка історія світу» Г. Уеллса [1026], наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття ще більше піддав критиці й «очорнив» тогочасну мусульманську ідентичність у Великій Британії, загалом принципи Корану та зокрема честь Пророка [97, с. 43; 809, с. 768], чим викликав певну делегітимізацію ісламу в суспільстві і колосальне невдоволення мусульманської громади у цій державі та в усьому світі [97, с. 54; 638, с. 174; 690; 1003, с. 23] (тогочасний іранський аятола Р. Хомейні навіть опублікував фетву, в якій проголосив смертний вирок С. Рушді й усім, хто був причетний до поширення його ідей [585, с. 170; 626, с. 37; 633, с. 130; 1028, с. 310], чим фактично спричинив своєрідну «битву мусульман проти Заходу»). Він, з одного боку, на власному прикладі продемонстрував можливість абсолютної інтеграції у британське суспільство, яка відкрита для кожного окремого іммігранта, але, з іншого боку, засвідчив стан виключення та небезпеки секуляризації, що дедалі більше характеризували мусульманську спільноту, з якої він сам походив [163]. Окрім того, автор довів факт зростаючого страху перед «розпадом» ідентичності та рішучості мусульман з приводу дотримання у державі соціального і політичного паритету [706, с. 124]. Хоча в реальному соціальному житті це призвело до конструювання внутрішньомусульманської змагальності між радикальними та поміркованими складовими політичного ісламу у Великій Британії [776, с. 305; 1028, с. 310], а групові права мусульман (у процесі парламентського і судового розгляду «справи Рушді» та надалі), принаймні порівняно з християнами тощо, так і не було відстояно чи гарантовано достатньою мірою [122, с. 9], передусім у межах застосування законодавства за расовими ознаками [648; 661; 697, с. 100], до якого не зараховуються мусульмани, оскільки

вони «включають людей багатьох націй і кольорів, які говорять багатьма мовами, а їхній єдиний спільний знаменник – це релігія та релігійна культура» [297, с. 382].

Як наслідок, С. Рушді став своєрідним «потужним символом виживання британського способу життя» в межах політики мультикультуралізму [776, с. 303], хоча його кейс і «справа» слугували ефективному підкресленню відмінностей у правовому, соціальному та політичному ставленні британського суспільства та держави до проблем мусульман, які були на рівні з іншими в обов'язках, але не у власних правах [163]. Загалом публікація С. Рушді, особливо після її публічного спалення мусульманами в місті Бредфорд, спрацювала проти ісламської громади у Великій Британії [686], адже навіть ліберали й архітектори законодавства про расові відносини висловилися за подальші обмеження імміграційних процесів до держави і визнали, що попередні кроки у цьому напрямі були недостатніми й помилковими [776, с. 301]. Крім того, публікація висунула на перший план питання авторитету, теології і лідерства у транснаціональній ісламській спільноті, хоч і пов'язала британських мусульман зі символом світового відродження ісламу на політичній арені й зміцнила міжнародний профіль цієї спільноти [894, с. 7; 1059, с. 89].

Загалом згадані вище автори та їхні публікації стали переломним моментом у розвитку британського політичного ісламу в контексті політики мультикультуралізму на початку 90-х років XX століття, адже вони створили, з одного боку, відчуття облоги, невідповідності й ізоляції, однак, з іншого боку, усвідомлення необхідності більшої участі/залученості мусульман [163]. Це збіглося з важливим визначальним моментом у розвитку британського та європейського ісламу й мусульманства – напливом нових, часто політизованих, проповідників з арабського Близького Сходу, особливо після таких подій і процесів, як Іранська революція, «радянський джихад» в Афганістані та поява ісламістської опозиції у Єгипті тощо, щодо яких раніше й історично мала відношення Британська імперія. Наслідком цього став той факт, що на стику XX і XXI століть у Великій Британії відбулося колосальне пожвавлення ісламської політики, адже в державі функціонувало майже 1 000 мусульманських організацій. Загалом це засвідчувало розмаїття тлумачень і цілей ісламу [1028, с. 309], хоча чимало з них наполягали на створенні окремого

самоврядного мусульманського парламенту, а також на запереченні інтеграції мусульман «у тканину британського суспільства» [894, с. 18].

Це своєю чергою максимально відповідало ідеї мультикультуралізму як такого, оскільки відображало множинність не просто культур, але й способів управління ними, адже чимало мусульман, з одного боку, доволі часто відкидали свою участь в існуючій політичній інфраструктурі держави [895, с. 2] та підтримували закордонних лідерів ісламу, проти яких номінально й інституційно виступала Велика Британія і які асоціювались у британських мусульман, головно, зі захистом «культурного верховенства» [119, с. 237, 246; 1029, с. 106], та, з іншого боку, були зовсім відстороненими від британського суспільства й сприймалися як його антисистемні складові чи навіть «внутрішні вороги» [641, с. 209; 710; 1028]. Противагою ж цьому стало розуміння політикуму й академічного середовища, що і британські мусульмани, і мусульмани загалом у країнах Європи, в тім числі внаслідок прорахунків політики мультикультуралізму, в кінці ХХ століття почали ставати головною соціальною та політичною силою, яка може відігравати центральну роль у глобалізації ісламу в сучасну епоху. Адже саме євромусульмани і раніше брали, і досі беруть активну участь як у збереженні, так і в пропаганді своєї віри, однак сьогодні, будучи значно відірваними від націоналістичного досвіду своїх предків, вони відображають не свої персональні чи групові, а міжнародні ісламські тенденції, зокрема звертаючись до «універсальної» концепції ісламу, яка підкреслює єдність мусульман у всьому світі [163; 893]. В цілому це означає, що посилюватися та політизуватися іслам у Великій Британії, рівно як і «напружувати соціальну структуру європейських суспільств» [313, с. 176], розпочав двовекторно, зокрема через приціл і заклик до паритету в мультикультурній парадигмі та через намагання передачі й збереження релігії та культури ісламу між поколіннями [597, с. 80], в тому числі як форми «самозахисту і джерела солідарності проти ворожої панівної культури».

Саме через це мусульманство та політичний іслам у межах ідеї і політики мультикультуралізму у Великій Британії за дуже короткий період часу, зокрема на тлі процвітання романтичної і глобальної солідарності ісламу та військових

дій у Боснії і Герцеговині, Іраку, Індії, Кашмірі, Косово, Палестині, Чечні тощо і їхнього заперечення низкою, передусім молодих й освічених, мусульман [91; 485; 892] (навіть попри переважну критику ними терактів у США 11 вересня 2001 року), а також через невизнання (принаймні до 2003 року) доречності антидискримінаційних заходів щодо мусульман як таких, стали ключовими ідентичностями політичної меншості або ж ключовою політичною меншістю у державі, визнаною правими та лівими політсилами, фанатиками і мислителями, засобами масової інформації й урядом [687]. Узагальнено це продемонструвало, що політика мультикультуралізму у Великій Британії почала означати не просто визнання нового релігійного розмаїття у країні, а нове або ж оновлене значення політики для релігії.

Одним із наслідків цього на стику ХХ та ХХІ століть стала різка критика політики мультикультуралізму в контексті релігійної, передусім ісламської, ідеї і тематики у Великій Британії [958]. Зокрема за те, що вона: є винуватцем внутрішнього тероризму [94; 661; 687, с. 34; 688] (кількох терактів і міських заворушень у 2001 та 2005 роках у різних частинах Великої Британії [400; 497; 508; 587; 800]) й етнічного сепаратизму [493]; віддає пріоритет не правам людини, а захисту культури [105; 108; 611], а тому й не захищає цінностей свободи та демократії [294]; фетишизує відмінності, а не заохочує меншини бути справді британськими [138; 690; 710]; відхиляє реальні проблеми нерівності і несправедливості; зумовлює «балканізацію суспільства» та можливу громадянську війну [507; 508]; призводить до самосегрегації, ізоляціонізму та радикалізації політичного ісламу (ісламізму чи ісламського фундаменталізму) [479; 661; 721, с. 9; 893], передусім у середовищі молоді і чоловіків [84; 85]. Або ж загалом сприяє формуванню відчуття та сприйняття, що «британський мультикультуралізм «мертвий», а войовничий іслам його вбив» [901, с. 157], через що для Великої Британії притаманною стала антиісламська сек'юритизація міжетнічних відносин [330, с. 25]. Навіть попри те, що внутрішньо політичний іслам є амбівалентним стосовно мультикультурних дискурсів, хоч характеризується тенденціями до антагонізмів [687].

Виявляється це у тому, що політика мультикультуралізму опосередковано відповідає за радикалізацію британських мусульман [508], адже саме «лондонські

бомбардувальники були дітьми мультикультурної Британії, а не іноземними екстремістами» [607]. Структурно чи організаційно це зумовлено тим, що, з одного боку, для Великої Британії властива майже повна відсутність національної ідентичності (британства) серед багатьох молодих людей (навіть попри те, що вони є британськими громадянами). З іншого боку, мультикультуралізм у Великій Британії надає перевагу керівникам різних громад, у тому числі мусульманських, не допускаючи внутрішньої демократизації цих громад. Саме унаслідок цього мультикультуралізм «підриває прогресивні тенденції в мусульманських громадах, зміцнює руку консервативних релігійних лідерів» [606; 607], а тому призводить до ісламського екстремізму і запозичення ісламського фундаменталізму, а відтак до формування глобальної ісламістської ідентичності [612; 687], яка часто заміняє слабку національну ідентичність британців (британство) й інших європейських мусульман [531, с. 26].

Доказом цього слугує той факт, що ісламізм у Великій Британії вже доволі давно, принаймні з початку XXI століття, пропонує своє альтернативне джерело політичної мобілізації егалітарного мультикультуралізму, коли ці явища навіть доповнюють одне одного, причому перше зосереджене на міжнародному контексті, а друге – на національному середовищі. Все це зумовлено тим, на думку деяких дослідників, що Коран, іслам та мусульманська історія є потужними джерелами мультикультуралізму і становлять собою значно вищу форму мультикультуралізму, ніж та форма, яка різного часу була розроблена в країнах Західної Європи [615; 687; 710]. А релігія ж у цьому контексті у Великій Британії загалом все інтенсивніше набуває оновленого політичного значення, через що після тривалого періоду гегемонії політичний секуляризм більше не можна сприймати як належний [691; 718]. Однак йому доводиться відповідати своїм критикам, оскільки зростає розуміння, що позиція мусульман є найважливішим викликом егалітарного мультикультуралізму у цій державі [687]. Саме через це чимало теоретиків та практиків наполягають на тому, що іслам неможливо виправити, а тому внаслідок слабкості і покірності Заходу йому потрібно опиратись у форматі «культурної війни» [96; 687].

Ось чому загалом можна констатувати, що Велика Британія є тією країною у Європі, в якій мусульманська меншість все ж чи не найнегативніше налаштована стосовно немусульманської більшості [958], і це, головню, зумовлено невдачами інтеграції мусульман та проблемами мультикультуралізму у Великій Британії в кінці ХХ – на початку ХХІ століть [493]. Навіть попри те, що Велика Британія, яка є «батьківщиною» концепції ісламофобії, є тією державою, в якій немусульмани дотримуються досить прихильних поглядів і ставлення до пересічних/звичайних мусульман [483]. Натомість же еліта британських мусульман часто відрізняється від еліти мусульман інших країн Європи, зокрема тим, що вона незадоволена поточною політикою, не прагматична, не схильна до інтеграції і неоптимістична, а також має чимало уявлень про «глобальне громадянство та транснаціональну ідентичність» [517, с. 19, 63]. А вже із огляду саме на це, пересічні британські мусульмани доволі часто дотримуються думки про те, що іслам несумісний із західними цінностями та не сприяє приєднанню до європейського простору, адже вони перманентно наполягають навіть на «правовому дуалізмі» – застосуванні релігійних правил шаріату в приватному праві тощо [517, с. 87, 192].

Доповнюється це тим, що, згідно з опитуваннями, британські мусульмани, особливо молодь, типово відчують більше спільності не зі своїми співгромадянами-немусульманами у Великій Британії, а з мусульманами в інших країнах Європи та світу [593, с. 38], в тім числі із представниками терористичних організацій, які «готові боротись проти Заходу» [593, с. 62]. З цього цілком очевидно, що саме у Великій Британії – на тлі інших країн Європи – розрив між мусульманами і немусульманами традиційно зростає, продовжує це робити досі та є чи не найбільшим у регіоні [227]. І на це є слухна причина, яка полягає у тому, що свого часу Велика Британія вчинила дуже недалекоглядно у тому, щоб не пристосувати свої етнічні та релігійні групи і меншини, зокрема мусульман, шляхом чіткої державної політики й асиміляції, а натомість відтермінувала цю проблему шляхом застосування (найраніше у Європі) політики мультикультуралізму [493; 584, с. 134].

Тим паче, політика британського мультикультуралізму історично виявилася значно ліберальнішою і менш жорсткою та примусовою (у тому числі в освітніх

питаннях та знанні національних традицій [588, с. 20, 23]), аніж її аналоги у континентальній Європі [497]. І все через те, що політика мультикультуралізму у Великій Британії була не стільки орієнтованою на питання розвитку і захисту британства, скільки на «максимізацію економічної та соціальної вигоди» від іммігрантів, у тому числі мусульман [277, с. 9]. А тому навіть після її критики «в цілому кардинальних змін у політиці не відбулося» [437, с. 383], принаймні, як це не дивно, до моменту виходу Великої Британії з ЄС. Саме це пояснює один із найбільших парадоксів британської конструкції, згідно з яким компенсація за боротьбу з тероризмом чи превентивний антитероризм унаслідувались у пожвавленні політики мультикультуралізму, яка в немусульманській більшості сприймалась і продовжує це робити як «винна» у розпалюванні сегрегації та насильства в країні [593, с. 17].

На противагу, чимало британських дослідників і на початку XXI століття аргументували, і досі вказують, що від політики мультикультуралізму, принаймні поміркованої й егалітарної, навіть на тлі релігійної проблематики, не потрібно відмовлятися, бо ця доволі розвинена у Великій Британії політика сприйнятлива до поступового задоволення вимог мусульман через процеси агітації, деліберації, дебатів, переговорів і пошуку політичного консенсусу [687]. Однак для розв'язання тих критичних проблем, які притаманні британському мультикультуралізму і про які йшлося вище, він повинен бути зосереджений не тільки на культурних відмінностях, а й на культурній спільності чи своєрідному перехрещенні культур – інтеркультуралізмі [710] (про це детально йтиметься у наступному розділі). Інша справа у тому, що поява мусульманської політичної «агентури» дійсно поставила британський мультикультуралізм у теоретичний і практичний розлад, який посилив нетерпимість, «винятковий» чи «оборонний» націоналізм і секуляризм у Великій Британії [246, с. 327; 687; 691; 718].

Окрім того, радикалізація політичного ісламу, як зазначають науковці, часто зумовлена тим, що британське суспільство з початку XXI століття – передусім після терактів у США – почало звертатися та повертатися до монокультурного політико-ідеологічного проекту й дискурсу, що суттєво вплинуло на громадянські

свободи, політику мультикультуралізму та односторонньо зробило мусульман, принаймні у політичному сенсі та в засобах масової інформації, «внутрішньою жертвою» [85]. І навіть більше, адже у мусульман навіть у кінці ХХ століття часто не лишалось іншого вибору, крім як внаслідок соціально-економічного виключення та маргіналізації «відступити до своїх громад», через що «лояльність» мусульман до культурно-національної ідентичності у Великій Британії завжди ставилась під сумнів [685; 690; 1028]. Однак на практиці з того ж початку ХХІ століття ситуація у Великій Британії була дуже суперечливою і складною, адже «національна держава» (як реальність і концепція) перетворилася на культурно неоднорідне утворення, яке постійно перебувало і перебуває в русі внаслідок переміщення населення, через що вона виявляється поєднанням етнічної і релігійної напруженості й розмаїття та інтернаціоналізації капіталу і робочої сили у державі [85].

Інакше кажучи, політика мультикультуралізму у Великій Британії в цей період її розвитку – на початку ХХІ століття – стала дуже неоднозначною, непослідовною, ризикованою і політизованою, особливо крізь призму охоплення нею статусу та вимог мусульман. Тому британські мусульмани все частіше виявляються і характеризуються у нестійкому сенсі, бо вони почали переживати й осмислювати конкуруючі виклики: в одному випадку на них впливає радикальна ісламська політика з-за меж Великої Британії, а в іншому випадку – негативні події та тенденції розвитку мультикультурного громадянства у самій Великій Британії. Це призвело до формування протиріч між ефектами радикалізації, секуляризації та лібералізації, які все більше і більше впливають на життя британських мусульман, особливо якщо воно соціально-економічно відрізняється від життя всіх інших релігійних, етнічних і расових груп тощо [86].

З цього слідує, що налагодження британського мультикультуралізму можливе лише у випадку, коли він дійсно, а не тільки номінально (як із 2003 року), з одного боку, сприятиме толерантності, захисту від дискримінації, розпалювання ненависті та соціальної ізоляції мусульман, а також, з іншого боку, трактуватиме мусульман як легітимних соціальних партнерів, включених до інституційних взаємодій та компромісів церкви і держави, релігії і політики [687], соціальних

структур, політичних процесів і культурного діалогу тощо [710; 776; 777; 873; 874]. Тим паче, що сьогодні дедалі частіше у середовищі британських (і загалом європейських) мусульман виокремлюють так званих «хороших», «поміркованих» або «культурних» мусульман (що можуть навіть становити більшість), які кидають виклик есенціалістським зображенням ісламу і його ісламістським/фундаменталістським й радикально-екстремістським інтерпретаціям, оскільки їхнє життя не обов'язково керується їхньою релігією, а більше їхньою культурою та етнічною належністю [85; 96]. Доказом цього слугує той факт, що чимало етнічних мусульманських груп у Великій Британії вже давно користуються цим – позарелігійним (звісно не відкидаючи іслам, але прагматично не вважаючи його єдиним джерелом своєї ідентичності) – підходом і процвітають у межах політики мультикультуралізму.

Саме зважаючи на це, поточно та після загроз внутрішнього тероризму зі сторони мусульман та негативного ставлення до них інших релігійних груп на початку XXI століття політика мультикультуралізму у Великій Британії почала коригуватись інтеграційною концепцією згуртованості громади як нової основи британського громадянства і спільноти зі «спільним почуттям належності» [531; 1036, с. 7]. Відповідно, відносини між мультикультуралізмом і національною ідентичністю почали бути представлені як «баланс між розмаїттям, єдністю і згуртованістю» [854], хоча політично вони стали націленими на компрометацію розмаїття й очікування політики асиміляції або монокультуралізму [330]. Все це вписується в уявлення, згідно з яким концепція згуртованості громади сприяє сек'юритизації держави шляхом усвідомлення основною загрозою соціальної згуртованості факту відсутності чи слабкості інтеграції різних груп меншин [256; 330; 542; 658] та наявності арени «паралельного життя» різних спільнот [225; 834].

Хоча фактично це означає, що основною соціальною та політичною загрозою, проти якої потрібно боротися, у такому випадку і надалі залишаються британські мусульмани [477; 621; 710, с. 187] (яких намагаються представити як певну однорідну релігійну та колективну єдність [477]), адже це дуже вигідно для основних політичних партій – лейбористів і консерваторів, – які таким способом маргіналізують своїх ультраправих опонентів [98; 608]. Відтак на ставлення до

британських мусульман у цьому контексті ніяк не вплинув «Брекзит», оскільки ксенофобія була притаманною культурній, соціальній та економічній загрозі імміграції як до, так і після виходу Великої Британії з ЄС [804]. Хоча, з іншого боку, ускладнення міжкультурної і політичної взаємодії у Великій Британії після «Брекзиту» неодмінно зробило цю країну місцем ще більшої ворожнечі різних етнічних, расових і релігійних груп [226; 1010], а відтак і подальшої негативізації статусу мусульман як і без того несприятливого фокусу уваги британського суспільства [93].

3.4. Освітні та лінгвістичні особливості, практичні вияви і наслідки політики мультикультуралізму у Великій Британії

Врешті, крім політичних, громадянських, етнонаціональних, ідентичнісних, міграційних, расових і релігійних аспектів й наслідків політики мультикультуралізму у Великій Британії, ця проблематика залежить чи комбінується освітніми і навіть лінгвістичними особливостями та виявами. І на це є цілком належні причини, які характеризуються тим, що суто теоретично, особливо зі середини ХХ століття, освіта й наука стали своєрідною раціональною основою опису й інтерпретації культурного розмаїття й мультикультурності, а отже і можливим інструментом ідеї та політики мультикультуралізму в тій чи іншій країні (теоретико-методологічні, концептуальні й історіографічні параметри взаємозв'язку освіти, мультикультурності і політики мультикультуралізму проаналізовано в одній із наших наукових статей [64], а тому на них ми окремо й детально зупинятися не будемо). В тому числі й у Великій Британії, яка у цьому контексті зовсім не є винятком, а радше прикладом, оскільки постає або раніше поставала чи не найвідомішим кейсом політики та конструкції якщо не світового, то принаймні європейського мультикультуралізму, зокрема через сфери освіти та науки [921; 922; 937], а тому й через феномен мультикультурної освіти [143; 224; 361; 600; 908; 1051]. Хоча і неодмінно у межах розуміння, згідно з яким взаємозв'язок мультикультуралізму й освіти та феномен мультикультурної освіти є не менш неоднозначними і вразливими теоретично,

практично та політично, ніж загалом політика мультикультуралізму й управління культурним розмаїттям [938].

Саме на цьому тлі доволі специфічною виявляється ситуація у Великій Британії. Сьогодні відомо, що британський дискурс про расу, культурне розмаїття й освіту почав розвиватись у 60-х роках ХХ століття, найперше у відповідь на зростаючу кількість іммігрантського населення з Вест-Індії (островів Карибського басейну), Індії, Пакистану, Бангладеш, Східної Африки. Але вже у 80-х роках ХХ століття цей дискурс став роздробленим та несумісним із доволі суперечливими освітніми теоріями мультикультурної й антирасистської освіти. Причому у ретроспективі, принаймні на початку ХХ століття, можливим виявилось побачити, що кожна з цих позицій втілювала і втілює лише часткові істини, а жодна з них не є відповідною сучасній складній ситуації у сфері расових, етнічних, релігійних і загалом культурних меншин у Великій Британії [714]. Тому така динаміка змін британського дискурсу щодо мультикультурної освіти потребує поетапного розгляду, в тому числі на предмет з'ясування його практичних виявів і наслідків.

Після Другої світової війни до Великої Британії прибуло дуже багато груп іммігрантів із колишніх колоній, але вони були різними за віковою структурою. Типово серед іммігрантів – особливо з Південної Азії – були дорослі люди та навіть цілі сім'ї, в котрих народжувалися діти вже у Великій Британії. Однак окрему частину серед переселенців – передусім з Африки і рідше Карибського Басейну – становили діти шкільного чи дошкільного віку, які іммігрували разом із батьками. Враховуючи це, до 70-х років ХХ століття перша група іммігрантів мала чисельну перевагу над другою, а тому це не суттєво впливало на структуру шкіл й освіти в країні. Проте вже із 60-х років ХХ століття помітними почали ставати освітні проблеми, які були загалом пов'язані з «чорною» й «азійською» імміграцією саме дітей шкільного віку.

Причому освітні проблеми, як і загалом проблеми, пов'язані з цими групами іммігрантів, не можна було легко відмежувати від расистського неприйняття та сприйняття «чужості» переселенців. Не допомагали цьому і вже використовувані механізми врегулювання та протидії расовим стереотипам, у тому числі в межах

освітніх питань, зокрема «антикольорові упередження» або гуманізм Мартіна Лютера Кінга-молодшого, який наголошував важливість суджень про людину з погляду її власних достоїнств, а не за її фенотипом [707], а також вітання людей інших культур шляхом заохочення їхніх культурних практик поверхневими способами [976; 977]. Річ у тім, що саме тоді, коли значна частка дітей іммігрантів потрапила до системи освіти, власне й почали визначатися питання про їхні відмінні потреби та несприятливе ставлення до них [714, с. 305]. Посилювалося це тим, що на тлі поширення етнічних і расових упереджень й обговорення цієї проблематики у науці саме освіта почала ставати одним із основних місць расового гноблення. Виявлялось це у тому, що зростало масове невдоволення батьків-іммігрантів з приводу того, що їхні діти не здобували навіть базової кваліфікації, необхідної для працевлаштування, не кажучи вже про соціальну мобільність, до якої прагнули батьки [933]. Про це ще більше засвідчував той факт, що іммігрантська молодь, особливо африкансько-карибські хлопчики, дедалі частіше конфліктували з педагогами, безробітними та/або мали проблеми з законом [264]. Усе це навіть призвело до формування на початку 70-х років ХХ століття додаткових (суботніх) шкіл, які були організовані найперше батьками-іммігрантами саме для своїх дітей [259; 833].

Вищезначені процеси, зокрема станом на кінець 70-х років ХХ століття, мали щонайменше два наслідки. З одного боку, вони продемонстрували, що реалізовувана впродовж періоду від кінця Другої світової війни і до означеного періоду часу політика щодо напливу дітей іммігрантів, яка полягала в асиміляції та розпорошенні, виявилася недостатньо ефективною. Річ у тому, що безсилями були заходи з приводу розв'язання базової, як вважалося, проблеми недостатнього володіння іммігрантами англійською мовою. Для цього їх, головню, навчали англійської мови як другої мови, а вже після цього розподіляли по різних школах і закладах освіти, намагаючись уникнути їхньої концентрації в одному центрі. Відповідно, таким способом досягалося тільки інструментальної цілі – не дозволити концентрації частки дітей-іммігрантів в освітніх установах, оскільки це могло заважати можливостям асиміляції переселенців і посилювало їхню роль. Як

наслідок, діти-учні зі сімей іммігрантів, особливо із перелічених вище частин і регіонів світу, сприймалися як проблема, а відтак освітня політика того часу була спрямована на «розв'язання цієї проблеми».

З іншого боку, збільшення кількості іммігрантів, у тому числі одразу із дітьми дошкільного й шкільного віку, а також значні невдачі політики асиміляції зумовили потребу перегляду чи оновлення освітньої політики, в тому числі на предмет її реакції на випадки расової й етнічної ненависті до переселенців і на предмет збільшення потреби обізнаності педагогів про походження своїх учнів. Це особливо виразно виявилось саме починаючи зі середини 70-х – початку 80-х років ХХ століття, вивівши означене питання на урядовий рівень зі значно більшою силою, ніж раніше. Однак результатом було те, що у Великій Британії було ініційовано більш інтеграційний підхід до системи освіти, але спрямований саме на учнів-іммігрантів – як представників меншин, а не невід'ємної складової суспільства (навіть тоді, коли вони були іммігрантами у другому поколінні) – й надалі покладався обов'язок адаптуватися до британського способу життя [447]. Паралельно із цим, урядові комісії встановили, що расизм у той час діяв як чинник поганої освітньої діяльності учнів-іммігрантів [300; 1033]. Виявлялось це у тому, що на урядовому рівні було доведено зв'язок культурних упереджень та рівня IQ, негативні расові стереотипи до учнів із різних етнічних та расових меншин зі сторони педагогів й загальну недостатність підготовки учителів для навчання в мультикультурному середовищі. Хоча й було продемонстровано, що навіть незважаючи на складнощі освіти у середовищі іммігрантів, це стосувалося передусім переселенців із Африки та регіону Карибського басейну, а не іммігрантів загалом.

Тому розв'язати таку ситуацію було запропоновано за рахунок не стільки антирасистських й асиміляційних стратегій як це було раніше, скільки у формі так званого «інклюзивного мультикультуралізму» в освіті, зокрема в межах програми «Освіта для всіх». Отже, мультикультурна освіта почала розглядатись як можливість усіх етнічних груп, як меншин, так і більшості, брати повну участь у формуванні суспільства, водночас дозволяючи ї, за необхідності, допомагаючи

громадам етнічних меншин у підтримці їхніх відмінних етнічних ідентичностей у межах загально визнаних цінностей [300, с. 5] (паралельно було взято ціль на відмову від стереотипу «дитини-іммігранта»). Проте така форма інклюзивного мультикультуралізму неодмінно мала свої межі і вони традиційно визначалися розмитістю категорії загально визнаних цінностей, що врешті-решт залишало певні і навіть доволі суттєві «гарантії» для титульної більшості у Великій Британії. Дуже яскравим прикладом цього став той факт, що мовне розмаїття було визнано як позитивне надбання мультикультуралізму, однак ідея двомовної освіти (за винятком переходу на англійську мову) не пройшла, внаслідок чого мови етнічних меншин були обмежені домом і власне громадою етнічних меншин [629; 968].

Річ у тому, що за питання можливого вдосконалення рідних мов окремих громад повинна була відповідати не система загальноосвітньої школи у Великій Британії (за винятком, коли це становить дуже значний попит), а натомість місцеві органи освіти за відповідальності за це самих громад. Подібно було відхилено будь-яку ідею й навіть поняття окремих шкіл етнічних меншин, зокрема «ісламських» шкіл, бодай попри традицію існування англіканських, католицьких та єврейських шкіл (про що побіжно зазначалось у попередньому підрозділі дослідження). Доповнилося це стратегією повного та впевненого віддалення від релігійного викладання у школах. У підсумку до середини 80-х – початку 90-х років ХХ століття ідею мультикультурної освіти переважно (хоч не декларативно) ігнорував уряд і лише поступово експериментував з деякими місцевими органами влади та школами. Виявлялося це у тому, що «мультикультурній освіті» бракувало мовного та релігійного розмаїття [191], натомість вона згубно позначалася на мисленні та здібностях учнів [338; 441]. Хоча, на противагу, саме у цей період така ідея вдосконалення чи реформування системи освіти в умовах розмаїття культур почала дуже активно обговорюватись у британській і міжнародній науці, яка апелювала до переваг або мультикультурної, або антирасистської/асиміляційної освіти.

Це обмірковування позитивів і негативів мультикультурної та антирасистської освіти стало доволі зручним у політичному контексті 80–90-х років ХХ століття, адже дало змогу урядам відтягнути розв'язання наявних проблем мультикультурної

освіти або підійти до їхнього розв'язання частково у всі наступні десятиліття. Навіть більше, адже своєрідна ворожнеча у цьому напрямі своєю чергою призвела до біполярної конструкції мультикультурної освіти, яка лише недавно почала руйнуватися [375; 628], головню, через кризу різних теорій антирасистської освіти. У практичному зрізі, зокрема на стику століть, це виявилось у тому, що внаслідок частковості і неповної охоплюваності мультикультурної освіти у Великій Британії ця країна й досі характеризується расово й етнічно поляризованими рівнями досягнень у системі освіти, релігійною, гендерною і секуляристською детермінацією освіти, гібридною та неосяжною моделлю освітнього мультикультуралізму [628].

Причому безпосередніх виявів означених проблем мультикультурної освіти у Великій Британії як раніше було, так і досі залишається чимало й про них доволі періодично наголошували та наголошують провідні національні й урядові відомств цієї держави. У 2001 році британський Департамент освіти і навиків констатував нестачу точних даних із приводу мовного розмаїття в країні та аргументував, що такий факт становить проблему з погляду можливості належного планування і забезпечення відповідної освіти та навчання. Хоча водночас, 2002 року було підраховано, що серед школярів, які проживали у Великому Лондоні, майже 68 % з них вдома розмовляли понад 350 різними мовами, посилаючись на англійську мову як домінуючу. Подібно станом на 2005 рік в Англії було налічено понад 700 тис. учнів, які розмовляли щонайменше 300 мовами, у Шотландії – 11 тис. школярів, які розмовляли щонайменше 104 мовами, а в Уельсі – 8 тис. дітей, які говорили 98 мовами [557].

Ситуація залишилася подібною і в наступному десятилітті, адже згідно з результатами так званого «шкільного перепису» 2011 року 20 % шкільного населення становили етнічні меншини, а майже половина із таких учнів (тобто близько 700 тис. осіб) говорили першою мовою, відмінною від англійської. Хоча, на противагу, етнічна та расова композиція педагогів шкіл не збігалася та досі не збігається з етнічним і расовим профілем учнів шкіл [134]. Адже, наприклад, у всіх шкільних регіонах Англії (крім Лондона) понад 97 % педагогів були «білими» [210]. Все це означає, що профіль системи освіти у Великій Британії лише частково був

багатокультурним, і то за рахунок учнів, а не викладачів і навчальних програм, і це попри той факт, що етнічні меншини у віці від 16 до 19 років значно частіше відвідували заклади освіти, аніж «білі» люди того ж віку [192].

Однак це зовсім не нівелювало продовження виробленої у минулі десятиліття урядової позиції, згідно з якою система освіти у Великій Британії повинна забезпечуватися винятково у межах одномовності. Цьому щонайбільше сприяли випадки різних заворушень іммігрантських громад, які дуже часто британський політикум розцінював як «пов'язані з мовними ідеологічними дебатами стосовно ролі мов меншин у Великій Британії» [191], а відтак поставали причиною дискусій про позбавлення представників таких груп, передусім расових, громадянства, а не про подальші зміни політики мультикультуралізму в освіті [447]. Це, приміром, було причиною поміщення парадигми мультикультурної освіти в логіку отримання британського громадянства, яка, починаючи із 2002 року, почала охоплювати вимогу про знання англійської (або валлійської чи шотландської гельської) мови, а згодом – про знання історії та традицій Сполученого Королівства (однак це ініціально не стосувалося переселенців з країн ЄС, а стало для них обов'язком лише з 2007 року) [333; 756].

Доповнилося це тим, що приблизно в однаковий момент британський уряд обмежив, а згодом і заборонив змогу жителів країни на безкоштовні підготовчі заняття для здачі національного екзамену з англійської мови та прагнув суттєво скоротити будь-які перекладацькі послуги. З одного боку, це мало заохотити іммігрантів до вивчення англійської мови, але з іншого, це суттєво вводило додаткові ліміти у політику мультикультуралізму в освіті. Через це чимало груп іммігрантів, особливо на тлі внутрішньої конкуренції між різними країнами їхнього походження, продовжували і продовжують вдаватися до практики формування додаткових шкіл для викладання дітям їхніх національних мов і культур, хоча це відбувається все рідше і рідше [137]. Дослідники вважають, що такий хід подій і такі вимоги до іммігрантів були штучними та політизованими, адже політики, особливо з правого ідеологічного спектра, мали та досі мають на меті ідею зменшити імміграцію у Велику Британію [90].

Загалом у політичному контексті цікаво те, що освіта в умовах культурного розмаїття у Великій Британії спершу була недостатньо розвиненою через конкуренцію і протиставлення підходів мультикультурної та антирасистської чи асиміляційної освіти, а згодом, після «фіаско» антирасистських теорій, – унаслідок відсутності злагодженої позиції головних британських політичних сил. Річ у тому, що праві політичні партії, критикують мультикультуралізм в освіті за його дестабілізуючий ефект, оскільки він сприяє партикуляризму та загрожує соціальній згуртованості, а ліві політсили – за те, що він неадекватно вирішує структурні нерівності, із якими стикаються учні-представники меншин. При цьому і праві, і ліві суто формально відзначають «потенціал мультикультуралізму, що безпомилково втілює у життя та усвідомлює етнічні й культурні відмінності» [628, с. 13].

В останні два десятиліття, тобто на початку XXI століття, у Великій Британії ситуація фактично не змінилась і навіть погіршилась у контексті взаємодії і взаємної довіри різних культур та їх забезпечення освітою за логікою мультикультурності. Яскравим свідченням цього слугує той факт, що в 2017 році злочини на ґрунті ненависті зросли на 29 % порівняно з попереднім роком [482]. Це є безпосередньою причиною того, що сьогодні приблизно 40 % британців вважають, що політика мультикультуралізму, у тому числі в освіті, значно підриває британську культуру та супроводжується зростанням недовіри до політиків і їхнього підходу до іммігрантів й інших культур [205]. Відповідно, уряд повинен посилювати політику, яка сприяла би мультикультурній ідентичності Великої Британії, боротьбі з дискримінацією стосовно іммігрантів і людей інших етнічних, національних і релігійних належностей. У тому числі за рахунок більш мультикультурних та динамічних освітніх програм і проектів зі залученням більш охоплюючої історії Британської імперії та колоніалізму й інших мов на відміну від англійської, які здатні розвинути і розшири гармонійні мультикультурні цінності [812; 930]. Адже лише так можна хоча би частково нівелювати так зване відчуття британства, котре вже традиційно та історично (й навіть імперсько) властиве підданам Сполученого Королівства у межах їхнього надто ієрархічного і навіть расового ставлення до етнічних й інших меншин і груп [869], що своєю чергою слугує причиною надмірної

гордості перших та їхньої ненависті і злочинів проти других та навпаки. Інакше кажучи, лише таким способом завдяки інклюзивній освіті можна підвищити соціальну згуртованість мультикультурного суспільства у Великій Британії, а отже загалом сприяти започаткованій останнім часом стратегії згуртованості громади, яка сприяє сек'юритизації держави через інтеграцію різних груп меншин [256; 330; 542; 658] та протистояння наявності арен «паралельного життя» різних спільнот [225; 834].

Підсумовуючи особливості становлення мультикультурної освіти у межах зародження та поступу політики мультикультуралізму у Великій Британії, можна зазначити, що вона упродовж ХХ–ХХІ століть пройшла кілька етапів свого розвитку, які характеризуються доволі знаковими та неоднозначними подіями і завжди різною мірою були спрямованими на логіку соціальної згуртованості та відчуття спільної належності у стартових умовах гетерогенності, неінтегрованості і культурного розмаїття [92; 292; 772]. Серед цих етапів дослідники виокремлюють період «laissez-faire» або принцип невтручання, асиміляціоністський період, інтеграціоністський період, мультикультурний або плюралістичний період, антирасистський період, а також період комбінування мультикультуралізму й антирасизму [134; 333].

Спочатку – у період принципу невтручання, який переважав відразу після Другої світової війни, – мультикультурна освіта базово ґрунтувалася на тотальній рівності прав громадян, які проживали у Великій Британії, причому незалежно від того, чи вони походили з колоній і країн Співдружності націй [333]. Це було доволі зручно, адже у цей період, принаймні до 1962 року, фактично було доволі суттєво обмежено імміграцію до Великої Британії або, інакше кажучи, вона не була настільки популярною, як згодом. Дещо пізніше, зокрема в асиміляціоністський та інтеграціоністський період, за основу було взято існування доволі монолітного британського способу життя, унітарної нації, спільної мови, культури, традицій і національної ідентичності, до яких усі іммігранти, у тому числі в сфері освіти, повинні були адаптуватися, адже цей спосіб життя «перевершував» культуру і спосіб життя іммігрантів [333; 772, с. 15]. Виявлялося це, приміром, у тому, що

іммігранти були асиміляційно поєднані передусім англійською мовою, яку влада розглядала як засіб й інструментарій інтеграції дітей іммігрантів (а не цілих соціальних груп іммігрантів) в окремих класах, школах або центрах [90]. Хоча водночас у суспільстві та системі освіти практикувалася (звісно не скрізь) думка, що побут, звички, одяг, релігія і загалом культура іммігрантів були дуже дивними й навіть дефектними [772, с. 17].

На зміну такій логіці, зокрема через колосальне невдоволення іммігрантів і зовнішній вплив, передусім США, у Великій Британії поступово – з 60-х років ХХ століття – почався мультикультурний або плюралістичний період розвитку освіти [333]. Одним із його виявів стало створення 1962 року групи тиску – Асоціації вчителів англійської мови для учнів з-за кордону, – яка намагалася покращити освітні умови для дітей-іммігрантів, особливо для чорношкірих дітей. Згодом ця група тиску була названа Національною асоціацією мультикультурної освіти, а ще пізніше Національним антирасистським рухом у галузі освіти, тому її діяльність була спрямована на антирасизм в освіті та суспільстві [90, с. 102; 134]. Як наслідок цього, вже на початку 70-х років ХХ століття мультикультурна освіта у Великій Британії набула популярності і формату антирасизму, мультикультуралізму й плюралізму, особливо завдяки конференціям, дослідженням, публікаціям та засобам масової інформації [333].

Отже, система освіти у Великій Британії поступово перейшла в антирасистський період розвитку чи період комбінування мультикультуралізму й антирасизму. Знаковими подіями з початку цього періоду саме у системі освіти (інші знакові події та процеси проаналізовано в попередніх підрозділах) були: звіт Рамптона «Західноіндійські діти в наших школах», виголошений 1981 року, звіт Сванна «Освіта для всіх» 1985 року, звіти Кокса у 1989 році, Харріса у 1991 році, Кріка у 1998 році, МакФерсона у 1999 році, Пареха у 2000 році й Аджобо у 2007 році, закони про реформу освіти (запровадив національну навчальну програму) і про освіту (школи) тощо [90; 714].

Однією з примітних особливостей цих звітів, особливо звіту Сванна, стало наполягання на відкиданні ідеї шкіл «відокремлених» етнічних й інших меншин,

особливо ісламських. Річ у тому, що навіть незважаючи на визнання давньої присутності англіканських, католицьких і єврейських шкіл, звіт Сванна розглядав перспективу мусульманських шкіл як «соціально розбіжну» логіку [714, с. 307]. На противагу, звіт Кріка з назвою «Освіта для громадянства та навчання демократії у школах» був сфокусований на «ефективній освіті для громадянства» і визначив три напрями у цьому контексті: соціальну та моральну відповідальність, залучення громад та політичну грамотність [299]. Як наслідок, звіт Кріка і його якісне доповнення у звіті МакФерсона зробили внесок у питання громадянства та демократії в школах й системі освіти, а згодом – у 2002 році – були результовані у тому, що в країні був запроваджений новий навчальний предмет про громадянство, хоча він і не містив багато інформації про мультикультуралізм та расизм у школах [756; 1022]. Врешті-решт, цікавим виявився звіт Аджебо, в якому було переглянуто розмаїття та навчання громадянства в національній навчальній програмі у Великій Британії і констатовано, що англійській мові в освіті потрібна більша різноманітність [820], бо тільки таким способом англійська мова зможе сприяти відчуттю спільного життя [134; 756].

Відтак загальнотеоретично у підрозділі аргументовано, що антагонізми між мультикультуралізмом та антирасизмом тощо завжди були і залишатимуться хибною дихотомією, принаймні у системі освіти, особливо з огляду на те, що антирасизм програє мультикультуралізму методологічно. Однак, і про це засвідчує практичний досвід Великої Британії, мультикультурна освіта дотримується надто оптимістичного погляду на вплив мультикультурних програм освіти на соціальне й економічне майбутнє учнів зі середовища меншин. Окрім того, що теоретично, що практично мультикультуралізм й освіта взаємодіють не завжди лінійно, адже часто є предметом політизації цих питань і використання їх у власних цілях різних політичних акторів.

Доповнюється це і тим, що мультикультуралізм сьогодні є доволі слабким, в тому числі у Великій Британії, в трактуванні соціально-економічних відносин влади на тлі освітніх процесів у середовищі розмаїтості культур, оскільки він надмірно узагальнює проблематику, головню, етнічних й інших меншин в освіті,

а не включеності освіти водночас місцевого/титульного (теж дуже гетерогенного) і немісцевого/іммігрантського населення у межах формування багатокультурного суспільства. Теоретично це співвідноситься зі загальноприйнятою позицією, згідно з якою жодні системи освіти не зможуть претендувати на те, щоби вчити цінностей інклюзивності та належності, якщо не будуть докладені достатні зусилля для того, щоб виправити переважання прав «найбільш замовчуваних народів світу». Практично ж це кореспондується зі зауваженнями кількох останніх британських прем'єр-міністрів, зокрема Т. Мей, про те, що політика мультикультуралізму в освіті у Сполученому Королівстві виявилася не зовсім вдалою, а тому потребує або розширення й модифікації, або згортання за рахунок зовсім інших підходів.

Це особливо слушно на тлі того факту, що освітні нерівності ще більше зростають у випадку посилення соціально-економічних і політичних відмінностей тощо. Але з політичної сторони «недосконалість» освітнього мультикультуралізму в більшості впливових країн світу, в тому числі й у Великій Британії, є повністю виправданою. Адже державна політика, спрямована на встановлення довіри та взаємності між усіма складовими групами суспільства, з одного боку, сприяє інклюзивності демократії, однак, з іншого, все ж забезпечується за рахунок послаблення впливовості титульного (національного, мовного, етнічного тощо) «ядра» тієї чи іншої держави, що вважається недопустимим. Відповідно, оцінювання можливого поступу або реформування мультикультурної освіти в напрямі її все більшої лібералізації – це своєрідна гра між двома крайнощами (інклюзивністю та титульністю – британством у випадку Великої Британії).

Висновки до Розділу 3

Загалом у Розділі 3 відстежено та систематизовано політичні, ідеологічні, громадянські, етнонаціональні, ідентичнісні, міграційні, расові, релігійні, освітні, лінгвістичні й інші аспекти, детермінанти, виміри та наслідки теорії і політики мультикультуралізму й загалом управління соціальним та культурним розмаїттям у Великій Британії, причому зроблено це послідовно й окремо. При цьому,

особливу увагу сфокусовано на управлінні визнанням і розмаїттям культур та протидією дискримінаціям із погляду та перспективи інтересів політичних еліт й акторів та змагальності чи коаліціонування між ними. Також наголос зроблено на тому, наскільки охоплення і різновекторність британського теоретичного та практичного мультикультуралізму відрізняються від мультикультуралізму як такого і в інших країнах Європи та світу, в тому числі у категоріях ініціювання й подальшого розвитку управління культурним розмаїттям і з'ясування позитивів та недоліків мультикультуралізму. Все це зроблено з огляду на наявність різних інтерпретацій сутності, наслідків і результатів теорії та політики мультикультуралізму й різної громадянської оцінки, поінформованості і політичного дискурсу про це у Великій Британії, в тому числі на тлі міжнародного й закордонного досвіду і радикалізації культурного розмаїття. Доповнено це розглядом взаємозв'язку та суперечностей між політикою мультикультуралізму, асиміляціонізмом, інтеграцією, космополітизмом і формуванням британської національної та громадянської ідентичності, а також дебатами між мультикультуралізмом, ліберальним індивідуалізмом і націоналізмом у Великій Британії, особливо на тлі виходу останнім часом на порядок денний питань тероризму та безпеки.

На цьому тлі окрему увагу зосереджено на сутності, історії (зокрема в колоніальній або імперській і постколоніальній або постімперській періоди) та законодавчому врегулюванні міграційної, дискримінаційної/антидискримінаційної, расової та релігійної спрямованості й аспектів проблематики британської теорії і практики мультикультуралізму та їхніх політичних, ідеологічних й управлінських виявах і наслідках у Великій Британії, зокрема крізь призму різних форм й етапів розвитку мультикультуралізму як політичної відповіді на соціальне й культурне розмаїття у державі та різних етапів розвитку британського громадянства. При цьому, з'ясовано особливості британського (не біологічного, а соціологічного, культурологічного й політизованого) розуміння раси і сутність «расових» відносин як вияву та своєрідної концептуальної «лінзи» розвитку культурного розмаїття й політики імміграції у Великій Британії. Не стали винятком у цьому випадку й

періоди політичної історії Великої Британії, пов'язані з процесами її інтеграції та дезінтеграції з ЄС.

Водночас окремий наголос у межах релігійного – сьогодні визначального, але нелінійного – аспекту мультикультуралізму у Великій Британії зроблено на політичних вимірах і соціальному сприйнятті ісламу й мусульманства, політичному ісламі або політизації ісламу у цій країні в межах формального секуляризму, але фактичного переважання англіканства. Для цього спершу теоретизовано параметри релігійних відмінностей та антидискримінаційних заходів у рамках управління соціальним і культурним розмаїттям, а після цього увагу сфокусовано власне на тематиці груп мусульман у Великій Британії, зокрема на їхній чисельності, демографічній і діаспорній структурі, соціальному статусі, групових пріоритетах і потребах, екстремізмі й радикалізації, суспільно-політичному сприйнятті тощо в умовах мультикультуралізму – як у ретроспективі, так і поточно та в перспективі.

Хоча, паралельно з цим, увагу в розділі також сфокусовано і на історично первинному та поточному аспекті політики мультикультуралізму у Великій Британії, а якщо точніше, то на її освітніх і лінгвістичних особливостях, виявах та наслідках, у тому числі у формі становлення та розвитку мультикультурної освіти в державі та її суспільно-політичних ефектів. Для цього, зокрема, простежено особливості кількох етапів розвитку системи освіти у Великій Британії, зокрема періоду «laissez-faire» або принципу невтручання, асиміляціоністського періоду, інтеграціоністського періоду, мультикультурного або плюралістичного періоду, антирасистського періоду та періоду їхнього комбінування, а також відповідне для них законодавство й офіційні урядові звіти з цього приводу.

Ідеї та положення Розділу 3 частково відображено і розширено (деталізовано) у публікаціях автора [64; 65].

РОЗДІЛ 4

НАСЛІДКИ ТА ЗНАЧЕННЯ ПОЛІТИКИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ І РИЗИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ Й ТРАНСФОРМАЦІЇ У МАЙБУТНЬОМУ НА ТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

4.1. Дефекти, критика, криза і/чи кінець політики мультикультуралізму у Великій Британії на тлі підготовки та реалізації її європейської дезінтеграції й практики управління соціальним і культурним розмаїттям в інших країнах Європи

Оскільки політика мультикультуралізму у Великій Британії є доволі тривалою та може трактуватися різними способами, особливої уваги заслуговує з'ясування її наслідків та значення у цій країні, а також ризиків та перспектив її розвитку й трансформації у майбутньому на тлі європейського досвіду. Це найбільше доречно на тлі того факту, що останнім часом – особливо з початку ХХІ століття – у Великій Британії (й інших країнах Європи) все частіше зазначають про дефекти, критику, кризу і/чи навіть кінець політики мультикультуралізму, втім числі на тлі підготовки та реалізації «Брекзиту» і практики управління соціальним і культурним розмаїттям в інших країнах Європи (про що частково йшлося у попередньому розділі, а також мовиться у наших спеціальних наукових роботах з цього приводу [65; 66; 357]). Відповідно, ця проблематика важлива в контексті розуміння майбутнього мультикультуралізму у Великій Британії і загалом у Європі, причому як суто теоретично, так і практично.

Примітно, що мультикультуралізм як політика чи політична програма у Великій Британії і раніше зазнавав, і досі зазнає критики як з боку політиків та ЗМІ [232; 391; 801; 931; 1032], так і з боку інтелектуалів, аналітиків й дослідників [154; 155; 239], що в принципі характерно і для інших країн Європи, для яких був або досі притаманним є мультикультуралізм [65; 66]. Ідентично, ключовим подразником сучасної критики політики мультикультуралізму у Великій Британії, як і у всіх

інших країнах Європи, виступають передусім питання та проблеми мусульманства та політичного, політизованого чи екстремістського ісламу [543, с. 7; 661; 757; 827, с. 16; 880, с. 79] та загалом впливу імміграції на національну ідентичність і громадянство, а також на параметри соціально-економічного життя в державі (про що детально зазначено у попередньому розділі). Особливо з початку 90-х років ХХ століття, але постійно інтенсифікуючись й інституціоналізуючись надалі [102], зокрема в процесі і після світової фінансово-економічної кризи з 2008 року, в межах нового витка міграційної кризи у Європі з 2014–2015 років, а також під час та за наслідками підготовки і реалізації європейської дезінтеграції Великої Британії.

Загальнотеоретично й емпірично ж критика політики мультикультуралізму у Великій Британії, як і в інших країнах Європи, виявилася значною мірою доволі природною. Адже феномен мультикультуралізму як політики й філософії значно есенціалізує соціальне життя і культуру, матеріалізує та комодифікує соціальні й культурні відмінності і загалом концепції культури або соціальні групи, часто призводить до культурного релятивізму, руйнує соціальний капітал та сегрегує суспільства [102; 154; 155; 529; 818; 1008] (зокрема заохочує «відокремлені спільноти», в яких може процвітати екстремізм [613]), у такий спосіб не звертаючи уваги на їхнє внутрішнє розмаїття [469; 1001]. Крім того, суто концептуально та механістично мультикультуралізм, а точніше його комунітарні принципи у Великій Британії, порушують відносно нейтральний і недискримінаційний простір ліберальної публічної сфери [491; 497; 498]. Як наслідок, політика мультикультуралізм набуває негативних обрисів через те, що вона призводить чи принаймні може призводити до виключення та зміцнення групової культури і фундаменталістської ідентичності – передусім у випадку політизації ісламу й розвитку мусульманських громад, які останнім часом ефективно спотворюються у Великій Британії та інших країнах Європи [112], – а не до інновацій та взаємодії у цьому контексті [102; 173]. Адже «замикання» людей у жорсткій, «рамковій» і статичній ідентичності заперечує динамічний вимір конструювання ідентичності [888]. Доповнюється це тим, що політика мультикультуралізму може ефективно маскувати й інші

різновиди соціальної, економічної та культурної нерівності серед груп у суспільстві [794; 795], а тому ефективнішим є вироблення та налагодження такої моделі й політики управління соціальним та культурним розмаїттям, котра сприяла би взаємодії і перехрещенню культур різних людей та їхніх груп [260; 1006].

Водночас критика мультикультуралізму, втім числі у Великій Британії, повинна бути більш структурованою, хоча би через те, що доволі розмитим є саме поняття мультикультуралізму в соціальних науках. Одні дослідники вважають, що британський мультикультуралізм, як правило, працює з доволі закритими чи романтичними концепціями «культури» або «ідентичності». А тому він сприяє ідеям та ідеологіям, які узаконюють або навіть заохочують різні форми поділу чи ворожнечі між відмінними групами населення. Відповідно, це призводить до побоювання і навіть реальних виявів трансформації мультикультуралізму (в його образливих версіях) у «множинний монокультуралізм» [888, с. 157]. Інші науковці вважають, що британський мультикультуралізм – як надмірно статичний, однорідний та обмежений – схильний забувати про важливі питання соціально-економічної рівності та політичної участі, а відтак і до просування інтересів усталених еліт у культурних спільнотах [154; 155; 529]. Через це політика мультикультуралізму надає або може надавати несправедливих переваг соціальним, культурним, етнічним і релігійним групам меншин за рахунок додаткового фінансування та спеціальних положень, зокрема винятків зі законів та повсякденної політики [154]. Третя група дослідників помічає, що мультикультуралізм у Великій Британії спрацьовує вкрай негативно у процесі привілеювання традиціоналістського або патріархального менталітету за рахунок жінок, дітей і сексуальних меншин [751; 752]. Врешті, четверта група науковців зазначає, що політика мультикультуралізму у Великій Британії часто «відлякує» соціальні та культурні спільноти від їхньої інтеграції й асиміляції, а відтак і від створення та підтримки «справедливого суспільства» [625], а натомість заохочує їх до формування та розширення окремих «паралельних суспільств» [391; 429; 1032].

Натомість науковці, які дотримуються методології постколоніальної культурної антропології, зазначають, що британський мультикультуралізм нехтує роллю,

яку відіграють синкретичні культурні утворення, а не матеріалізована культура, зокрема у перетворенні соціальних та культурних нерівностей замість їхнього прийняття і навіть збереження [188; 376; 379; 416]. Особливо на тлі того факту, що культуру як таку завжди потрібно розуміти у множині та взаємодії, а відтак як гнучку й динамічну, в тому числі у суспільно-політичному контексті [720]. З огляду на це, такі вчені доволі часто критикують британський мультикультуралізм (особливо його ліберальну або ж плюралістичну версію) за те, що він окреслюється передусім як певна «мозаїчна множинність» і має тенденцію до зміцнення гібридних культурних утворень, в яких етнічні, релігійні, економічні та інші відмінності безумовно можуть бути змішані, однак потрактовані як цілком фіксовані, а не динамічні [379, с. 669, 671]. Однак це не раціонально та відповідно британській політичній історії, в межах якої та за наслідками якої про мультикультурність у цій країні потрібно розмірковувати з погляду імперської «товариськості» і важливості передусім місцевої/національної культури й ідентичності, котрі й зумовлюють соціальну та політичну критику і неповну прийнятність політики мультикультуралізму в цій державі [376; 379].

Доповнюється це тим, що деякі британські дослідники схвально ставляться до політики мультикультуралізму, позбавленої від матеріалізованих уявлень про культуру. Адже у британському випадку переважаючою є тенденція багатьох авторів і теоретиків мультикультуралізму (причому як його прихильників, так і критиків) «перебільшувати не лише єдність і солідність культур, а й невирішеність ціннісного конфлікту», а тому й «неправильно визнавати висококонтекстуальні політичні дилеми так, ніби вони відображають глибоку ціннісну розбіжність» [794, с. 8]. Це зумовлено, зокрема, тим фактом, що у політичній теорії та практиці дуже часто локалізуються найбільші та нерозв'язані політичні питання, зумовлені глибокими ціннісними розбіжностями між різними групами населення і різними культурами [831].

Ще одна сфера критики політики мультикультуралізму у Великій Британії похідна від твердження дослідників і практиків про його штучність та формалізм. Зокрема на тлі факту, що британський мультикультуралізм від початку 80-х років

XX століття й досі майже не передбачав власне прихильності до культурного розмаїття, натомість був практичною спробою розв'язати передусім проблеми освіти і соціальних послуг [211]. З цього слідує, що категорія «мультикультуралізм» у Великій Британії завжди була та значною мірою залишається й досі політично влаштовуючою категорію «асиміляціонізм», адже в політичній риторичі (серед представників різних політсил фактично усіх частин партійно-ідеологічного спектра [216, с. 128–133; 217, с. 422–423]) щодо політики мультикультуралізму в цій державі завжди відчутним був і досі залишається глибокий асиміляціонізм [124, с. 261]. Зумовлено (цілком природно) це тим, що мультикультуралізм як такий сприймає принципово різні традиції і звичаї у Великій Британії як взаємно суперечливі, а тому потребує регулювання й координації з боку держави, що, врешті-решт, як зазначено вище, призводить чи може призводити до «нормалізації політики» та «заморожування відмінностей».

Розширюється критика політики британського (насамперед ліберального) мультикультуралізму як відносно штучного і тим, що він надає перевагу передусім претензіям національних й етнічних меншин перед іммігрантськими та релігійними групами, а тому межі між різноманітними видами груп меншин та культур не можуть бути легко й лаконічно виведеними [159; 691]. Відповідно, особливо на думку постструктуралістів і неомарксистів, цей ліберальний формат мультикультуралізму, з одного боку, просуває толерантність, однак, з іншого боку, надає можливість титульній більшості на власний розсуд і на власних умовах коригувати особливі права меншин, а тому ймовірно зовсім не виробляти соціальної та культурної рівності [215; 720; 815]. Зумовлено це тим фактом, що сам собою ліберальний мультикультуралізм є теоретико-методологічно слабким, адже його концептуалізація все ще залежить від «старих» монокультурних теорій. Тим паче, що у сучасному світі, принаймні теоретично, мультикультуралізм розпочинає орієнтуватися на «взаємозв'язок між різноманітними місцевими культурами ... перехресну лояльність та перекриття юрисдикцій», а не на відносини, як раніше, між заздалегідь визначеними з погляду меншин та більшості соціальними групами [881].

Водночас основною або ж найбільшою критикою британської політики мультикультуралізму стало те, що нормативні уявлення про мультикультуралізм, як правило, легко сприймали та досі сприймають культуру і категорії ідентичності й меншості як вихідні точки аналізу. Тому навіть тоді, коли мультикультуралізм у Великій Британії визначає, що культури, меншини й ідентичності не є наперед заданими, а конструюються у взаємодії з політичними, економічними й історичними обставинами, таке розуміння мультикультуралізму не є системним і достатнім. Своїм результатом це має ситуацію, коли мультикультуралізм, принаймні формально прагнучи підвищити рівність поміж більшістю та групами меншин у Великій Британії, спрацьовує як своєрідна «політична машина» і зумовлює громадський та політичний дискурс з досить небажаними наслідками.

Інакше кажучи, парадоксом розвитку політики мультикультуралізму у Великій Британії є те, що вона створила те, проти чого вона сама й боролася та бореться досі, зокрема жорсткі відмінності і навіть ворожнечу між представниками різних груп (передусім іммігрантів) та інституціоналізовану категоризацію і контроль титульної більшості над меншинами й переведення останніх у зовсім нерівне становище [598, с. 4]. Однак політика мультикультуралізму у Великій Британії, як і в інших країнах Європи, натомість може ефективно працювати лише у тому випадку, коли існує відносна довіра між меншинами та більшістю як на рівні безпеки (чого немає внаслідок сек'юритизації стосовно політичного ісламу [255; 301; 339], а відтак і використання винятків у нормальному та повсякденному урядуванні та законотворчості [480; 625]), так і на рівні поваги до прав людини й громадянина (чого також немає достатньою мірою, адже титульна більшість керується передусім захистом індивідуальних, а різні групи меншин – колективних прав людини і громадянина).

Враховуючи це, але водночас і позитивні роздуми про мультикультуралізм (про які зазначалось у попередніх розділах дослідження), цілком очевидно, що мультикультуралізм як філософія, теорія, практика та політика є і надбанням, і проблемою розвитку тематики управління соціальним й культурним розмаїттям у Великій Британії. З одного боку, мультикультуралізм трактують здебільшого

позитивно за те, що він, у тому числі й інституційно, сприяє просуванню рівності і суспільного визнання на тлі наявних відмінностей [376]. Однак, з іншого боку, його критикують за уможливлення нерівності та соціальної і культурної фрагментації [470], а також за публічні дилеми у розв'язанні питань свободи, участі, культурної ідентичності, належності та відмінностей (навіть попри те, що такі виклики та дилеми дають поштовх інноваціям і соціальним змінам [453; 618]).

У цілому все це означає, що усвідомлення різних позитивів та негативів політики мультикультуралізму у Великій Британії (та загалом у країнах Європи) залежить від того, як феномен мультикультурності і політика мультикультуралізму як певна повсякденна практика і «рамка», що формально регулює міжкультурні відносини й впливає на ідентичність і громадянство [467], сприймаються соціумом у його буденному житті та політикумом у його боротьбі за отримання й утримання влади [439; 470; 1039; 1040]. А саме в цьому контексті статистика засвідчує, що етнічна більшість у кожній із країн Європи, в тому числі у Великій Британії, традиційно виражає помірну або низьку підтримку мультикультуралізму та етнічним меншинам [1001], а натомість різні, передусім етнічні і релігійні, групи меншин, до яких застосовують політику мультикультуралізму, – значно більшу підтримку титульної більшості в тій чи іншій державі [1042]. Це сумарно означає, що висока етнічна ідентифікація того чи іншого суспільства пов'язана з меншим схваленням мультикультуралізму серед представників титульної більшості і з більшим схваленням мультикультуралізму серед представників груп меншин [1000; 1001; 1007].

У британському випадку яскравим свідченням цього стало проведене ще в 2005 році соціологічне дослідження агенції «MORA» на замовлення BBC, в якому було продемонстровано, що третина громадян цієї країни вважала, що політика мультикультуралізму «загрожує британському способу життя», внаслідок чого цю політику розглядали як «несумісну із цінностями британської демократії», адже трохи більше половини британців погодилися, що значна частина їхньої країни більше не відчуває себе Великою Британією саме через іммігрантів [102]. Як наслідок цього, 2007 року лідер консерваторів (як опозиції у той час) Д. Камерон прирівняв політику мультикультуралізму до «культурного сепаратизму», засудивши

її як «навмисне послаблення ... колективної ідентичності». Того ж 2007 року видання «The Economist» повідомило, що «нова лексика увійшла в лексикон, поряд з анатомічною та блюзнірською» і стосувалась вона поняття «мультикультуралізм»». У доповнення ж до цього, в 2008 році міністр праці Великої Британії Х. Блерс заявила, що держава не повинна «ризикувати використанням державних коштів на проекти, які можуть без жодної потреби роз'єднати людей», а прем'єр-міністр Д. Камерон (після 2010 року) іменував мультикультуралізм «катастрофічною» та «неправильною доктриною», яка запровадила конструкцію «легального апартеїду» [232].

З цього слідує, що у Великій Британії (як і в більшості країн Європи) було вироблено переважаюче ідентичнісне, політичне та соціальне уявлення, згідно з яким соціуму сьогодні потрібна не стільки абстрактна політика мультикультуралізму, скільки політика реального та нового асиміляціонізму як ефективного способу соціальної і культурної інкорпорації й громадянської інтеграції [220; 221; 241, с. 19; 489; 497; 625]. Подібної думки дотримуються і вчені, які зазначають, що побудова у Великій Британії «спільної громадянської культури» передбачає потребу процесу культурної конвергенції, яка вимагає «асиміляції з боку всіх, особливо новачків» [162, с. 14]. Виявляється це у тому, що оскільки більшість британців «уважає за краще бути подібними в собі», то нація має право зробити «спільну історію і подібні цінності» передумовою для соціальної інкорпорації та громадянської інтеграції [389].

Враховуючи таку ідею та позицію більшості британців, ще 2006 року (коли при владі були лейбористи – як головні творці політики мультикультуралізму) «Oxford Analytica» розробила і представила відповідну нову політику переходу від визнання відмінностей до акценту на «лояльності, інтеграції та європейських цінностях» [317]. Вже 2007 року зі схожими гаслами і думкою про створення «сильного суспільства, в якому ввічливість та люб'язність є нормою», у програмі «Наше спільне майбутнє» виступила Комісія з питань інтеграції та згуртованості саме уряду лейбористів [900, с. 3]. Як наслідок, у Великій Британії майже миттєво було значно ускладнено політику щодо імміграції і натуралізації, які почали

характеризуватися різними «перевірками громадянства» й іншими громіздкими бар'єрами для «інтеграції» іммігрантів [393–395; 498; 535]. Окрім цього, замість того, щоби зосередитися на безособових та універсальних фактах, котрі стосуються тривалості проживання, трудової історії і правового статусу іммігрантів, нові критерії та правила почали вимагати, щоби потенційні громадяни Великої Британії демонстрували хорошу обізнаність із національними традиціями та мовою цієї держави [436].

Усе це унаслідкується в тому факті, що з кінця 90-х років ХХ століття, але передусім у ХХІ столітті все більше теоретиків і практиків у країнах Європи, в тому числі у Великій Британії, зазначають не лише про доцільність критики, а й про «очевидність» «смерті» чи колапсу політики мультикультуралізму [381, с. 385; 448; 470; 497; 533–535; 543, с. 15; 550; 551; 566; 637; 757; 944]. Зокрема про «смерть» мультикультуралізму свого часу зазначили такі видатні і впливові європейські політики, як Д. Камерон, Н. Саркозі, А. Меркель [490]. Так, Д. Камерон, будучи прем'єр-міністром Великої Британії, на безпековій конференції в Мюнхені 2011 року наголосив, що мультикультуралізм у цій країні «не зумів представити бачення суспільства, в якому представники всіх етнічних груп відчують, що вони хочуть до нього належати» [232; 233]. Натомість додав (і ця думка спільна для всієї Європи), що колапс мультикультуралізму є багатошаровим, адже: по-перше, мультикультуралізм заохочує ексклюзив, а не інклюзив, відштовхуючи громади меншин від мейнстріму та спрямовуючи їх до «паралельного життя»; по-друге, проживаючи «паралельно», меншини зберігають свою етнічну поведінку і цінності, що суперечать ідеї «широкого» суспільства; по-третє, ці розпорочені громади забезпечують родючий ґрунт для радикалізації [230]. На противагу, серед прогресивних, ліберальних і соціал-демократичних теоретиків та політиків мультикультуралізм ще не вважається «похованим», однак він однозначно вийшов з моди, принаймні порівняно з минулими десятиліттями свого розвитку [372, с. 15; 449].

З цього слідує, що якщо криза мультикультуралізму у Великій Британії дійсна та опосередкована, то вона є посередником «расового британства», вираженого

через окреслення реанімованого британського/постколоніального універсалізму на відміну від незрівнянної різниці найперше політичного ісламу та будь-яких «інших» у Великій Британії [388]. Ідентична логіка притаманна й для інших країн у Європі, в яких існував або досі існує мультикультуралізм, адже останній значно відступив від «сутності Європи» і «вимагає жертви у формі свобод, які колись тубільці вважали правами» [228, с. 11]. Все це означає, що у Великій Британії відмова чи спроба відмови від політики мультикультуралізму часто є тривожним варіантом відкидання самого факту мультикультури чи мультикультурності, а не поодиноких комплексів і компонентів управління соціальним та культурним розмаїттям саме у межах мультикультурної політики й ініціатив. А тому, на противагу, увага на засадах основних цінностей і культурної дисципліни в інтеграційних дискурсах у Великій Британії, від зворотного, не передбачає повної відмови від політики мультикультуралізму, а скоріше її оновлення та калібрування [144; 566]. Інакше кажучи, цілком очевидно, що в тих умовах, у яких об'єктивно перебуває британське та будь-яке європейське суспільство, зокрема в контексті потреби нових соціальних і культурних рішень [1052], криза мультикультуралізму є швидше симптоматичною, а не причинно-наслідковою. Хоча суто візуально вона виявляється у суттєвих і навіть базисних трансформаціях – зміні парадигми від мультикультуралізму до соціальної згуртованості (зменшення інтенсивності мультикультуралізму) або від оспівування відмінностей до утвердження спільних цінностей [470; 635].

Однак у цьому виявляється один з парадоксів критики мультикультуралізму і навіть «розмов» про «смерть» чи «відступ» політики мультикультуралізму. Річ у тому, що ця проблематика безумовно є національно контекстуалізованою в будь-якій країні Європи, в тім числі у Великій Британії. А тому чи як прямий наслідок, ця проблематика є конвергентною, адже вона вказує на конвергентну політичну реакцію в тій чи іншій країні, яка безумовно виглядає більш критичною, ніж стійкі національні відмінності тієї чи іншої країни, зокрема Великої Британії, у вирішенні питань імміграції, громадянства й загалом управління соціальним та культурним розмаїттям [523]. Посилюється ця позиція і тим, що критика чи

«відступ» політики мультикультуралізму у Великій Британії та інших країнах Європи – це передусім криза та «відступ» в управлінні проблемами й викликами мусульманських груп і спільнот та політичного чи політизованого/екстремістського ісламу в цих країнах.

Інакше кажучи, це аргументує недостатність/фрагментованість критики політики мультикультуралізму, бо останній як цілісний підхід до управління соціальним і культурним розмаїттям підміняється суперечками про іслам у Європі та її окремих країнах [490]. Адже критики політики мультикультуралізму вкрай зрідка апелюють до інших етнічних, релігійних або загалом соціальних груп, аніж мусульмани і навіть не наполягають на політизації усіх прихильників ісламу в тій чи іншій країні, зокрема майже не роблять цього стосовно мусульман з Туреччини, Північної Африки та Південно-Східної Азії [522; 523]. Відтак є неабиякі підстави вважати, що сама собою тематика критики та «відступу» мультикультуралізму в «лоні» чи на фоні розвитку політичного ісламу у Великій Британії є передусім політизованою (адже існують формальні і конституційно-правові інструменти її врегулювання) [219], хоча звісно зовсім не безпідставною.

Водночас, починаючи з XXI століття, чимало науковців зазначають, що критика політики мультикультуралізму і навіть спроби засвідчити його «смерть» у Великій Британії та інших країнах Європи є доволі відносними й умовними, оскільки мультикультуралізм – це одна із найбільш «експериментальних» та «хамелеонних», а не «монохроматичних/однотонних» за різницею свого значення соціально-культурних та суспільно-політичних концепцій сучасності (внаслідок чого існує багато різновидів мультикультуралізму) [514, с. 36; 625; 1002]. Адже вона посилається «на розсіяне, справді шалено губчасте та неточне дискурсивне поле – послідовність хибних слідів й оманливих універсалій» [426, с. 3]. Інакше кажучи, це означає, що концептуально мультикультуралізм є «мішком захоплення» питань, які стосуються раси, культури, етнічності, релігії та ідентичності [677, с. 89], або ж усім, чим завгодно, але не стабільним об'єктом [566]. Рівно як дуже неоднозначним є трактування таких, на перший погляд протилежних, категорій, як інтеграція, асиміляція/асиміляціонізм, секуляризм тощо, навіть попри те, що

вони беззаперечно та традиційно більше сприяють «інкорпорації» громадян та класичному громадянству на підставі ідентичності [103; 104].

Враховуючи все це, оцінювання позитивів і негативів та загалом наслідків політики мультикультуралізму у Великій Британії тощо залежить від того або іншого змісту феномена мультикультуралізму, в результаті чого у сучасну епоху транснаціоналізму і глобалізації можна легко вийти за межі опозиції «асиміляція–інтеграція–мультикультуралізм» [512; 523; 719; 857] і навіть успішно замінити «мультикультуралізм» на «постмультикультуралізм» чи «інтеркультуралізм» [947] (про це детально йтиметься у наступному підрозділі). Тим паче, що «мультикультуралізм та громадянська інтеграція по суті не є несумісними підходами до розмаїття» [144, с. 3] (за винятком деяких версій громадянської інтеграції), а тому не повинно бути конфлікту між політикою мультикультуралізму та рішучою прихильністю до асиміляції [489; 491]. Окрім того, надзвичайно важливо, що про явище і політику мультикультуралізму думає не лише держава та її уряд (і загалом політикум у контексті міжпартійної змагальності), а й прості люди та загалом соціум у повсякденному житті [470].

Однак саме політизація проблематики та політики мультикультуралізму у Великій Британії з початку ХХІ століття виявилася тим «драйвером», котрий визначив її розвиток у майбутньому, в тім числі на тлі дезінтеграції цієї держави з ЄС. Хоча, на противагу, для цього існує дуже вагома причинно-наслідкова логіка, адже мультикультуралізм у Великій Британії, який сьогодні зазнає тиску теорії громадянської інтеграції, ніколи не був шляхом односторонньої державної політики, а натомість виявлявся своєрідним «прикриттям» у період переважання «laissez-faire» або принципу невтручання [860, с. 772] (про цей період ішлося у попередньому розділі). Це показує його незначне фінансування чи відсутність спеціального фінансування [144, с. 7; 523] у Великій Британії, через що ця країна завжди поступалася деяким іншим країнам Європи, передусім Австрії, Бельгії, Нідерландам, Німеччині, Швейцарії та Швеції, за показниками інтегрованості іммігрантів на ринку праці [524]. Відтак це вказує, що якість інтегрованості іммігрантів у «широкі» суспільства не завжди гарантується декларуванням й

офіційним запровадженням мультикультуралізму. Крім того, це зумовлено і тим фактом, що проблематика релігії чи, головню, ісламу як ключового чинника критики мультикультуралізму у Великій Британії ніколи не оброблялась і майже не враховувалася з погляду саме мультикультуралізму як політики, а натомість регулювалась і мануально впорядковувалась автономною правовою системою, щоправда в межах принципів конституційної свободи [490].

У цьому контексті доречно зазначити, що основним виявом та наслідком «Брекзиту» в розрізі управління соціальним і культурним розмаїттям у Великій Британії, зокрема на тлі паралельної кризи і хоч би часткового занепаду політики мультикультуралізму (як у цій державі, так і загалом у Європі), стали відновлення, реінтенсифікація і легітимізація розвитку націоналізму й народного суверенітету [172]. Щоправда, у дещо іншому форматі, ніж це було в історичному сенсі, зокрема «в епоху між Французькою революцією і закінченням імперіалістичного колоніалізму» Великої Британії після Другої світової війни [463, с. 169]. Особливо з розрахунку, що зі зростанням транснаціональних і міжнародних політичних порядків, які сприяють міжнародній співпраці, національна держава і націоналізм повинні занепадати [530, с. 123]. Однак означені вище процеси «повернення до націоналізму» – як вияву перемоги євроскептицизму «Брекзиту» над глобалізмом [373; 885; 1025] – постали в тому числі й результатом зростання національного популізму, який у Великій Британії як ліберальній демократії частково можна пояснити кризою репрезентативності та прагненням до більш прямих форм участі і демократії [304, с. IX; 422].

При цьому, цікаво, що в категоріях управління соціальним та культурним розмаїттям результати «Брекзиту» стали виявом дискурсу антимultiкультуралізму і залучення «антиіммігрантського культурного націоналізму» [319], які в сумі призвели до докорінних змін у розумінні британського суверенітету. Інакше кажучи, це означає, що «Брекзит» – це більшою мірою симптом, а не причина повернення до націоналізму у Великій Британії, що тривалий час зростав у контексті глобалізації, мультикультуралізму, прискорення імміграційних процесів і навіть нових форм тероризму [172]. Безпосереднім виявом цього слугував той факт, що під

час референдуму про «Брекзит» у червні 2016 року та врешті у ході дезінтеграції Великої Британії з ЄС найсильнішим мотивуючим чинником стала імміграція, а відтак і політика мультикультуралізму у державі, питання про що й критика яких вже доволі давно були центральною мобілізуючою силою у суспільно-політичних відносинах [324; 889]. Натомість наслідком цього стало умовне завершення політики постколоніального врегулювання питань імміграції та раси у Великій Британії, що було засвідчено відмовою від постнаціонального принципу недискримінації за національністю тощо, який набув свого найповнішого вираження у державі впродовж кінця XX – початку XXI століть [464; 504; 975]. Окрім того, саме в ході та за наслідками «Брекзиту» у Великій Британії було значною мірою відкинуто різні діаспорні, багатонаціональні, космополітичні і засновані на правах людини концепції глобального суспільства, які відносно прижились у цій країні за минулі десятиліття і які загалом становлять геополітичний ризик для ЄС та окремих країн Європи.

У підсумку «Брекзиту» Велика Британія знову опинилася в ролі геополітичного «острова», який тепер спроможний самостійно (без впливу ЄС) обирати власний шлях врегулювання імміграції й управління соціальним і культурним розмаїттям [915; 963]. А тому у Великій Британії мультикультуралізм може або цілковито занепасти, або відродитися, або модифікуватися [189; 461; 1010; 1031] (про це частково йтиметься в наступному підрозділі роботи). З іншого боку, після «Брекзиту», попри очевидну готовність і надалі руйнувати післявоєнні врегулювання питань раси та мультикультуралізму, політики, які чинно пілотують «острів-націю», дуже обережно, передусім зі своїх політичних та виборчих мотивів і міркувань, применшують будь-який подальший реакційний наплив на ці проблеми культурного і соціального розмаїття [324]. Хоч і негласно відчувається ухил до звуження імміграції та її трансформації в «хороше» русло «імміграції високого класу», передусім у соціально-економічних категоріях і навіть на класовій основі [320; 739]. Водночас Сполучене Королівство сьогодні зовсім не є монолітним у сприйнятті імміграційних процесів і політики мультикультуралізму, а найбільше це відчувається на тлі відмінностей поміж офіційним Лондоном (Англією) і частково Уельсом, з

одного боку, та Північною Ірландією й особливо Шотландією, з іншого боку (хоча й дещо поза межами сутності Великої Британії у її найуживанішому розумінні). Дехто навіть помічає політизацію англійства чи англійської ідентичності на тлі занепаду феномена британства у цій державі [1010]. Однак вже сьогодні цілком очевидно, що «Брекзит» у Великій Британії призвів до зростання расових, соціальних і культурно-орієнтованих зловживань та утисків, зокрема через збільшення взаємного страху та недовіри у соціумі [684].

4.2. Концептуалізація, попередня апробація й очікувані наслідки феноменів постмультикультуралізму та інтеркультуралізму: теоретична сутність, європейське тло і вияви у Великій Британії

Як уже дуже побіжно зазначалося в попередніх частинах нашого дослідження, особливо на тлі критики політики мультикультуралізму у Великій Британії та інших країнах Європи, в сучасну епоху транснаціоналізму і глобалізації можна легко вийти за межі опозиції «асиміляція–інтеграція–мультикультуралізм» [512; 523; 719; 857] і навіть успішно замінити мультикультуралізм на постмультикультуралізм чи інтеркультуралізм [947]. Це особливо ймовірно якщо зосередити мультикультуралізм не лише на культурних відмінностях, а й на культурній спільності чи своєрідному перехрещенні культур [710] та розширенні й коригуванні феномена демократичного громадянства [776; 777; 690]. Окрім того, це цілком очевидно з огляду на те, що номінально в більшості країн Європи, які практикували мультикультуралізм, на державному рівні він і досі продовжується, але в рамках тотальної суспільно-політичної критики, а самі суспільства досі залишаються наскрізь мультикультурними [387].

Річ у тому, що останніми роками і навіть десятиліттями поширеним є дискурс про «смерть» політики мультикультуралізму в країнах Європи, причому як у ЗМІ та політичному процесі, так і в академічному середовищі, а відтак і в суспільній уяві населення цих країн (цікаво, що не лише серед консервативних сил, а й серед лібералів і соціалістів [532; 679; 745]). І це попри те, що такий дискурс стосується передусім тих країн, які поточно характеризуються найінтенсивнішими

імміграційними процесами у Європі та навіть у світі, а тому у яких політика мультикультуралізму поступово зміщується до чогось такого, що слідує після мультикультуралізму чи заміняє його, зокрема до постмультикультуралізму чи інтеркультуралізму [212]. Але неодмінно зважаючи на той факт, про який також зазначалось у попередньому підрозділі, що в Європі і навіть окремо у Великій Британії «не існує єдиного мультикультуралізму» [212], натомість простежується його декілька напрямів, рівнів і рамок (зокрема, на думку різних дослідників [472; 550; 551; 691, с. 7–9, 62; 729, с. 4; 1006, с. 85], ліберальний, поліцентричний, толерантнісний, ціннісний, інклюзивний, деліберативний, демократичний, а також критичний мультикультуралізм, мультикультуралізм як теорія, філософія і політика, мультикультуралізм як нові форми розширення прав і можливостей корінного населення, нові форми автономії субдержавних національних груп та нові форми громадянства для іммігрантів), які звісно унаслідуються різними результатами і трансформаціями мультикультуралізму, зокрема у форматі постмультикультуралізму, космополітизму, інтеркультуралізму тощо [206; 212; 497].

Ускладнюється ситуація тим, що сьогодні дедалі більше дослідників пишуть про мультикультуралізм як про політику у минулому [691; 729], зокрема зважаючи на те, що її можна трактувати як «структуру контролю» для управління меншинами без зміни ідентичності титульної (зазвичай «білої») меншості [679, с. 37]. З цього слідує, що чи не найбільша критика політики мультикультуралізму спрямована на засвідчення проблеми, коли «панівна спільнота нації ... ніколи не є частиною мультикультурної мозаїки, а всі інші спільноти є» [679, с. 28, 29]. Крім того, складнощі викликають суперечності з приводу «переплетення у мультикультурному теоретизуванні» [212], адже через це конкретна політика мультикультуралізму у конкретних просторових сферах (місці та часі) завжди набуває різних форм і відмінностей [691, с. 119], хоча, на противагу, дуже часто сприймається не як динамічна і мінлива, а як статична, обмежена [1006, с. 85] і навіть «маніпулятивно комерціалізована» [382, с. 147].

Водночас ситуація з приводу потреби трансформації мультикультуралізму як політики радикалізується й інтенсифікується тим, що його критика сьогодні є

подвійною, адже, з одного боку, його звинувачують за те, що він рівнозначний «несправедливим привілеям або підступним формам дискримінації», а з іншого боку – за те, що може підривати громадянські чесноти, ідентичність та практику, необхідні для «здорової демократії» [576]. Через це критики мультикультуралізму у форматі «мультикультурних війн» все частіше відкидають ідею прав меншин на основі певних збочених соціальних ефектів [524; 547], підриву соціальної згуртованості і уявлення про антилібералізм й антиуніверсалізм мультикультуралізму [148; 155, с. 8, 321; 400; 800; 816]. Тим не менше, на противагу, саме політика мультикультуралізму – часто в модифікованій формі – або частіше впроваджується, або досі залишається на порядку денному у багатьох країнах Європи і світу [543]. Чи, інакше кажучи, поряд із мультикультуралізмом й досі існують різні конкуруючі політичні орієнтації, які спрямовані на сприяння єдності та розмаїття [655; 716], зокрема у форматі «відкриття або повторного відкриття» національної ідентичності [754], забезпечення згуртованості суспільства або громади [296] чи у формі «громадянського відродження нейтрального лібералізму» [491; 725] тощо.

Окрім того, не всі країни Європи та світу, котрі на інституційному рівні критикують мультикультуралізм як «невдалий», здійснювали його у своїй практиці, а інші країни, політики й дослідники лише намагаються уникати цього терміна, але застосовують насправді його постулати і принципи в реальності [637]. Лише із тим зауваженням, що сьогодні теоретики та практики мультикультуралізму апелюють до його суттєвої модифікації в напрямі захисту не стільки групових, скільки індивідуальних прав людини та громадянина [540; 541; 542; 690, с. 5; 832], хоча серед них і досі доволі видними залишаються прихильники захисту прав комунітарних та культурних груп [776; 777; 950]. А загалом мультикультуралізм чи будь-яке інше позначення, яке передає його сутність, виходить із постулату та потреби про те, що «нейтральний уряд» повинен з увагою та повагою ставитися до етнокультурної (і пов'язаної з нею релігійної, мовної чи будь-якої іншої) ідентичності своїх громадян [576; 786].

Відповідно, на тлі критики мультикультуралізму, паралельно з фактом його подальшої реалізації у практиці багатьох країн світу, в тім числі Великої Британії,

виникає очевидне й актуальне питання про те, а чи дійсно у цьому сенсі йдеться про мультикультуралізм і що повинно слідувати чи вже слідує за мультикультуралізмом у випадку констатації його «смерті» [212]. З цього приводу В. Кимлічка зазначає, що існує дивовижний консенсус, що «ми перебуваємо в ері постмультикультуралізму», але з майже однаковим презирством до редукціонізму мультикультуралізму щодо «великої кількості звичаїв, традицій, музики та кухні» [551, с. 97]. Паралельно з цим, інші вчені вдало констатують, що варіантами заміщення мультикультуралізму – залежно від ситуації та контексту – є постмультикультуралізм, космополітизм, інтеркультуралізм, інтеграція, гомогенізація глобалізуючої культури, конвергенція культур тощо [212; 497; 566, с. 15; 702; 1006]. Причому чимало з них, особливо захищаючи мультикультуралізм, навіть одночасно вказують на певну «іронію» широкого успіху мультикультурної політики чи політики мультикультуралізму [550; 551; 702; 1006]. Про це чи не найбільше засвідчує той факт, що навіть попри трактування політики мультикультуралізму як зовсім провальної і навіть «мертвої» каналами політичної змагальності та ЗМІ, реальне управління соціальним і культурним розмаїттям передусім через акти прийняття мультикультуралізму у повсякденному житті, в тому числі у Великій Британії, продовжується, як це було і до початку 90-х років ХХ століття [212].

У цьому контексті чи не в першу чергу до уваги потрібно брати феномен постмультикультуралізму, який як і мультикультуралізм сьогодні сприймається доволі неоднорідно. Основна причина цього полягає в тому, як доцільно розуміти префікс «пост» – або як продовження мультикультуралізму, або як відступ від нього [402]. Отож, такі вчені, як С. Вертовец і В. Кимлічка, використовують термін «постмультикультуралізм» для відображення певної фази мультикультуралізму, в якій наголос робиться на «сприятні визнання розмаїття і збереження колективної національної ідентичності» [550; 551; 1006, с. 83]. І це навіть попри те, що мультикультуралізм дуже часто критикують за його пріоритетність підтримці культури «ціною сильної національної ідентичності» [389]. На відміну від мультикультуралізму та як спосіб просування вперед, постмультикультуралізм пропонує варіант поєднання сильної національної ідентичності з офіційним

визнанням культурного розмаїття, зокрема через запровадження різних нових стратегій перевірки і/чи отримання громадянства [1006].

Одним із аспектів або виявів постмультикультуралізму в такому поданні є космополітизм [212], навіть попри те, що суто етимологічно та світоглядно він є дуже тривалим і має довгу історію [434; 452; 805; 825]. Однак в окресленому аналітичному контексті феномен космополітизму теж характеризується як не зовсім однорідний, оскільки він може позначати турботу про все людство (на відміну від розмежування на місцевому чи національному рівні), право увійти у глобальне співтовариство та визнання права на участь у громадських обговореннях, у цьому випадку на основі соціальних і культурних відмінностей та управління ними [452, с. 15]. Крім того, виділяють моральний, політичний, культурний, емансипаційний, багатошаровий, критичний і стратегічний космополітизм, а також феномен космополітизації [166–168; 290; 536; 682; 735; 805]. Об'єднує ці вияви космополітизму той факт, що він як варіант постмультикультуралізму є не відмовою від мультикультуралізму, а натомість визнанням того, що «необхідна нова енергія» для забезпечення глобального розуміння розмаїття в різних контекстах і місцях, які можуть бути «здобутком», а не «набором проблеми», що потребують кращого управління соціальним і культурним розмаїттям [212].

Натомість такі дослідники, як Д. Гоздецька, С. Еркан та М. Кмак [402] є менш оптимістичними і констатують, що постмультикультуралізм передбачає відхід від мультикультуралізму у багатьох важливих аспектах, а тому й зумовлює значні парадокси. Один із найбільших парадоксів полягає в тому, що різноманітні зміни у галузі права та політики як в інституційному, так і в дискурсивному аспектах, зокрема внаслідок відходу від мультикультуралізму, спричиняють підтвердження постмультикультурного монокультуралізму. Виявляється це в тому, що базовими у наш час, особливо в країнах, які послуговувалися політикою мультикультуралізму, стали тенденції до: надмірної сконцентрованості на гендерній нерівності в групах і культурах меншин; переходу від етнічної належності та культури до релігії (зокрема ісламу); все більшого акцентування на соціальній згуртованості і безпеці; появи нових форм расизму; релятивізації міжнародного та транснаціонального

виміру прав людини (приміром, Європейський суд з прав людини раніше не дуже охоче втручався у розв'язання культурних конфліктів, але згодом із розширенням своєї судової практики розробив власне тлумачення таких принципів, як, зокрема, «релігійний плюралізм» [401; 558]).

А це ж, як акцентує дехто із дослідників, означає, що разом узяті всі ці тенденції віщують «відступ від відродження мультикультуралізму» та відкривають шлях до появи нових форм расизму в культурно плюралістичних суспільствах [402; 471; 567; 573, с. 75; 678; 794, с. 56; 891]. Окрім того, цікавим парадоксом постмультикультуралізму є те, що в ньому велику увагу приділяють відмінностям і необхідності зруйнувати герметичність між культурами, але робиться це шляхом контролю та позначення новорасизованих суб'єктів за допомогою есенціалізованих уявлень про культуру і релігію, через що відбувається поєднання політичного походження суб'єктів (громадянства) і сутнісних уявлень про культурні відмінності [402]. Як наслідок, постмультикультурні застереження відтворюють ще сильніші уявлення про однорідність груп культурно «зумовлених» суб'єктів, особливо за умови неоліберального урядування.

У практичному розрізі, зокрема в країнах Європи, в тому числі у Великій Британії, це виявляється передусім і мабуть найпомітніше в зрушенні до надмірної орієнтації на гендерну нерівність у культурних групах меншин, найперше в межах англomовного середовища. Останніми роками чи вже навіть десятиліттями у популярному та політичному дискурсі майже всіх країн Європи, які приймають іммігрантів, переважають питання, пов'язані з поведженням з дівчатами і жінками у традиційних культурах [798; 868; 876]. А тому такі «культурні питання та практики» стали ареною гострих суперечок щодо політики інтеграції і релігійних та культурних відмінностей [799]. Окрім того, надмірна зосередженість на жорстокому поведженні з жінками у культурно розмаїтих групах призвела до двох пов'язаних подій: по-перше, до посилення сприйняття культур меншин як невід'ємно пригнічувальних та примусових, а тому принципово відмінних від більшості у суспільстві [794, с. 23–25; 799, с. 293]; по-друге, до стереотипу, особливо через вплив ЗМІ, про відмінності між ліберальною та неліберальною, сучасною

та традиційною, освіченою і відсталою культурами [310]. Саме тому у цьому контексті культура сприймається як щось, що застосовується лише до груп меншин, чий «культурні практики» більшою мірою звинувачують за негативний вплив на згуртованість суспільства [858].

Ще одним виявом постмультикультуралізму на практиці стало те, що в країнах Європи, в тому числі у Великій Британії, відбулось або ж відбувається зміщення акцентів від культури та/або етнічної належності до релігії. Річ у тому, що в останні десятиліття релігія та конфесійність у регіоні й окремих країнах регіону стала головним соціальним знаменником і їй відводиться помітна роль у розумінні та розв'язанні проблем, пов'язаних з інтеграцією іммігрантів. Чи не найбільше це виявляється, як зазначено вище, у тенденції до «ісламізації» ідентичностей та проблем управління соціальним і культурним розмаїттям [407; 590; 824; 898], адже релігійна тематика актуалізується, головню, на тлі сприйняття несумісності ісламу зі свободою віросповідання й знаменується зміщенням дискурсу з культурних питань на дискурс про демократію і її цінності [948]. У підсумку ж в епоху постмультикультуралізму це призвело, з одного боку, до появи нової політики і дискурсів, які підкреслюють потребу спільної національної ідентичності, соціальної згуртованості, громадянства та громадянської інтеграції, але водночас, з іншого боку, засвідчують сприйняття іммігрантів як загрози національним цінностям і безпеці держави й суспільства [413, с. 7–8; 518; 519]. Причому відбувається це у циклічній або «зацикленій» формі, адже призводить до збільшення кількості нелегальних іммігрантів, а тому й водночас спонукає держави до вироблення ще жорсткішої міграційної політики і подальшого розвитку постмультикультуралізму.

Що ж стосується феномена інтеркультуралізму, то він сьогодні залишається значно менше обговорюваним, хоча насправді звертається до публічного дискурсу у межах збереження чогось із того, з приводу чого критикують або турбуються про мультикультуралізм у країнах Європи, в тому числі у Великій Британії [655; 657]. Причому цим найважливішим «чимось», як видно з доробків багатьох учених, найперше є ідея «міжкультурного діалогу» [171; 174; 308; 359; 414; 415; 432; 520; 545], зокрема в освітніх програмах й власне управлінні соціальним і культурним

розмаїттям. А тому дослідників часто, особливо на тлі критики мультикультуралізму і навіть його умовного колапсу, тривожить питання про те, чи інтеркультуралізм – це один із підходів до визнання культурного розмаїття чи натомість тільки «оновлена версія» мультикультуралізму [565, с. 394; 655; 657].

З цього приводу доцільно та доволі цікаво відзначити, що існує хоча би чотири взаємопов'язаних способи протиставлення концепцій інтеркультуралізму й мультикультуралізму, принаймні у політичному контексті та в критичному окресленні. Зокрема в сенсі, що: інтеркультуралізм дещо більше орієнтований на взаємодію та діалог, аніж мультикультуралізм; інтеркультуралізм сприймається як щось менш «згруповане» або більш належне синтезу, ніж мультикультуралізм; інтеркультуралізм є чимось більше відданим сильному відчуттю цілого з погляду згуртованості суспільства та національного громадянства; інтеркультуралізм є більш ліберальним, адже він значно менше, ніж мультикультуралізм допускає релятивізм й критикує розмаїті неліберальні культурні практики [655; 657]. Однак у сенсі управління соціальним та культурним розмаїттям важливо, що розуміється під «політичним інтеркультуралізмом» або те, як інтеркультуралізм привласнюється у критиці політики мультикультуралізму [203; 940; 1044].

Деякі дослідники зазначають, що інтеркультуралізм і мультикультуралізм є дуже спорідненими в контексті забезпечення комунікації, діалогу та взаємності [541; 542; 691; 980; 1048], особливо у питаннях розв'язання складних випадків культурної практики, зокрема мови ворожнечі, релігійного вбрання, статевого стосунків й інших форм взаємин [306]. Однак інтеркультуралізм характеризується тим, що в ньому відчутна відмінність у соціальній або дружній «відкритості», завдяки якій полегшується спілкування між представниками різних культурних груп, а тому і політика управління розмаїттям. Інакше кажучи, з одного боку, мультикультуралізм, головню, ґрунтується на вірі у толерантність між культурами, хоча багатокультурні місця – це не завжди «відкриті» місця, але натомість, з іншого боку, інтеркультуралізм вимагає відкритості як передумови розмаїття [627, с. 430], хоча й відкритість сама собою зовсім не є запорукою інтеркультуралізму, а лише забезпечує умови для його розвитку [1044, с. 7]. Мультикультуралізм у

цьому контексті орієнтується переважно на «групи» або ж «культури» як учасників діалогу, а інтеркультуралізм – контрастно і на «культури», і на індивідів, а тому є більш ліберальним за своєю суттю.

З цього можна зробити висновок, що «одним із наслідків інтеркультурної системи, на відміну від мультикультурної, є те, що культура діє у різних напрямках» [432, с. І]. А вже таке зображення і розуміння інтеркультуралізму як сприяння інтерактивному й динамічному культурному «обміну» формує послідовну лінію його розмежування з мультикультуралізмом [212; 947, с. 416], зокрема в сенсі, що другий прагне зберегти культурну спадщину, тоді як перший визнає і дає можливість культурам обмінюватися, поширюватися, змінюватися та загалом розвиватися [940]. Відповідно, інтеркультуралізм займається завданням розвитку згуртованого громадянського суспільства шляхом перетворення одиничних ідентичностей на багатозначні та шляхом розвитку спільної системи цінностей і суспільної культури. Адже будуючи орієнтованим на глибокий обмін та перехрещення відмінностей культур й досвіду, інтеркультуралізм заохочує формування взаємозалежностей, які структурують особистісні ідентичності, що виходять за межі націй чи етнічних груп тощо [203, с. 432]. З цього слідує, що розмаїття місць, у яких мешкають іммігранти й етнічні чи будь-які інші меншини, породжує не створення спільнот і груп, а величезну масу мов, етнічних груп і релігій, що пересікаються та формують «суперрозмаїття» [1005]. А це означає, що інтеркультурна перспектива за рахунок ширшого культурного обміну краще слугує для полегшення управління соціальними та культурними реаліями, аніж політика мультикультуралізму, котра підкреслює сильні етнічні, культурні чи будь-які інші ідентичності. Інакше кажучи, інтеркультуралізм акцентує увагу на мультинаціоналізмі, що відрізняє його від постімміграційного мультикультуралізму, але не від мультикультуралізму як такого і загалом [541; 542]. У доповнення, інтеркультуралізм менш політичний чи політизований, ніж мультикультуралізм [655; 657].

Ще одна особливість мультикультуралізму на тлі інтеркультуралізму у тому, що перший, на відміну від другого, не є системою, яка комунікує та контактує з

усім суспільством, а натомість робить це лише з меншинами, котрі знаходяться в суспільстві. Відтак інтеркультуралізм, на відміну від мультикультуралізму, не є настільки асиметричним, адже він робить значно менший наголос на відмінності та різноманітності титульної більшості і меншин, а тому концентрується більше на тому, що групи об'єднує, а не розділяє, причому, як і мультикультуралізм, часто ігноруючи потреби більшості [389]. Інакше кажучи, інтеркультуралізм значно меншою мірою, аніж мультикультуралізм заохочує образи, фрагментацію та соціальну і культурну роз'єднаність, і натомість сприяє соціальній згуртованості та взаємній довірі до ідентичності громадянства як своєрідної форми членства чи участі в метаспільноті [100]. Причина у тому, що інтеркультуралізм наголошує на взаємодії та участі громадян у «спільному» суспільстві, а не на культурних відмінностях і різних культурах, що існують поруч, без обов'язкового контакту чи взаємодії між ними. А вже з цього слідує, що інтеркультуралізм на відміну від мультикультуралізму певною мірою рівнозначний взаємній інтеграції, а не зведений до оспівування відмінностей [484].

Врешті, чи не головна відмінність інтеркультуралізму від мультикультуралізму у тому, що він значно менше схильний до ліберальності й релятивізму, а натомість засуджує культуру як частину процесу міжкультурного діалогу й радше підкреслює захист прав індивідів [657]. У цьому паралельно виявляється й основна перевага такого підходу до управління культурним розмаїттям, бо мультикультуралізм найчастіше критикують за його неліберальність та порушення прав людини [552, с. 83], особливо коли йдеться про релігійну і конфесійну, передусім ісламську, тематику та захист чи просування прав релігійних меншин (які сприймаються і як «жертви», і як «гнобителі» [658; 696]). Із огляду саме на це, загалом можна констатувати, що навіть попри те, що інтеркультуралізм та мультикультуралізм поділяють багато принципів і підходів, які стосуються визнання й управління культурним розмаїттям, перший все ж не є лише «оновленою версією» другого [565, с. 394]. Тим паче, що мультикультуралізм сьогодні – причому як у країнах Європи загалом, так і у Великій Британії зокрема – перевершує інтеркультуралізм як політичну орієнтацію, яка здатна визнавати, що суспільне життя складається

з окремих людей та груп, і що обидві складові мають бути передбачені у формальному й неформальному розподілі ролей [655; 657].

Відтак це означає, що поточно інтеркультуралізм як політичний дискурс та реальна політика все ж не здатний стати повноцінною альтернативою модифікації мультикультуралізму, який все більше зазнає критики і «згортається», хоча є альтернативою йому бодай частково [576]. Виявляється це у тому, що саме феномен і політика інтеркультуралізму приділяють особливу увагу соціальній взаємодії, контактам між людьми різного походження та спільному членству навіть на основі належності до різних соціальних і культурних груп тощо [577; 578]. Доповнюється це тим, що соціальна солідарність у сучасних розвинених країнах Заходу, в тім числі й у Великій Британії, продовжує існувати саме тому, що вони не лише впровадили політику мультикультуралізму та ліберальний націоналізм на макрорівні, але й інвестували в інтеркультуралізм на мезо- та мікрорівні [576]. Зрештою, важливість міжособистісних контактів неможливо засвідчити винятково завдяки сучасному суспільно-політичному контексту «суперрозмаїття», націоналізму та глобалізації, адже політику громадянської інтеграції також доцільно розглядати як частину що мультикультуралізму, що інтеркультуралізму [577; 595].

Саме з цього цілком очевидно, що точки напруженості у взаєминах поміж мультикультуралізмом й інтеркультуралізмом є різноаспектними [662]. Як наслідок, якщо інтеркультуралізм має додану вартість або його потрібно розглядати як щось нове й аналогічне мультикультуралізму, то це нове має стосуватися кількох блоків питань, зокрема: а) стану діалогу та контактних і міжособистісних відносин, адже парадигма інтеркультуралізму стимулює взаємодію між людьми різного походження та в різних сферах соціального життя [1053; 1054]; б) позиції історичних мажоритарних культурних форм, оскільки інтеркультуралізм ймовірно розв'язує асиметрію мультикультуралізму, зосереджуючись лише/переважно на етнокультурній меншості; в) нормативної важливості визнання як груп, так і окремих громадян [240]; г) статусу релігійних громад й організацій меншин, які в інтеркультуралізмі виключаються внаслідок толерування секуляристських домовленостей. Врахування цього всього дає хоча би якісь підстави стверджувати,

що навіть попри те, що ідеї та принципи інтеркультуралізму принципово різні, їх усе ж більше не можна групувати під знаменами мультикультурності [1053], а треба розуміти як іншу філософію і політику.

Натомість інші науковці констатують, що інтеркультуралізм не є принципово новим порівняно з мультикультуралізмом, адже його політичний дискурс фактично не здатний запропонувати оригінальну перспективу, яка зможе переконливо й ствердно вказувати про різноманітні проблеми, що впливають зі складних ідентичностей, і питань рівності та розмаїття [662, с. 48; 699]. Доповнюється це тим, що більшість авторів, які працюють та захищають свої ідеї під знаменами чи то мультикультуралізму, чи то інтеркультуралізму, прагнуть інтеграції без асиміляції [946]. Врешті-решт, основна відмінність між цими двома поняттями, філософіями і політиками полягає в «історіях», які вони розповідають або на які посилаються, а також у «риториці» про перспективи соціальної інтеграції. Адже у випадку мультикультуралізму інтеграція означає інтеграцію в суспільство, а у випадку інтеркультуралізму – не тільки інтеграцію в суспільство, але й у певну культуру. Тому можна сказати, що мультикультуралізм надає значно більшої вагомості визнанню плюралізму, а інтеркультуралізм наголошує на інтеграції як такій [235]. Як наслідок, «хороший інтеркультуралізм проти дискурсу про поганий мультикультуралізм» може врешті зіграти на руку ксенофобії та асиміляціонізму, які відкидають і мультикультуралізм, і інтеркультуралізм [539].

Саме тому, як би не було парадоксально, це навіть змушує деяких теоретиків і практиків констатувати, що по суті зовсім не потрібно проводити різниці між інтеркультуралізмом та мультикультуралізмом, оскільки перший відрізняється від другого лише назвою. Так, Г. Леві стверджує, що обидва терміни є «дискурсивно текучими», адже мало що відрізняє їх у тлумаченнях, щоправда це допомагає мультикультуралізму «відбиватись» від критики в його сторону [571]. Свідченням цього слугує думка деяких дослідників про те, що здатність інтеркультуралізму «обходити стороною» зтяжні та невирішені проблеми феномена та політики мультикультуралізму, передусім позначені як «політика ідентичності», дає надію на розуміння відмінностей, які доволі давно зникли з мультикультурного порядку

денного. Найочевидніше це виявляється в сенсі, згідно з яким інтеркультуралізм – це «динамічний» підхід до ідентичності поза феноменом раси або, інакше кажучи, нерасизований мультикультуралізм [236, с. 42], який власне й через це здатний сприяти соціальній згуртованості. Загалом це означає, що інтеркультуралізм пропонує політичну стратегію відмови від дискредитованої термінології мультикультуралізму, навіть якщо вона зберігає проблематику «культурності», яка і досі залишається недеконструйованою та невирішеною належно [571, с. 223].

У практичному розрізі такі теоретичні дискусії з приводу взаємозв'язку між мультикультуралізмом й інтеркультуралізмом у країнах Європи, в тому числі й у Великій Британії, також виявляються різносторонніми, засвідчуючи різногранну природу досліджуваних феноменів, особливо на тлі розповсюдженої критики політики мультикультуралізму. З одного боку, в Європі ідея інтеркультуралізму як «протистояння мультикультуралізму» знайшла своє відображення у Білій книзі про міжкультурний діалог [594], опублікованій Радою Європи ще 2008 року. У той же час Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) опублікувала схожу за змістом доповідь «Інвестування в культурне розмаїття та міжкультурний діалог» [657]. Річ у тому, що в цих працях та офіційних політиках Ради Європи й Організації Об'єднаних Націй інтеркультурний підхід розглядають як такий, що дозволяє уникнути невдалих крайнощів асиміляціонізму і мультикультуралізму, визнаючи розмаїття та наполягаючи на загальнолюдських цінностях [576], а відтак водночас наголошуючи на просуванні контактів із метою покращення залучення іммігрантів [959].

Виявляється це найперше у тому, що пріоритетний наголос часто робиться на інтеркультурній громадянській інтеграції, котра передбачає стратегічну переорієнтацію управління та політики для заохочення належного представництва, позитивного міжкультурного змішування і взаємодії та інституційної спроможності розв'язувати культурні конфлікти [412; 497; 664], а відтак і загалом «близькості» та «переваг розмаїття» [1043], принаймні на локальному/місцевому рівні [237; 239; 240; 272]. Тому в соціально-психологічному сенсі практичний інтеркультуралізм що загалом у Європі, що зокрема у Великій Британії орієнтований на руйнування

упереджень, стереотипів і хибних уявлень та, на противагу, на формування взаєморозуміння, взаємоідентифікації, суспільної довіри, «соціальної суміші» і солідарності [576]. При цьому, наголос дедалі частіше робиться на тому, що люди мають декілька ідентичностей одночасно, однак вони не обов'язково протистоять одна одній, адже представляють зовсім різні аспекти міжлюдських відносин [240; 575]. З цього слідує, що європейський і навіть британський інтеркультуралізм на практиці відрізняється від мультикультуралізму передусім тим, що зосереджується не на відносинах держави та її культурних меншин, а на відносинах поміж громадянами і групами громадянського суспільства тощо. Хоча з цього неодмінно слідує, що інтеркультуралізм та мультикультуралізм можна розглядати як сумісні і навіть взаємодоповнюючі стратегії інтеграції, а тому їхня критика не може трактуватись як взаємно зумовлена чи паралельна [570; 578; 595].

Натомість, із іншого боку, особливо у Великій Британії під час та після «Брекзиту», існують колосальні політичні й теоретичні дебати з приводу того, чи інтеркультуралізм є «паралельним світом» або ж альтернативною парадигмою мультикультуралізму [570; 576]. Одні вчені і практики цю думку сміливо підтримують й розмежовують аналізовані категорії, філософії та політики [206; 239], інші натомість спростовують і спаралелюють або зводять їх до спільного знаменника [627; 656; 767], а ще інші взагалі трактують як розрізнені, однак взаємодоповнюючі [578; 595]. Отже, чимало вчених хочуть «відбілити» політику мультикультуралізму у Великій Британії, особливо в умовах дискурсу про її «смерть», зокрема вказуючи на «інтеркультурний розворот» мультикультуралізму [1053; 1054]. Хоча суто в політичному або суспільно-політичному контексті та дискурсі проблема суттєво посилюється, адже критика мультикультуралізму у Великій Британії є настільки колосальною, що вона автоматично розповсюджується і на критику інтеркультуралізму. Хоча до цього явища у Великій Британії звертаються все частіше і частіше [415]. Подібна ситуація загалом характерна для країн Європи, адже лише деякі з них, зокрема Греція, Іспанія, Нідерланди, Німеччина тощо, номінально звертаються до феномена інтеркультуралізму у своїх звітах і реальній політиці громадянської інтеграції [414; 655], натомість інші здебільшого трактують

його як гомолог мультикультуралізму. Але так чи інакше, все те, що поточно й останніми десятиліттями відбувається у Великій Британії та інших країнах Європи, можна сміливо означити як «відступ» чи занепад мультикультуралізму. Хоча суто на рівні державної політики феномен мультикультуралізму залишається дієвим, але перед ним стоїть питання про те, наскільки визнання соціального й культурного розмаїття повинне бути компенсоване громадянською інкорпорацією, або, інакше кажучи, наскільки мультикультуралізм і громадянство (у випадку Великої Британії ще й британство) можуть бути взаємно конститутивними у взаємозалежних умовах [653; 664].

Висновки до Розділу 4

Загалом у Розділі 4 структуровано та систематизовано наслідки й значення політики мультикультуралізму у Великій Британії і ризики та перспективи її розвитку, трансформації й модифікації у майбутньому і на тлі загальноєвропейського досвіду. Для цього спершу простежено вади, критичні моменти розвитку, кризи і/чи можливого кінця політики мультикультуралізму у Великій Британії, в тому числі на тлі її європейської дезінтеграції й практики управління розмаїттям в інших країнах Європи. Це зроблено як на підставі апелювання до різних означальних і сутнісних аспектів та складових, так і цілісного розуміння критичних параметрів розвитку теорії та політики мультикультуралізму у Великій Британії (зокрема, в академічному, дискурсивному, політичному контекстах, але найперше з приводу проблематики політизації ісламу), однак, головню, в розрізі осягнення та вироблення теоретичного й практичного майбутнього мультикультуралізму та інших форм управління соціальним і культурним розмаїттям в цій державі і загалом у Європі. Хоча, на противагу, у розділі структуровано й позитивні та схвальні аспекти і наслідки мультикультуралізму у Великій Британії, причому як у теоретичному й концептуальному, так і в практичному та політичному контекстах.

Надалі у розділі – досі крізь призму схвалення й критики мультикультуралізму – розглянуто тематику концептуалізації, апробації й очікуваних і реальних наслідків

феноменів та практик постмультикультуралізму, інтеркультуралізму, інтеграції, космополітизму, гомогенізації глобалізуючої культури, конвергенції культур тощо, причому як у теоретичному контексті, так і безпосередньо у Великій Британії, в тому числі на європейському тлі. Для цього запропоновано означення основних атрибутів перелічених феноменів – але передусім постмультикультуралізму й інтеркультуралізму, – а також проаналізовано те, наскільки вони є різними, різнорідними, відрізняються між собою та від явища мультикультуралізму – що теоретично, що у Великій Британії. Зокрема, запропоновано й структуровано академічні дебати із приводу того, що означає префікс «пост» – продовження мультикультуралізму або відступ від нього, – а також перевірено те, чи постмультикультуралізм та інтеркультуралізм є окремими фазами й новаціями розвитку мультикультуралізму у Великій Британії (безумовно будучи відмінними концептуально), особливо попри те, що останній є чинним номінально і формально. Також у цьому контексті перевірено те, наскільки коригування ліберально-демократичного громадянства й інтегративної національної ідентичності у Великій Британії зменшують «градус» критики мультикультуралізму в цій державі та сприяють його ребалансуванню.

Положення, ідеї, результати та висновки Розділу 4 частково відображено і розширено (деталізовано) у публікаціях автора [63; 65; 66; 68; 69].

ВИСНОВКИ

В цілому у дисертації зроблено висновки, які є розв'язанням поставлених у науковій роботі дослідницьких завдань, зокрема:

1. Констатовано, що тематика теорії та політики мультикультуралізму стала однією з центральних академічних і політичних проблем у багатьох європейських країнах (й інших країнах світу), в тому числі у Великій Британії – як в одному із «піонерів» європейського мультикультуралізму, – починаючи орієнтовно після кінця Другої світової війни. Однак як офіційна політика, феномен і дослідницька категорія мультикультуралізм (на відміну від мультикультурності) у Європі та, зокрема, Великій Британії ніколи не був гомогенним та безальтернативним, натомість був парадоксальним (чи то позитивним, чи то негативним, зокрема водночас як теорія, політика, ідеологія та дискурс), адаптивним і політизованим у розумінні й управлінні соціальним і культурним розмаїттям. Адже йому завжди протиставлялись і протиставляються асиміляціонізм, інтеграціонізм, космополітизм, акультурація, секуляризм, глобалізм, система гастарбайтерства тощо як способи розв'язання проблем культурного розмаїття й інтеграції іммігрантів.

Сама ж теорія і практика європейського й британського мультикультуралізму пройшла кілька етапів свого розвитку і академічного/міжнародного (формального) окреслення й інституціоналізації, суспільно-політичного (фактичного) сприйняття та державно-управлінського (формального та фактичного) врегулювання. Адже спочатку – принаймні до кінця ХХ – початку ХХІ століть – мультикультуралізм у країнах Європи, зокрема у Великій Британії, що теоретично, що практично сприймався переважно позитивно, а згодом почав оцінюватись та трактуватись здебільшого політизовано, негативно і критично (передусім щодо неєвропейської імміграції та політичного ісламу, що у випадку Великої Британії доповнилось її дезінтеграцією з ЄС), а відтак піддаватись поступовій адаптивній теоретичній ревізії та практичній модифікації, трансформації і регулятивному й інституційному «пом'якшенню». Навіть попри те, що завжди існувало щонайменше три групи теоретиків і практиків, які або підтримували, або заперечували, або критикували

мультикультуралізм чи загалом і теоретично, чи в окремих країнах, у тому числі у Великій Британії.

У цьому контексті обґрунтовано, що мультикультуралізм, навіть теоретико-методологічно, згенерував чимало потужних, але розрізнених інтелектуальних, академічних й політичних викликів, дискурсів та наслідків у країнах Європи і, зокрема, Великій Британії. Особливо з 70–80-х років ХХ століття, коли в розрізі мультикультуралізму почали залучали парламентські дебати і маніфести партій, риторику лідерів груп меншин, логіку місцевого самоврядування та формування бюджетів, а також наукові дослідження, популярні ЗМІ і комерційний маркетинг й контент. Адже і сам феномен мультикультуралізму і теоретично, і практично трактується розвивально/поступально, неоднорідно, гетерогенно, багатокomпонентно, полісемічно, дискурсивно і навіть політизовано (в тім числі істориками, соціологами, політологами, правниками, філософами, антропологами, фахівцями з комунікацій і державного управління), але часто узагальнюється як політичне й регулятивне пристосування зі сторони держави та домінуючої у ній групи/титульної більшості до всіх культур диференційованих меншин (передусім іммігрантів), насамперед з урахуванням відмінностей раси, етнічної належності, національності, релігії, мови, освіти тощо – найперше у груповому, а не в особистісному розрізі. Хоча, на противагу, мультикультуралізм і досі концептуально та процесуально сприймається і як культурний націоналізм, і як соціальна філософія, і як державна політика, а концептуалізується описово, регулятивно та політично.

На цій підставі у дослідженні виокремлено такі предметні компоненти сутності і критики європейського мультикультуралізму, в тому числі у Великій Британії, як культура, урядування, ідеологія, ідентичність, ліберальні цінності, імміграція, інтеграція, громадянство, етнічність, раса, національність, релігія, мова, освіта тощо, які доволі часто маскуються під широке розуміння культури і вияви яких безпосередньо залежать від різних політичних обставин. Відтак встановлено, що предметна сфера мультикультуралізму є контекстуальною або ж залежною від контекстів, у яких вона застосовується і виявляється, а тому вимагає порівняльності та процесуальності. Хоча нарративом предметної сфери мультикультуралізму (як

теорії та практики) і було, і залишається або зростання (найбільше до середини 90-х років ХХ століття), або падіння (щонайбільше із середини 90-х років ХХ століття – початку ХХІ століття) мультикультуралізму, який, тим не менше, завжди був націлений на розробку тих чи інших моделей демократичного громадянства і принципів конституціоналізму, а загалом на ідеали прав людини й громадянина, хоча й переважно у груповому контексті.

З цього приводу у дослідженні виділено базові моделі мультикультуралізму, які розподілено за способами інтеграції іммігрантів і груп меншин, функціонально, регіонально, етнолінгвістично тощо, передусім на нормативний/«сильний» та конструктивний/«слабкий», на ліберальний, комунітарний і консервативний, на ліберальний й антиліберальний, на «жорсткий» та «м'який» мультикультуралізм тощо. А також констатовано, що мультикультуралізм неодмінно позначає й описує кількісний (демографічний) та якісний (міжгруповий) контекст, у якому існує певний рівень сприйманого і визнаного культурного й соціального розмаїття, а тому має належний потенціал постійно модифікуватись.

2. Структуровано еволюцію, етапи та чинний стан розвитку культурного розмаїття, імміграційних процесів та теорії і політики мультикультуралізму у Великій Британії, в тому числі на тлі та на противагу досвіду інших країн Європи й світу. Аргументовано, що серед іншого соціальне та культурне розмаїття і теорія та політика мультикультуралізму у Великій Британії є передусім наслідками й спробами відповіді на імміграційні процеси та «расову» ієрархію на тлі колоніалізму і постколоніалізму Британської імперії. Хоча політика імміграції і британського мультикультуралізму продовжила розвиватися та суттєво модифікуватись, але й більше критикуватись навіть після розпаду Імперії та під час і за наслідками «Брекзиту», а відтак номінально залишається чинною.

Водночас зазначено, що внутрішнім стрижнем політики мультикультуралізму у Великій Британії в різні періоди часу були різні вияви культурних і соціальних відмінностей її населення, а сьогодні ними здебільшого слугують проблеми та питання релігії та міжконфесійних відносин, зокрема політичного ісламу на тлі зменшення частки вірян серед «білого» населення та збільшення частки вірян

серед іммігрантів і меншин. На противагу, констатовано, що мультикультуралізм у Великій Британії підсилюється як (меншою мірою) традиційними внутрішніми соціальними та культурними відмінностями за рахунок складу «титульного» населення, так і (більшою мірою) його реакцією на розмаїття, потреби й вимоги соціального та культурного прошарку іммігрантів і груп меншин. В цілому констатовано, що управління соціальним і культурним розмаїттям, в тому числі політика мультикультуралізму, у Великій Британії вже традиційно розуміється та номінально врегульовується як управління «расовими» відносинами на тлі британської ідентичності (британства) у державі. І це при тому, що в діаспорному середовищі різних груп іммігрантів сформовано чимало ідентичностей (часто комбінованих з різних складових, зокрема релігійної, етнічної, мовної, расової), які мобілізуються та політизуються у заходах захисту своїх групових прав.

Додатково встановлено, що теорія і політика мультикультуралізму у Великій Британії ніколи не була разовим, односпрямованим й одномоментним явищем, а натомість позначалася та позначається різними причинами свого зародження, модифікації і трансформації, а відтак різними наслідками у різні часові періоди й залежно від різних суспільно-політичних і геополітичних контекстів. Для цього у дисертаційній роботі проаналізовано та систематизовано різні причини, етапи та вияви розвитку британської теорії і політики імміграції, «расових» відносин та мультикультуралізму (зокрема, на підставі законодавства про іноземців від 1905 року, про громадянство від 1948, 1968, 1971 і 1981 років, про іммігрантів/імміграцію від 1962, 1968, 1971 і 1988 років, про «расові» відносини від 1965, 1968, 1976 і 2000 років, про громадський порядок від 1976 року, про громадянство, імміграцію і притулок від 1993, 1996, 2002, 2004 та 2006 років, про кордони Великої Британії від 2007 року тощо, а також на підставі різних урядових звітів із цього приводу) та еволюцію суспільно-політичного сприйняття, схвалення і критики цієї проблематики (зокрема, у суспільному, медійному й політичному дискурсах та у змінюваних політичних маніфестах основних і «малих» політичних партій тощо).

Як наслідок констатовано, що політика мультикультуралізму у Великій Британії виявилась особливою та навіть винятковою й суттєво ініціально відрізнялася та

поточно відрізняється від своїх гомологів у різних країнах Європи та світу, зокрема на предмет причин її формування та політичного врегулювання її соціального сприйняття і критики, а відтак і зміщення у напрямі асиміляціонізму й інтеграції. Зокрема доведено, що впродовж тривалого періоду мультикультуралізм у Великій Британії на місцевому рівні був компенсацією асиміляціонізму на національному рівні, але загалом завжди (та найбільше з початку XXI століття) у межах своєї критики характеризувався та примусово спрямовувався до все більшої і більшої громадянської інтеграції (а згодом й британства), а не групової диверсифікації розмаїття, а відтак постійно ребалансувався, втрачаючи у популярності. Чи не найяскравіше це продемонстровано в ході дезінтеграції Великої Британії з ЄС, яка в тім числі була зумовлена і суперечливими оцінками політики мультикультуралізму та національної ідентичності на тлі фрагментованості британського суспільства.

Також окремо увагу зосереджено на конструкції, параметрах, детермінантах і різновидах мультикультуралізму у Великій Британії, зокрема на тлі її внутрішньої історії та часто критики європейського досвіду і міжнародних стандартів. Засвідчено, що досліджувана проблематика завжди конфігурувалась у межах переплетення суспільних, академічних і політичних дискусій про мультикультуралізм, спадщину імперії, деколонізацію, громадянство, націоналізм, національну ідентичність та демократичне урядування у Великій Британії. Як наслідок, мультикультуралізм у Великій Британії завжди сприймався й досі сприймається як такий, що міг та може впливати на політичну структуру цієї держави, а тому і на її політичний устрій, причому як з політичного та правового поглядів, так і системно, а також у контексті соціально-економічних, безпекових й політико-правових викликів.

Однак продемонстровано, що ускладнено це тим, що на тлі своїх невдач і критики мультикультуралізм у Великій Британії, й надалі будучи офіційною політикою, переживає період своєї теоретичної та практичної переоцінки, але його проблеми (особливо виклик ліберальній демократії) залишаються переважно нерозв'язаними, а сам феномен несистематизованим і неузагальненим, а відтак оскаржуваним. Особливо на тлі того факту, що британський мультикультуралізм – це на практиці передусім дебати й конфронтація між групами меншин і загалом

(передусім «небілою») меншістю та титульною (головно «білою») більшістю з приводу коригування їхнього групового, а не індивідуального суспільного статусу, прав і культурних цінностей. Навіть попри те, що у таких дебатах та конфронтації риторика пішла далі, ніж практика, а публічний дискурс вужчий, ніж законодавство, що безумовно призводить до кризи соціальної згуртованості і лімітує внутрішню сутність й охоплення/поліцентричність самого мультикультуралізму що в теорії та праві, що в практиці, політиці та дискурсі, роблячи його більш мобілізованим і політизованим, а загалом неоднозначним.

3. Аргументовано, що мультикультуралізм у Великій Британії як історично домінуючий й офіційний напрям і підхід до врегулювання культурних відмінностей не є теорією та політикою, яка одновимірною й односпрямованою, адже цей спосіб управління розмаїттям стосується різних аспектів і детермінант урядування, ідеології, громадянських, етнонаціональних, ідентичнісних, антидискримінаційних і «расових» відносин, імміграції, релігії, освіти, мови тощо. Виявляється це у тому, що коли мультикультуралізм усупільнюється, то неодмінно дискурсивно оформлюється в межах конкретних параметрів, пов'язаних із певним політичним і культурним контекстом. Тим паче, що у Великій Британії немає консолідованої позиції та законодавства з приводу проблематики мультикультуралізму як офіційної політики управління культурним розмаїттям, але вона є такою фактично й політично, хоч і не без суперечок з цього приводу.

Виявлено, що різні сфери охоплення британського мультикультуралізму єднає апелювання до питань взаємозв'язку між індивідуальною ідентичністю і груповою культурою, а відтак між груповими правами й правами індивідів. І це при тому, що тематика мультикультуралізму й антидискримінаційних заходів використовується й оцінюється у політичних програмах фактично всіх британських партій і загалом у суспільно-політичному (в тому числі популістському) дискурсі – десь позитивно, десь негативно, а десь нейтрально, – будучи предметом політичної змагальності. Воднораз виявлено, що мультикультуралізм останнім часом є запобіжником розвитку унітарної й інтегрованої британської ідентичності (британства), особливо коли він зміцнює силові структури у межах різних суспільних груп і сприяє виділенню

меншостей серед груп меншин. Тому мультикультуралізм все частіше сприймається як соціально небезпечний навіть попри свою відносну політичну й управлінську поміркованість та амбівалентність у Великій Британії, через що зумовлює поступову переінтерпретацію феномена національно-інтегрованої британської ідентичності й громадянства і піддається власній реконцептуалізації та модифікації.

Обґрунтовано, що основні чинні вияви та наголоси мультикультуралізму у Великій Британії стосуються проблематики міграційних, расових, релігійних і дискримінаційних/антидискримінаційних відносин, причому як окремо, так і в комбінації між собою й з іншими аспектами. Річ у тім, що мультикультуралізм конструюється не людьми з перехресними і конфліктуючими груповими інтересами, а групами і спільнотами (насамперед іммігрантськими), які однорідні, інертні та часто взаємовиключаючі і серед яких меншість часто вимагає не лише паритетності зі сторони більшості, а й особливого чи виняткового ставлення. З цього слідує, що мультикультуралізм у Великій Британії – це найперше політична, управлінська і законодавча відповідь на культурне розмаїття (на противагу асиміляціонізму) й расові відмінності як результат різних етапів наростаючої колоніальної/імперської та постколоніальної/постімперської імміграції, расових відмінностей і конструювання феномена громадянства й ідентичності у цій країні в минулому та поточно, в тому числі у контексті «Брекзиту». Крім того, мультикультуралізм у Великій Британії – це і соціальна реакція, за допомогою якої титульна більшість історично намагалася чи намагається відмежуватися від іммігрантів (або деяких їхніх груп) і відокремити їх від «широкого» суспільства за рахунок особливого впорядкування «расових» відносин (британського аналога поняття управління культурним розмаїттям), з приводу яких тривалий час існував або й досі здебільшого існує (у найбільш послабленому форматі – в ході та за наслідками «Брекзиту») деполітизований консенсус у політикумі. На цій підставі аргументовано, що політика специфічного мультикультуралізму у Великій Британії регулюється найперше «расовими» відносинами на державному, політичному, суспільному і громадянському рівнях тощо, а відтак є формулою поєднання ексклюзивної імміграційної політики та інклюзивної політики інтеграції іммігрантів.

Продемонстровано, що це найперше виявляється у контексті політичного ісламу чи політизації і радикалізації ісламу у Великій Британії як визначального аспекту реалізації та сприйняття політики мультикультуралізму в цій державі. Особливо попри те, що вона, з одного боку, номінально характеризується релігійним нейтралітетом та секуляризацією, однак, з іншого боку, фактично інституційно прив'язана до англіканства. Встановлено, що у межах політики мультикультуралізму це є наслідком поступового оформлення у Великій Британії імміграційної релігії або релігій, які перешкоджають розвитку інтегративного британства та громадянської нації. У контексті ж ісламу це важливо з огляду на те, що ще донедавна мусульмани (на тлі інших конфесій) у Великій Британії, на відміну від інших країн Європи, не трактувались як релігійна (а натомість як етнічна) група, а відтак не були чи не достатньою мірою були об'єктом політики мультикультуралізму й антидискримінаційних заходів, навіть попри свою значну відносну й зростаючу чисельність і представленість та поступово все негативніше соціальне сприйняття і навіть політичний тиск.

Доведено, що з огляду саме на це, а також завдячуючи зовнішньому впливу ісламського світу та терористичним актам у світі і в самій Великій Британії, британські мусульмани почали характеризуватись колективною окремішністю, соціальною інфраструктурністю, культурною інкапсульованістю й ідентичністю, а відтак і прагненням до політичної організації, в тому числі завдяки політизації та радикалізації ісламу. А це, власне, спочатку зумовило, а згодом, особливо в контексті «Брекзиту», інтенсифікувало конфронтацію між титульною більшістю та мусульманською спільнотою/меншістю в різних сферах соціального життя у Великій Британії, а відтак поставило на порядок денний питання про критику і відступ політики мультикультуралізму (як більш ліберальної, ніж в інших країнах Європи та світу) із наголосом на потребі більшої асиміляції та інтеграції груп меншин, передусім мусульман, й захисту британства.

Водночас, окрему увагу зосереджено на освітніх і мовних особливостях, виявах та наслідках теорії і політики мультикультуралізму у Великій Британії як її первинному та формотворчому, хоч і чинному аспекті, в тому числі у форматі

мультикультурної освіти – передусім у молодшій та середній школі і з фокусом на знанні мов (найперше англійської). Констатовано, що становлення феномену мультикультурної освіти у Великій Британії стало наслідком невдачі політики асиміляціонізму й антирасизму в освіті у цій країні, зокрема на предмет негативного ставлення титульної більшості до іммігрантів. Хоч і сама мультикультурна освіта з часом виявила як свої позитиви, так і свої недоліки, а відтак поступово почала ставати все більше й більше інтеграційно орієнтованою. Безумовним наслідком цього став і залишається той факт, що, навіть попри формально деклароване мовне розмаїття, освіта у Великій Британії залишилась одномовною – англомовною, – організованою без шкіл «нових» меншин і відділеною від релігійного викладання. Відповідно, підсумовано, що у Великій Британії склалася гібридна та часткова модель освітнього (учнівського і педагогічного) мультикультуралізму, яка з часом, особливо у лінгвістичному/англомовному розрізі, була поміщена в парадигму інтегративного британського громадянства (британства) і конструкції соціальної згуртованості.

4. З'ясовано ефекти та значення політики мультикультуралізму у Великій Британії, втім числі перспективи й ризики її поступу, модифікації і трансформації на тлі загальноєвропейського досвіду, а також перевірено тезу про кінець політики мультикультуралізму в аналізованій державі, особливо з початку XXI століття – напередодні, під час та після її європейської дезінтеграції. Зокрема, встановлено, що основною і суттєвою перевагою мультикультуралізму на тлі інших механізмів управління соціальним та культурним розмаїттям у Великій Британії є те, що він теоретично, концептуально, змістовно, політично й інституційно сприяє просуванню демократичних і ліберальних цінностей, рівності та суспільного визнання на тлі наявних соціальних та культурних відмінностей.

На противагу, артикульовано увагу на тому, що предметом диференційованої політичної й академічної критики мультикультуралізму у Великій Британії різного часу були й досі залишаються, втім числі після «Брекзиту», різноаспектні явища, зокрема: негативний вплив на представницьку й ліберальну демократію і загалом нейтральний простір ліберальної публічної сфери; орієнтування на захист не

стільки індивідуальних, скільки групових прав представників різних культур; розгляд культури й ідентичності як есенціалізованого, статичного, обмеженого і надто закритого та «романтизованого», однак водночас визначального, а не множинного, гнучкого й динамічного явища, а відтак і культурний релятивізм; переважання та матеріалізація питань культури і культурних нерівностей над традиційними соціальними проблемами; надання привілеїв традиціоналістському або патріархальному менталітету і релігійній владі та претензіям національних й етнічних меншин перед іммігрантськими і релігійними групами, зокрема за рахунок знецінення прав жінок, дітей і сексуальних меншин тощо; поблажливість, геттоїзація, комунальний і культурний сепаратизм, ворожнеча, відчуження, недовіра, депривація, сегрегація і фрагментація у суспільстві й формування та розширення не «справедливих», а «відокремлених» чи «паралельних» спільнот тощо, зокрема за рахунок контролю титульної більшості над різними типами меншин; параметри соціально-економічного та суспільно-політичного життя в державі, зумовлені ціннісними відмінностями між різними групами населення і різними культурами; питання національної безпеки, громадянства й ідентичності (зокрема, британської ідентичності/британства й фундаменталістських ідентичностей). Однак парадоксом такої критики мультикультуралізму у Великій Британії є те, що її фокусом уваги останнім часом виступають проблеми розвитку мусульманства та політичного, політизованого чи екстремістського ісламу в державі і світі, а не інших етнічних, релігійних або загалом соціальних груп.

З цього приводу встановлено, що у Великій Британії, попри парадоксальну одночасність інституціоналізації, критики і занепаду мультикультуралізму, його ребалансування, оновлення й модифікація останнім часом номінально і формально відбуваються у напрямі або постмультикультуралізму, або інтеркультуралізму (котрі по-різному сприймаються що академічно, що політично/інституційно, що дискурсивно). Але загалом це відбувається в руслі врахування не стільки групових культурних відмінностей, скільки індивідуалізованої і групової культурної спільності («міжкультурного діалогу»), особливо стосовно небезпек політизації проблематики ісламу, згуртованості суспільства і перехрещення культур за рахунок коригування

феноменів ліберально-демократичного громадянства й нейтральної чи інтегративної національної ідентичності/британства.

На цій підставі доведено, що винайдення й апробація постмультикультуралізму та інтеркультуралізму у Великій Британії зовсім не є ознаками повного відступу й відмови від мультикультуралізму, а натомість його хоч частковим оновленням, зокрема за рахунок зміщення акцентів від культури і/чи етнічної належності до релігії та конфесійності, найперше через «ісламізацію» ідентичностей та проблем управління соціальним і культурним розмаїттям. Хоча, на противагу, ці феномени характеризуються і суттєвими внутрішніми й зовнішніми відмінностями, які дають підстави розмежовувати їх суто концептуально. Але це неважливо на тлі політичного постмультикультуралізму й інтеркультуралізму, які привласнюються в критиці політики мультикультуралізму у Великій Британії, хоча самі собою залишаються менш політизованими, релятивними, неліберальними й асиметричними. Виявляється це у тому, що постмультикультуралізм й інтеркультуралізм у Великій Британії – це більш динамічні підходи до розуміння ідентичності поза межами раси або, інакше кажучи, нерасизовані форми мультикультуралізму, які сприяють соціальній згуртованості і загалом хоч частково «відбілюють» мультикультуралізм як такий у цій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулкеримов Т. Проблема полікультурної Європи: крах мультикультуралізму? // Наукові праці МАУП. 2014. Вип. 1 (40). С. 46–52.
2. Аймаганбетова О. Крос-культурні дослідження структури міжетнічних відносин: автореф. дис.: 19.00.05. К.: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України 2007. 31 с.
3. Арцишевська О. Багатоманітність і взаємодія культур // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки: Філософські науки. 2011. № 15. С. 4–11.
4. Бабич И., Родионова О. Теория и практика мультикультурализма. Москва: ИЭА, 2009. 53 с.
5. Бабкін В. Сучасна теорія мультикультуралізму і її практична реалізація в Німеччині: цінності, процеси, тенденції: дис.: 26.00.01. К.: Київський національний університет культури і мистецтв, 2021. 200 с.
6. Балабанова Г. Крах політики мультикультуралізму: уроки для України // Стратегія розвитку України. 2011. № 2. С. 14–16.
7. Бандурка А. Ціннісні засади та операційні принципи мультикультуралізму (аспект філософії культури): дис.: 09.00.04. Х.: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2012. 227 с.
8. Блинова М. Современные социологические теории миграции населения: дис.: 22.00.01. Москва, 2008. 181 с.
9. Бондарук С. Мультикультурне майбутнє: proetcontra // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки: Філософські науки. 2011. № 15. С. 11–17.
10. Веретевская А. Мультикультурализм, которого не было: анализ европейских практик политической интеграции этнокультурных меньшинств. Москва: МГИМО-Университет, 2018. 180 с.

11. Владиченко Л., Кисельов О. Світовий мультикультуралізм та проблема толерантності (ісламський чинник) // Українське релігієзнавство. 2006. № 37. С. 173–179.
12. Волкова Т. Классические философские концепции мультикультурализма и толерантности // Вестник МГТУ. 2011. № 2. Т. 14. С. 254–259.
13. Волкова Л. Огляд змін курикулуму середньої школи Великої Британії з позицій мультикультуралізму // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Серія Філологія. 2020. № 9 (77). С. 262–265.
14. Волошенюк О. Переваги і недоліки політики мультикультуралізму // Форум права. 2019. № 56 (3). С. 6–12.
15. Глазов Д. Британська модель мультикультуралізму: успіхи та прорахунки // Історико-політичні студії. Серія Історичні науки. 2015. № 1. С. 100–107.
16. Глазов Д. Політика мультикультуралізму: досвід європейських країн // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: Серія Всесвітня історія. 2015. Том 1. № 42. С. 282–287.
17. Головкина О. Концепція «мультикультуралізму» в сучасному науковому дискурсі // Переосмислення Канади: кросс-культурні роздуми про канадське суспільство. 2005. Вып. 3. С. 41–69.
18. Горбунова Л., Предборська І., Джилл К., Степко М., Гомілко О., Шевченко О., Кочубей Н., Корецька А., Ляхвацька О., Бойченко М., Грива О., Грищенко Т., Садикова О. Мультикультуралізм як теоретична та практична проблема: орієнтири для освіти // Філософія освіти. 2009. № 1/2. С. 184–225.
19. Гордієнко А. Концепція мультикультуралізму в сучасному науковому дискурсі // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Політологія. 2012. Т. 178. Вип. 166. С. 17–20.
20. Гордієнко А., Юріна І. Стратегії мультикультурної політики у суспільно-політичному дискурсі // Політичний менеджмент. 2012. № 4–5. С. 191–200.
21. Грубов В., Кулагін Ю. Криза політики мультикультуралізму в європейському суспільному просторі // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2012. № 6. С. 104–114.

22. Десятнікова Л. Великобританія як високо різноманне суспільство (різні підходи до мультикультуралізму) // Сучасні дослідження з іноземної філології. 2017. № 15. С. 45–50.
23. Дрожжина С. Культурна політика як проблема сучасного соціокультурного процесу: автореф. дис.: 09.00.03. Донецьк: Донецький національний університет, 2004. 17 с.
24. Дрожжина С. Мультикультуралізм: концептуальна модель та праксеологічні виміри її реалізації в українському соціумі: автореф. дис.: 09.00.03. Сімферополь: таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2010. 31 с.
25. Дрожжина С. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти // Політичний менеджмент. 2008. № 3. С. 96–106.
26. Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств // Політичний менеджмент. 2009. № 3 (36). С. 3–13.
27. Жангожа Р. Мультикультуралізм: pro et contra. К.: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2016. 208 с.
28. Івасечко О., Здоровега М. Криза політики мультикультуралізму в Європі: причини та наслідки // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2017. Вип. 19. С. 141–150.
29. Карлова В. Мультикультуралізм як політико-ідеологічна доктрина: проблеми та виклики // Збірник наукових праць НАДУ. 2011. Вип. 1. С. 209–220.
30. Клименко Д. Теоретико-методологічний аналіз феномену мультикультуралізму // Вісник Львівського університету: Серія філос.-політолог. студії. 2015. Вип. 7. С. 177–182.
31. Ковалинська І. Результати дослідження мультикультурної освіти вчителів у західноєвропейських країнах // Scientific-Journal-Virtus. 2019. Т. 1. Вип. 32. С. 53–68.
32. Ковальчук Т., Яковенко Н. Культурний фактор європейської інтеграції на прикладі поступу Європейського Союзу: монографія. К.: Науковий світ, 2011. 239 с.

33. Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України // Агора. 2008. Вип. 6. С. 5–14.
34. Колодій А. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах з неконсолідованими націями // Демократичне врядування: науковий вісник. 2011. URL: <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2012/05/Kolodij-2011-81.pdf> (дата звернення: 08.10.2021).
35. Корнат Л. Перспективи застосування теорії інтегруючого мультикультуралізму при виробленні концептуальних підходів до управління етнокультурною різноманітністю в Україні // Аспекти публічного управління. 2015. № 7/8. С. 11–20.
36. Корнієнко О. Мультикультуралізм як модель сучасного поліетнічного суспільства // Світогляд – Філософія – Релігія. 2013. № 4. С. 150–159.
37. Коротеева В. Теории национализма в зарубежных социальных науках. М.: РГГУ, 1999. 143 с.
38. Кулікова Т. Мультикультуралізм: соціально-методологічний аспект: автореф. дис.: 09.00.03. Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2006. 18 с.
39. Кучерявая С. Основные подходы к проблеме преодоления стереотипов в современном обществе // Человек. Государство. Право. 2018. № 1.
40. Литвин Т. Проблема плюралізму культур і цінностей у рефлексіях постліберальних теоретиків // Філософські обрії. 2013. № 30. С. 69–79.
41. Литвиненко О. Феномен мультикультуралізму у контексті соціально-філософського дискурсу: автореф. дис.: 09.00.03. Донецьк: Донецький національний університет, 2010. 20 с.
42. Ляпіна Л. Мультикультуралізм як стратегія вирішення проблем культурного розмаїття: аналіз теоретичних моделей // Український соціум. 2017. № 1 (60). С. 60–71.
43. Ляпіна Л. Рівноправний діалог культур як основа сучасного суспільства: мультикультурний проект Бхікху Парекха // Український соціум. 2015. № 4 (55). С. 46–53.
44. Ляпіна Л. Соціологічні концепції діалогічного мультикультуралізму // Соціопростір: Міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. 2016. № 5. С. 28–35.

45. Мазука Л. Досвід Швейцарії у забезпеченні толерантного співіснування етнічних груп // Стратегічні пріоритети. 2008. № 1 С. 53–58.
46. Мацик К. Крос-культурна комунікація в освітньому сегменті інформаційного суспільства: автореф. дис.: 09.00.10. К.: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», 2007. 20 с.
47. Мультикультуралізм як соціально-правове явище: виклики глобалізованого світу / ред. А. Подоляки. К.: ТОВ «Арт-технологія», 2015.
48. Нагорна Л. Фарватери й підводні рифи мультикультуралізму // Політичний менеджмент. 2011. № 3. С. 18–34.
49. Назаревич А., Трохимчук С. Національні меншини країн Європейського Союзу в контексті інтеграційних процесів: монографія. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. 112 с.
50. Остапенко М. Політика мультикультуралізму: досвід і проблеми реалізації // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. 2012. Вип. 26. С. 263–270.
51. Пасісниченко В. Нові акценти у європейському дискурсі (пост) мультикультуралізму: від надії до розчарування // Агора. 2012. Вип. 11. С. 17–23.
52. Пахоменко С., Осіпова З. Мультикультуралізм у Великій Британії: формування державної стратегії для полікультурного суспільства // Гілея: науковий вісник. 2013. № 78. С. 404–407.
53. Підскальна О. Генеза дискурсу мультикультуралізму: соціально-філософський аналіз: дис.: 09.00.03. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка. 226 с.
54. Підскальна О. Мультикультуралізм як феномен постсучасного світу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 3–4. С. 108–120.
55. Подаєнко Ю. Ісламський чинник як невирішене питання західноєвропейської політики мультикультуралізму // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Політологія. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 74–80.
56. Романюк А. Імміграція до країн Західної Європи. Політичні наслідки // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. 2008. Вип. 23. С. 111–122.

57. Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації: монографія / ред. А. Кудряченко. К.: Фенікс, 2014. 444 с.
58. Терборн Г. Мультикультурные общества // Социологическое обозрение. 2001. Т. 1. № 1. С. 50–67.
59. Тишков В. Политика мультикультурализма: теория и практика // Межкультурный диалог на Евразийском пространстве: материалы междунар. науч. конф (30 сентября – 2 октября 2002 г., г. Уфа).
60. Тишков В. Теория и практика мультикультурализма // Малахов В., Тишков В. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ. Москва: РАН, 2002.
61. Филик О. Місцева проблематика в рамках політики мультикультуралізму у Великій Британії // Влада і управління. 2021. № 8. С. 95–103 (Міжнародна наукова конференція «Муніципальні читання імені Антона Кохановського» (Чернівці, 17–18 листопада 2021 р.).
62. Филик О. Моделі управління культурним розмаїттям та політики мультикультуралізму в Європі // III Всеукраїнська науково-практична конференція «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (Івано-Франківськ, 27–28 травня 2021 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. С. 706–714.
63. Филик О. Особливості та моделі управління інтеграцією, культурним розмаїттям і політики мультикультуралізму в країнах Європи // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2021. Вип. 37. С. 206–215.
64. Филик О. Політика мультикультуралізму в освіті: теоретичні особливості та практичні вияви у Великій Британії // Регіональні студії. 2021. № 25. С. 57–65.
65. Филик О. Проблемні аспекти та критика політики мультикультуралізму в країнах Європи // Регіональні студії. 2021. № 27. С. 69–76.
66. Филик О. Рамки та вияви дефектів і критики політики мультикультуралізму в Європі // Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів,

прав національних меншин та пандемії Covid–19» (Ужгород, 24 вересня 2021 р.). Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 249–252.

67. Филик О. Релігійна, мовна, національна та расова ідентичності як предметна сфера дослідження теорії і практики мультикультуралізму у світі // Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 28 листопада 2020 року / за ред. А. Романюка і В. Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С. 365–371.

68. Филик О. Специфіка, параметри і наслідки протиставлення мультикультуралізму та мультикультурності у Великій Британії // Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку суспільних наук у ХХІ столітті» (Львів, 6–7 грудня 2021 р.). Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2022. С. 88–92.

69. Филик О. Феномен мультикультуралізму та його протиставлення іншим формам управління соціальним і культурним розмаїттям: теоретичний контекст // Всеукраїнська науково-практична конференція «VIII Методологічні читання – Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)» (Львів, 10 грудня 2021 р.) / за наук. ред. Г. В. Шипунова. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2022. С. 83–84.

70. Халілова-Чуваєва Ю., Бубнов І. Європейська політика мультикультуралізму і криза національної ідентичності: політичний аспект // Вісник ДонНУЕТ. 2013. № 2 (58). С. 66–77.

71. Холодова О. Підходи до інтеграції іммігрантів-мусульман: німецька та британська моделі // Гілея: науковий вісник. 2011. Вип. 47. С. 765–770.

72. Чеботаєва О. Актуальні проблеми європейського мультикультуралізму // Політичні проблеми міжнародних систем та європейські студії. 2017. Том 309. № 297. С. 78–82.

73. Шай Р. Теоретико-правові проблеми мультикультуралізму як традиційної моделі адаптації // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2018. № 889. Вип. 17. С. 55–59.

74. Юрійчук О. Правовий мультикультуралізм: аксіологічний вимір: дис.: 12.00.12. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2020. 229 с.
75. Яценко К. Європейський Союз та виклики мультикультуралізму // Інтермарум: історія, політика, культура. 2017. № 4. С. 17–32.
76. Яценко К. Мультикультуралізм як соціокультурний феномен сучасності: соціально-філософський аналіз: автореф. дис.: 09.00.03. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2014. 20 с.
77. 2001 Census: KS06 Ethnic group: Key Statistics for local Authorities // ons.gov.uk. URL: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/census/census-2001-key-statistics/local-authorities-in-england-and-wales/local-authorities-ks06--ethnic-group.xls> (дата звернення: 08.10.2021).
78. 2011 Census: England and Wales: National identity (detailed), local authorities in England and Wales // ons.gov.uk. URL: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/census/2011-census/quick-statistics-for-england-and-wales-on-national-identity--passports-held-and-country-of-birth/rft---qs214ew.xls> (дата звернення: 08.10.2021).
79. 2011 Census: KS201UK Ethnic group, local authorities in the United Kingdom // ons.gov.uk. URL: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/census/2011-census/key-statistics-and-quick-statistics-for-local-authorities-in-the-united-kingdom---part-1/rft-ks201uk.xls> (дата звернення: 08.10.2021).
80. 2011 Census: KS209EW Religion, local authorities in England and Wales // ons.gov.uk. URL: <http://www.ons.gov.uk/ons/publications/re-reference-tables.html?edition=tcM%3A77-286262> (дата звернення: 08.10.2021).
81. 2011 Census: Northern Ireland: National Identity – Full Detail // ninis2.nisra.gov.uk. 2014. URL: http://www.ninis2.nisra.gov.uk/Download/Census%202011_Excel/2011/QS205NI.xls (дата звернення: 08.10.2021).
82. 2011 Census: Scotland: National identity (detailed) // Wayback Machine. 2014. URL: http://www.scotlandscensus.gov.uk/documents/censusresults/release2a/rel2A_NationalIdentity_detailed_Scotland.xls (дата звернення: 08.10.2021).
83. 70% of young Brits are «not religious» // BBC News. 21 March 2018. URL: <https://www.bbc.co.uk/news/newsbeat-43485581> (дата звернення: 08.10.2021).

84. Abbas T. *Islamic Political Radicalism: A European Perspective*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. 324 p.
85. Abbas T. *Muslim Minorities in Britain: Integration, Multiculturalism and Radicalism in the Post-7/7 Period* // *Journal of Intercultural Studies*. 2007. Vol. 28. No. 3. P. 287–300.
86. Abbas T. *Recent Developments to British Multicultural Theory, Policy and Practice: The Case of British Muslims* // *Citizenship Studies*. 2005. Vol. 9. No. 3. P. 153–166.
87. Abbot S. *The Prevention of Racial Discrimination*. London: Oxford University Press, 1971. 502 p.
88. Adachi S. *Social Integration in Post-Multiculturalism: An Analysis of Social Integration Policy in Post-war Britain* // *International Journal of Japanese Sociology*. 2011. Vol. 20. No. 1. P. 107–120.
89. Afridi A., Warmington J. *The pied piper: The BME third sector and UK race relations policy*. Birmingham: Brap, 2009. 89 p.
90. Ager D. *Ideology and image: Britain and language*. Clevedon, Buffalo: Multilingual Matters, 2003. 208 p.
91. Ahmed A. *Islam Under Siege*. Oxford: John Wiley & Sons, 2013. 224 p.
92. Ahmed N. *Tower Hamlets – insulation in isolation* // Abbas T. *Muslim Britain: Communities under pressure*. London New York: Zed Books, 2005. P. 194–207.
93. Ahmed S. *British Muslims perceptions of social cohesion: from multiculturalism to community cohesion and the «war on terror»* // *Crime, Law and Social Change*. 2019. Vol. 71. P. 581–595.
94. Ahmed S. *Constitutive criminology and the «war on terror»* // *Critical Criminology*. 2014. Vol. 22. No. 3. P. 357–371.
95. Ajegbo K. *Curriculum Review: Diversity and Citizenship*. Nottingham: DfES Publications, 2007. 123 p.
96. Akbarzadeh S., Roose J. *Muslims, Multiculturalism and the Question of the Silent Majority* // *Journal of Muslim Minority Affairs*. 2011. Vol. 31. No. 3. P. 309–325.
97. Akhtar S. *Be Careful with Muhammad. The Salman Rushdie Affair*. London: Bellew, 1989. 136 p.

98. Alam Y., Husband C. Islamophobia, community cohesion and counter-terrorism policies in Britain // *Patterns of Prejudice*. 2013. Vol. 47. No. 3. P. 235–252.
99. Alesina A., Glaeser E. *Fighting Poverty in the US and Europe: A World of Difference*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 264 p.
100. Alev F. Europe's future: make yourselves at home // *The Guardian*. 5 June 2007.
101. Alexander C., Edwards R., Temple B. Contesting cultural communities: language, ethnicity and citizenship // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2007. Vol. 33. No. 5. P. 783–800.
102. Alexander J. Struggling over the mode of incorporation: backlash against multiculturalism in Europe // *Ethnic and Racial Studies*. 2013. Vol. 36. No. 4. P. 531–556.
103. Alexander J. *The Civil Sphere*. Oxford and New York: Oxford University Press, 2006. 816 p.
104. Alexander J. Theorizing the «modes of incorporation»: Assimilation, hyphenation and multiculturalism as varieties of civic participation // *Sociological Theory*. 2001. Vol. 19. No. 3. P. 237–249.
105. Alibhai-Brown Y. *After multiculturalism*. London: Foreign Policy Centre, 2000. 95 p.
106. Alibhai-Brown Y. Beyond multiculturalism. *Canadian Diversity // Diversite Canadienne*. 2004. Vol. 3. No. 2. P. 51–54.
107. Alibhai-Brown Y. Postmulticulturalism and citizenship values // Paper presented to Immigrant Council of Ireland Conference on Immigration, Ireland's Future (11 December 2003).
108. Alibhai-Brown Y. *The Multicultural Excuse* // Paper presented at «Connections, Winter 2004–2005» of the Commission for Racial Equality, 2004.
109. Alibhai Brown Y. *Who Do We Think We Are?: Imagining the New Britain*. Harmondsworth: Penguin, 2001. 315 p.
110. Alleman-Ghionda C. From Intercultural Education to the Inclusion of Diversity: Theory and Policies in Europe // Banks J. *The Routledge International Companion to Multicultural Education*. London: Routledge, 2009. P. 134–145.

111. Allen C. *From Race to Religion: the New Face of Discrimination* // Abbas T. *Muslim Britain: Communities Under Pressure*. London: Zed Books, 2005. P. 49–65.
112. Allievi S. *Conflicts over Mosques in Europe: Policy, Issues, and Trends*. London: Network of European Foundations, 2009. 103 p.
113. AlSayyad N., Castells M. *Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture and Citizenship in the Age of Globalization*. Berkley: Lexington Books, 2002. 204 p.
114. Amin A. *Local community on trial* // *Economy and Society*. 2005. Vol. 34. No. 4. P. 612–633.
115. Anderson B. *The nation and the origins of national consciousness* // Guibernau M., Rex J. *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism & Migration*. Cambridge: Polity, 2010. P. 56–63.
116. Anderson B. *Us and Them? The Dangerous Politics of Immigration Control*. Oxford: Oxford University Press, 2013. 209 p.
117. Anderson C. *The adaptive qualities of Canadian multiculturalism* // Paper for presentation at the International Studies Association's Annual Convention «Power, Principles and Participation in the Global Information Age», San Diego (1–4 April 2012).
118. Andrews R., Mycock A. *The Dilemmas of Devolution: The Politics of Britishness and Citizenship Education* // *British Politics*. 2008. Vol. 3. No. 2. P. 139–155.
119. Ansari H. *The «Infidel Within»: Muslims in Britain Since 1800*. London: Hurst, 2004. 438 p.
120. Anthias F., Yuval-Davis N. *Racialized boundaries: Race, nation, gender, colour and class and the anti-racist struggle*. London: Routledge, 1992. 226 p.
121. Anthony A. *The Fallout: How a Guilty Liberal Lost His Innocence*. London: Jonathan Cape, 2007. 311 p.
122. Anwar M. *Muslims in Western Europe* // Nielsen J. *Religion and Citizenship in Europe and the Arab World*. London: Grey Seal, 1992. P. 37–48.
123. Appiah K. *Identity, authenticity, survival: Multicultural societies and social reproduction* // Gutmann A. *Multiculturalism: Examining the politics of recognition*. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 149–164.

124. Asad T. *Genealogies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993. 344 p.
125. Asari E.-M., Halikiopoulou D., Mock S. British national identity and the dilemmas of multiculturalism // *Nationalism and Ethnic Politics*. 2008. Vol. 14. No. 1. P. 1–28.
126. Ashcroft M. How the United Kingdom voted on Thursday ... and why // *Lord Ashcroft Polls*. 2016. URL: <http://lordashcrofthpolls.com/2016/06/how-the-united-kingdom-voted-and-why/> (дата звернення: 08.10.2021).
127. Ashcroft R., Bevir M. British multiculturalism after empire: Immigration, nationality and citizenship // Ashcroft R., Bevir M. *Multiculturalism in the British Commonwealth since 1945: Comparative perspectives on theory and practice*. California: University of California Press, 2019. P. 25–45.
128. Ashcroft R., Bevir M. *Comparative Perspectives on the Theory and Practice of Multiculturalism* // Ashcroft R., Bevir M. *Multiculturalism in the British Commonwealth since 1945: Comparative perspectives on theory and practice*. California: University of California Press, 2019. P. 229–252.
129. Ashcroft R., Bevir M. Liberal Democracy, Nationalism and Culture: Multiculturalism and Scottish Independence // *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2018. Vol. 21. No. 1. P. 65–86.
130. Ashcroft R., Bevir M. Multiculturalism in contemporary Britain: policy, law and theory // *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2018. Vol. 21. No. 1. P. 1–21.
131. Ashcroft R., Bevir M. Pluralism, National Identity and Citizenship: Britain after Brexit // *Political Quarterly*. 2016. Vol. 87. No. 3. P. 355–359.
132. Ashcroft R., Bevir M. What is Postwar Multiculturalism in Theory and Practice? // Ashcroft R., Bevir M. *Multiculturalism in the British Commonwealth since 1945: Comparative perspectives on theory and practice*. California: University of California Press, 2019. P. 1–24.
133. Aughey A. *Nationalism, Devolution and the Challenge to the United Kingdom State*. London: Pluto Press, 2001. 209 p.

134. Aydin M. *British Multiculturalism: Diversity Issues and Development of Multicultural Education in Britain* // Aydin H. *Multicultural Education: Diversity, Pluralism, and Democracy An International Perspective*, 2013. P. 58–91.
135. Back L., Keith M., Khan A. *New labour's white heart: Politics, multiculturalism and the return of assimilation* // *The Political Quarterly*. 2002. Vol. 73. No. 4. P. 445–454.
136. Back L., Keith M., Khan A., Shukra K., Solomos J. *The Return of Assimilationism: Race, Multiculturalism and New Labour* // *Sociological Research Online*. 2002. Vol. 7. No. 2. P. 96–105.
137. Baker C. *Foundations of bilingual education and bilingualism*. Clevedon: *Multilingual Matters*, 2006. 492 p.
138. Baldwin T. «I want an integrated society with a difference»: Interview with Trevor Phillips // *The Times*, 3 April 2004.
139. Balibar E. *Is there a «neo-racism»? // Balibar E., Wallerstein I. Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London: Verso, 1991. P. 17–28.
140. Ballard R. *Desh Pardesh: The South Asian Presence in Britain*. London: Hurst & Co., 1994. 296 p.
141. Ballard R. *Living with Difference: A Forgotten Art in Urgent Need of Revival?* // Hinnells J. *Religious Reconstruction in the South Asian Diasporas*. London: Palgrave Macmillan, 2007. P. 265–301.
142. Banks J. *The Routledge International Companion to Multicultural Education*. London: Routledge, 2009. 592 p.
143. Banks J., McGee C., Banks J. *Handbook of Research on Multicultural Education*. New York: Macmillan, 1995.
144. Banting K. *Transatlantic convergence? The archaeology of immigrant integration in Canada and Europe* // Paper presented at the conference on *The Political Incorporation of Immigrants in North America and Europe*, University of California at Berkeley (4–5 March 2011).
145. Banting K., Johnston R., Kymlicka W., Soroka S. *Do Multiculturalism Policies Erode the Welfare State? An Empirical Analysis* // Banting K., Kymlicka W. *Multiculturalism*

and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 49–91.

146. Banting K., Kymlicka W. Canadian multiculturalism: Global anxieties and local debates // *British Journal of Canadian Studies*. 2010. Vol. 23. No. 1. P. 43–72.

147. Banting K., Kymlicka W. Is There Really a Retreat from Multiculturalism policies? New Evidence from the Multiculturalism Policy Index // *Comparative European Politics*. 2013. Vol. 11. No. 5. P. 577–598.

148. Banting K., Kymlicka W. *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 405 p.

149. Banting K., Kymlicka W. *Multiculturalism and the Welfare State: Setting the Context* // Banting K., Kymlicka W. *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 1–45.

150. Banton M., Hiaasen C. *The Idea of Race*. London: Tavistock, 1977. 190 p.

151. Banton M., Harwood J. *The race concept*. New York: Praeger, 1975. 160 p.

152. Barker E. *The Ideas and Ideals of the British Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 1951. 167 p.

153. Barker M. *The New Racism: Conservatives and the Ideology of the Tribe*. London: Junction Books, 1981. 183 p.

154. Barry B. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Polity Press, 1999.

155. Barry B. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge: Harvard University Press, 2001. 399 p.

156. Bates D. In it together: Asylum, multiculturalism and grassroots integration in twenty-first century Britain // *eSharp (Special Issue: The 1951 UN Refugee Convention – 60 Years On)*. 2012. P. 113–139.

157. Bauböck R. *Changing the Boundaries of Citizenship* // Bauböck R. *From Aliens to Citizens. Redefining the Status of Migrants in Europe*. Avebury, 1994. P. 199–232.

158. Bauböck R. Farewell to Multiculturalism? // *Journal of International Migration and Integration*. 2002. Vol. 3. No. 1. P. 1–16.
159. Bauböck R. *Migration and Citizenship: Legal Status, Rights and Political Participation*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006. 129 p.
160. Bauböck R. *Transnational Citizenship: Membership and Rights in International Migration*. Aldershot: Edward Elgar, 1994. 348 p.
161. Baumann G. Body politic or bodies of culture? How nation-state practices turn citizens into religious minorities // *Cultural Dynamics*. 1998. Vol. 10. No. 3. P. 263–80.
162. Baumann G. *The multicultural riddle: Rethinking National, Ethnic, and Religious Identities*. London: Routledge, 1999. 177 p.
163. Baxter K. From Migrants to Citizens: Muslims in Britain 1950s-1990s // *Immigrants & Minorities*. 2006. Vol. 24, No. 2. P. 164–192.
164. Bechhofer F., McCrone D. *National Identity, Nationalism and Constitutional Change*. London: Palgrave Macmillan, 2009. 211 p.
165. Beck U. The cosmopolitan society and its enemies // *Theory, Culture and Society*. 2002. Vol. 19. No. 1–2. P. 17–44.
166. Beck U. *The Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity Press, 2006. 201 p.
167. Beck U., Blok A., Tyfield D., Zhang J. *Cosmopolitan Communities of Climate Risk: Conceptual and Empirical Suggestions for a New Research Agenda* // *Global Networks*. 2013. Vol. 13. No. 1. P. 1–21.
168. Beck U., Levy D. *Cosmopolitan Nation: Re-imagining Collectivity in the World Risk Society* // *Theory, Culture & Society*. 2013. Vol. 30. No. 3. P. 3–31.
169. Beckford J., Gale R., Owen D., Peach C., Weller P. *Review of the Evidence Base on Faith Communities*. London: Office of the Deputy Prime Minister, 2006. 117 p.
170. Beiner R. *Liberalism, Nationalism, Citizenship: Essays on the Problem of Political Community*. Vancouver: UBC Press, 2003. 225 p.
171. Belhachimi Z. *Multiculturalism and interculturalism in Quebec* // *Opinion papers*. 1997. Vol. 1. No. 16.

172. Bell E. Post-Brexit nationalism: challenging the British political tradition? // *Journal of Contemporary European Studies*. 2021. Vol. 29. No. 3. P. 351–367.
173. Benhabib S. *The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era*. Princeton: Princeton University Press, 2002. 245 p.
174. Bennett M. *Basic Concepts of Intercultural Communication*. Boston: Intercultural Press, 1998. 272 p.
175. Berry J. A psychology of immigration // *Journal of Social Issues*. 2001. Vol. 57. P. 615–631.
176. Berry J. Immigration, acculturation, and adaptation // *Applied Psychology: An International Review*. 1997. Vol. 46. No. 1. P. 5–34.
177. Berry J. Multicultural policy in Canada: A social psychological analysis // *Canadian Journal of Behavioural Science*. 1984. Vol. 16. P. 353–370.
178. Berry J., Kalin R. Multicultural and ethnic attitudes in Canada: An overview of the 1991 national survey // *Canadian Journal of Behavioral Science*. 1995. Vol. 27. P. 301–320.
179. Berry J., Kalin R., Taylor D. *Multiculturalism and ethnic attitudes in Canada*. Ottawa: Ministry of Supply and Services, 1976. 359 p.
180. Berry J., Poortinga Y., Segall M., Dasen P. *Cross-cultural psychology: Research and applications* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 588 p.
181. Berry J., Sam D. Acculturation and adaptation // Berry J., Segall M., Kagitcibasi C. *Handbook of cross-cultural psychology*. Vol. 3. Boston: Allyn and Bacon, 1997. P. 291–326.
182. Bertossi C. *French and British Models of Integration, Public Philosophies, Policies and State Institutions*. University of Oxford: Centre on Migration, Policy and Society, 2007.
183. Bevelander P. *Immigrant Employment Integration and Structural Change in Sweden, 1970–1995*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2000. 235 p.
184. Bevelander P., Taras R. The Twilight of Multiculturalism? Findings from across Europe // Taras R. *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*. Edinburgh University Press, 2012. P. 3–24.

185. Bevir M. *New Labour: A Critique*. London: Routledge, 2005. 201 p.
186. Bevir M. *The Logic of the History of Ideas*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 337 p.
187. Bhabha H. *Culture's in between* // Bennet D. *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*. London: Routledge, 1998. P. 2–18.
188. Bhabha H. *The Location of Culture*. New York: Routledge, 1994.
189. Bhabra G. Brexit, Trump, and methodological whiteness: On the misrecognition of race and class // *The British Journal of Sociology*. 2017. Vol. 68. No. S1. P. 214–232.
190. Billig M. *Banal Nationalism*. London: Sage, 1995. 200 p.
191. Blackledge A. *Constructions of identity in political discourse in multilingual Britain* // Pavlenko A., Blackledge A. *Negotiation of identities in multilingual contexts*. Clevedon: Multilingual Matters, 2004. P. 68–92.
192. Blackstone T. *Towards a learning society: Can ethnic minorities participate fully?* // Blackstone T., Parekh B., Sanders P. *Race relations in Britain: A developing agenda*. London. New York: Routledge, 1998. P. 52–72.
193. Bleich E. *Race Politics in Britain and France: Ideas and Policymaking since the 1960s*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 246 p.
194. Bloemraad I. *Becoming a Citizen: Incorporating Immigrants and Refugees in the United States and Canada*. Berkeley: University of California Press, 2006. 369 p.
195. Bloemraad I. *Unity in diversity? Bridging models of multiculturalism and immigrant integration* // *Du Bois Review: Social Science Research on Race*. 2007. Vol. 4. No. 2. P. 317–336.
196. Bloemraad I. *Two peas in a pod, apples and oranges, and other food metaphors: Comparing Canada and the United States* // *American Behavioral Scientist*. 2011. Vol. 55. No. 9. P. 1131–1159.
197. Bloemraad I., Korteweg A., Yurdakul A. *Citizenship and Immigration: Multiculturalism, Assimilation, and Challenges to the NationState* // *Annual Review of Sociology*. 2008. Vol. 34. No. 1. P. 153–179.

198. Blum L. Antiracism, Multiculturalism, and Interracial Community: Three Educational Values for a Multicultural Society // *Equinox: Writing for a New Culture*. 1992. Vol. 1. No. 1. P. 20–45.
199. Blum L. Recognition, Value, and Equality: A Critique of Charles Taylor's and Nancy Fraser's Accounts of Multiculturalism // *Constellations*. 1998. Vol. 5. No. 1. P. 51–68.
200. Blunkett D. One Nation, Many Faiths. The Heslington Lecture, 2003.
201. Blunkett D. Secure Borders, Safe Haven: Integration with Diversity in Modern Britain. London: The Stationery Office, 2002. 136 p.
202. Bonikowski B. Ethno-nationalist populism and the mobilization of collective resentment // *The British Journal of Sociology*. 2017. Vol. 68. P. 181–213.
203. Booth T. Book review of: *Interculturalism, Education and Inclusion* // *British journal of educational studies*. 2003. Vol. 51. No. 4. P. 432–433.
204. Booth R. Census 2011 data on religion reveals Jedi Knights are in decline // *The Guardian*. 11 December 2012. URL: <https://www.theguardian.com/uk/2012/dec/11/census-data-religion-jedi-knights> (дата звернення: 08.10.2021).
205. Booth R. Four in 10 think British culture is undermined by multiculturalism // *The Guardian Online*. 17 September 2018. URL: <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/sep/17/four-in-10-people-think-multiculturalism-undermines-british-culture-immigration> (дата звернення: 08.10.2021).
206. Bouchard G. What is interculturalism? // *McGill Law Journal*. 2011. Vol. 56. No. 2. P. 435–468.
207. Bouchard G., Taylor C. *Building The Future: A Time for Reconciliation*. Quebec: Consultation Commission on Accommodation Practices Related to Cultural Differences, 2008. 95 p.
208. Bourhis R., Moise L., Perreault S., Senecal S. Towards an interactive acculturation model: A social psychological approach // *International Journal of Psychology*. 1997. Vol. 32. P. 369–386.

209. Bourne J. In defence of multiculturalism: IRR briefing paper. No. 2. London: Institute of Race Relations, 2007. URL: https://irr.org.uk/app/uploads/2016/12/IRR_Briefing_No.2.pdf (дата звернення: 08.10.2021).
210. Boyle B., Charles M. Education in a multicultural environment: Equity issues in teaching and learning in the school system in England // *International Studies in Sociology of Education*. 2011. Vol. 21. No. 4. P. 299–314.
211. Bowen J. Europeans against multiculturalism: Political attacks misread history, target Muslims, and may win votes // *The Boston Review*. 2011 (July–August). P. 28–35.
212. Bradley W. Is There a Post-Multiculturalism? // *Working Paper Series Studies on Multicultural Societies*. 2013. No. 19.
213. Brah A. *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*. London: Routledge, 1996. 276 p.
214. Brown G. We need a United Kingdom // *Daily Telegraph*, 13 January 2007. URL: <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1539367/We-need-a-United-Kingdom.html> (дата звернення: 08.10.2021).
215. Brown W. *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2006. 268 p.
216. Brown W. *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*. Princeton: Princeton University Press, 1995. 202 p.
217. Brown W. Suffering the paradoxes of rights // Brown W., Halley J. *Left Legalism/Left Critique*. Durham: Duke University Press, 2002. P. 420–434.
218. Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1992. 270 p.
219. Brubaker R. Language, religion and the politics of difference // *Nations and Nationalism*. 2013. Vol. 19. No. 1. P. 1–20.
220. Brubaker R. The Return of Assimilation? Changing Perspectives on Immigration and its Sequels in France, Germany, and the United States // *Ethnic and Racial Studies*. 2001. Vol. 24. No. 4. P. 531–548.
221. Brubaker R. The Return of Assimilation? Changing Perspectives on Immigration and Its Sequels in France, Germany, and the United States // Joppke C., Morawska E.

Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. P. 39–58.

222. Brubaker R., Cooper F. Beyond Identity // Theory and Society. 2000. Vol. 29. No. 1. P. 1–47.

223. Breugelmans S., Van de Vijver F. Antecedents and components of majority attitudes toward multiculturalism in the Netherlands // Applied Psychology: An International Review. 2004. Vol. 53. P. 400–422.

224. Burnett G. Varieties of multicultural education // ERIC Digest. 1994. Vol. 98.

225. Burnett J. Community, cohesion and the state // Race and Class. 2004. Vol. 45. No. 1. P. 1–20.

226. Burnett J. Racial Violence and the Brexit State // Race and Class. 2017. Vol. 58. No. 4. P. 85–97.

227. Caldwell C. Graphic images of separateness // Financial Times, 7 February 2007.

228. Caldwell C. Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West. London: Penguin, 2009. 384 p.

229. Calhoun C. Nationalism, political community and the representation of society // European Journal of Social Theory. 1999. Vol. 2. P. 217–231.

230. Cameron Criticizes «Multiculturalism» in Britain // The New York Times. 5 February 2011.

231. Cameron D. Address to Handsworth Mosque // Birmingham, 30 January 2007.

232. Cameron D. PM's speech at Munich Security Conference // gov.uk. 5 February 2011. URL: <http://www.number10.gov.uk/news/pms-speech-at-munich-security-conference/> (дата звернення: 08.10.2021).

233. Cameron: My War on Multiculturalism // The Independent. 5 February 2011.

234. Cameron D. Speech on Radicalisation and Islamic Extremism // New Statesman. 5 February 2011.

235. Canivez P. On European Multiculturalism // Dupeyrix A., Raulet G. European Constitutionalism. Historical and Contemporary Perspectives. Peter Lang, 2014. P. 127–138.

236. Cattle T. Cohesion and Integration: From multi to inter Culturalism // Paper presented at the Symposium international sur l'interculturalisme, Montreal (25–27 May 2011).
237. Cattle T. Community cohesion. A new era of cohesion and diversity. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.
238. Cattle T. Community Cohesion: A New Framework for Race and Diversity. London: Palgrave Macmillan, 2005. 236 p.
239. Cattle T. Interculturalism: The New Era of Cohesion and Diversity. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012. 249 p.
240. Cattle T. The case for interculturalism, plural identities and cohesion // Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. P. 133–157.
241. Carens J. Culture, Citizenship, and Community: A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness. Oxford: Oxford University Press, 2000. 284 p.
242. Carrera S. A Typology of Different Integration Programmes in the EU // Centre for European Policy Studies Briefing Paper. 2006. No. IP/C/LIBE/OF/2005–167.
243. Carter R., Haris C., Joshi S. The 1951–1955 Conservative Government and the Racialisation of Black Immigration // Centre for Research in Ethnic Relations Policy Papers for Ethnic Relations. 1987. No. 11.
244. Casanova J. Public Religions in the Modern World. Chicago: University of Chicago Press, 1994. 320 p.
245. Cashmore E. Dictionary of race and Ethnic Relations. Psychology Press, 1996. 412 p.
246. Castells M. End of the Millennium. Oxford: Blackwell, 1998. 448 p.
247. Castles S. Ethnicity and Globalization: From Migrant Worker to Transnational Citizen. London: Sage, 2000. 228 p.
248. Castles S. Here for Good: Western Europe's New Ethnic Minorities. London: Pluto, 1987. 259 p.
249. Castles S., Kosack G. Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 1985. 534 p.

250. Cathcart B. *The Case of Stephen Lawrence*. London: Viking, 1999. 433 p.
251. Census 2001: Religion (administrative geographies) // nisra.gov.uk. URL: <http://www.ninis2.nisra.gov.uk/public/Theme.aspx?themeNumber=135&themeName=Census%202001> (дата звернення: 08.10.2021).
252. Census 2011 // census.gov.uk + ons.gov.uk. URL: <https://census.gov.uk/>; <https://www.ons.gov.uk/census/2011census> (дата звернення: 08.10.2021).
253. Census 2011 – Any other religion? // www.brin.ac.uk. URL: <http://www.brin.ac.uk/census-2011-any-other-religion/> (дата звернення: 08.10.2021).
254. Census 2011: Religion: KS211NI (administrative geographies) // nisra.gov.uk. URL: <http://www.ninis2.nisra.gov.uk/public/Theme.aspx?themeNumber=136&themeName=Census%202011> (дата звернення: 08.10.2021).
255. Cesari J. *Securitisation of Islam in Europe* // Cesari J. *Muslims in the West after 9/11: Religion, politics and law*. London and New York: Routledge, 2010. P. 9–27.
256. Cesari J. *When Islam and democracy meet: Muslims in Europe and in the United States*. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 267 p.
257. Chambers I. *Narratives of nationalism: Being British* // *New Formations*. 1989. Vol. 7. P. 83–103.
258. Chandler J. *Explaining Local Government: Local Government in Britain since 1800*. Manchester: Manchester University Press, 2007. 356 p.
259. Chevannes M., Reeves F. *The black voluntary school movement: definition, context and prospects* // Troyna B. *Racial inequality in education*. London: Tavistock, 1987. P. 147–169.
260. Chrysochoou X. *Multicultural societies: Making sense of new environments and identities* // *Journal of Community & Applied Social Psychology*. 2000. Vol. 10. P. 343–354.
261. Citrin J., Sears D. *American Identity and the Politics of Multiculturalism*. New York: Cambridge University Press, 2014.
262. Citrin J., Sears D., Muste C., Wong C. *Multiculturalism in American public opinion* // *British Journal of Political Science*. 2001. Vol. 31. P. 247–275.

263. Cloake J., Tudor R. *Multicultural Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2001. 80 p.
264. Coard B. *How the West Indian child is made educationally sub-normal in the British school system*. London: New Beacon Books, 1971. 51 p.
265. Cohen J. *Democracy and Liberty* // Elster J. *Deliberative Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. P. 185–231.
266. Cohen N. *What's Left? How Liberals Lost Their Way*. London: Harper-Perennial, 2007. 405 p.
267. Cohen P., Bains H. *Multi-Racist Britain*. London: Macmillan, 1988. 264 p.
268. Cohen R. *Frontiers of Identity: The British and the Others*. London: Longman, 1994. 234 p.
269. Cole M. *A Plethora of Suitable Enemies: British Racism at the Dawn of the Twenty-First Century* // *Ethnic and Racial Studies*. 2009. Vol. 32. No. 9. P. 1671–1685.
270. Colley L. *Britons: Forging the Nation, 1707–1837*. New Haven: Yale University Press, 2009. 442 p.
271. Colley-Solomos J. *The Politics of Immigration since 1945* // Braham P., Rattansi A., Skellington R. *Racism and Antiracism: Inequalities, Opportunities and Policies*. Sage London, 1992. P. 7–27.
272. *Community Cohesion: A Report of the Independent Review Team (Cantle Report)*. London: Home Office, 2001.
273. Condor S. *Multiculturalism, liberal fundamentalism and banal nationalism* // *Journal of Community and Applied Social Psychology*. 2008. Vol. 17. P. 369–374.
274. Condor S. *Rebranding Britain? Ideological Dilemmas in Political Appeals to British Multiculturalism* // Barrett M., Flood C., Eade J. *Nationalism, Ethnicity, Citizenship: Multidisciplinary Perspectives* 2008. P. 101–134.
275. Condor S. *Temporality and collectivity: Diversity, history and the rhetorical construction of national entitativity* // *British Journal of Social Psychology*. 2006. Vol. 45. P. 657–682.
276. *Connecting British Hindus: An Enquiry into the Identity and Public Engagement of Hindus in Britain*. London: Runnymede Trust/Hindu Forum of Britain 2007. 72 p.

277. Controlling Our Borders: Making Migration Work for Britain. London: Home Office, 2005. 44 p.
278. Coulthard G. Red Skin, White Masks: Rejecting the Colonial Politics of Recognition. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2014. 229 p.
279. Country-of-birth database // OECD Database. URL: <https://web.archive.org/web/20090617032129/http://www.oecd.org/dataoecd/18/23/34792376.xls> (дата звернення: 08.10.2021).
280. Cox O. Race relations – Its meaning, beginning and progress // Back L., Solomos J. Theories of race and racism: A reader. London: Routledge, 2000. P. 71–78.
281. Crepaz M. If you are my brother, I may give you a dime! Public Opinion on Multiculturalism, Trust and the Welfare State // Banting K., Kymlicka W. Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 92–117.
282. Crick B. Education for Citizenship and Teaching of Democracy in Schools: Final Report of the Advisory Group on Citizenship. London: QCA, 1998. 83 p.
283. Cuperus R., Duffek K., Kandel J. The challenge of diversity: European social democracy facing migration, integration and multiculturalism. Innsbruck: Studien Verlag, 2003. 332 p.
284. Daneshvary N., Herzog H., Hofler R., Schlottmann A. Job search and immigrant assimilation: An earnings frontier approach // Review of Economics and Statistics. 1992. Vol. 74. No. 3. P. 482–492.
285. Dataset: International Social Survey Programme 2003: National Identity II (ISSP 2003). Identification Number: ZA3910 // ZACAT Eurobarometer. 2003. URL: <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=3910&db=e> (дата звернення: 08.10.2021).
286. Daunton M., Halpern R. Empire and Others: British Encounters with Indigenous Peoples, 1600–1850. London: UCL Press, 1999. 400 p.
287. Davies N. The Isles: A History. London: Macmillan, 2000. 320 p.
288. Dawney L. Racialisation of Central and East European migrants in Herefordshire // Sussex Centre for Migration Research Working Paper. 2008. Vol. 53. P. 1–17.

289. Day R. *Multiculturalism and the History of Canadian Diversity*. Toronto: University of Toronto Press, 2000. 263 p.
290. Delanty G. *The Cosmopolitan Imagination: Critical Cosmopolitanism and Social Theory* // *British Journal of Sociology*. 2006. Vol. 57. No. 1. P. 25–47.
291. Denham J. *Building Cohesive Communities*. Home Office, 2001. 36 p.
292. Dervin F. *Rants against multiculturalism caught on camera in Britain: Racism without races?* // Garner S., Kavak S. *Workshop proceedings from: Debating multiculturalism 2*. London: Dialogue Society, 2012.
293. Dholakia N. *Towards Cultural Pluralism: Identity, Multiculturalism and Citizenship* // Margo J. *Beyond Liberty*. London: Institute for Public Policy Research, 2007. P. 198–209.
294. Dhondy F. *Our Islamic Fifth Column* // *City Limits*. 2001. Vol. 11. No. 4.
295. Dikici E. *Turks living in Britain see it as their duty to integrate* // *The Conversation*. 21 June 2017.
296. Dobbernack J. *Things fall apart. Social imaginaries and the politics of cohesion* // *Critical policy studies*. 2010. Vol. 4. No. 2. P. 146–163.
297. Dobe K., Chhokar S. *Muslims, Ethnicity and the Law* // *International Journal of Discrimination and the Law*. 2000. Vol. 4. No. 3. P. 369–386.
298. Donald J., Rattansi A. *Introduction* // Donald J., Rattansi A. *Race, Culture and Difference*. London: Sage Publications, 1992. P. 1–8.
299. Dunn A., Burton D. *New Labour, communitarianism and citizenship education in England and Wales* // *Education, Citizenship and Social Justice*. 2011. Vol. 6. No. 2. P. 169–179.
300. *Education for All: Report of the Committee of Inquiry into the Education of Children from Ethnic Minority Groups (Swann Report)*. London: HMSO, 1985. 806 p.
301. Edmunds J. *The new barbarians: Governmentality, securitisation and Islam in Western Europe* // *Contemporary Islam*. 2012. Vol. 6. P. 67–84.
302. Eekelaar J. *From Multiculturalism to Cultural Voluntarism: A Family-based Approach* // *The Political Quarterly*. 2010. Vol. 81. No. 3. P. 344–355.

303. Eekelaar J. *Law and Community Practices* // Maclean M., Eekelaar J. *Managing Family Justice in Diverse Societies*. Oxford: Hart/Onati International Series in Law and Society, 2013. P. 15–31.
304. Eatwell R., Goodwin R. *National Populism: The Revolt against Liberal Democracy*. Milton Keynes: Penguin Random House, 2018. 344 p.
305. Eisenberg A. *Multiculturalism in a context of minority nationalism: The Canadian case* // Ashcroft R., Bevir M. *Multiculturalism in the British Commonwealth since 1945: Comparative perspectives on theory and practice*. California: University of California Press, 2019. P. 67–82.
306. Eisenberg A. *Reasons of identity: a normative guide to the political and legal assessment of identity claims*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 186 p.
307. Ellis A. *UK resident population by country of birth* // *Population Trends*. 2009. Vol. 135. P. 20–28.
308. Emmerson M. *Interculturalism: Europe and its Muslims, In Search of Sound Societal Models*. Brussels, Centre for European Policy Studies, 2011. 184 p.
309. Entzinger H. *The parallel decline of multiculturalism and the welfare state in the Netherlands* // Banting K., Kymlicka W. *Multiculturalism and the welfare state*. Oxford: Oxford University Press, 2007. P. 177–202.
310. Ercan S. *Same Problem, Different Solutions: The Case of Honour Killing in Germany and Britain* // Gill A., Roberts K., Strange C. *Honour Killing and Violence: Theory, Policy and Practice*. London: Palgrave Macmillan, 2014. P. 199–217.
311. Eriksen J.-M., Stjemfelt F. *The Democratic Contradictions of Multiculturalism*. New York: Telos Press, 2012. 422 p.
312. Esposito J. *Political Islam: Beyond the Green Menace* // *Current History*. 1994. Vol. 93. No. 579. P. 19–24.
313. Esposito J. *The Islamic Threat: Myth or Reality?*. New York: Oxford University Press, 1999. 238 p.
314. Esposito J. *The Muslim Diaspora and the Islamic World* // AlSayyad N., Castells M. *Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture, and Citizenship in the Age of Globalization*. Lexington Books, 2002.

315. Ethnic Minorities. London: Central Office of Information, 1991. 96 p.
316. Etzioni A. New Communitarianism Thinking. Persons, Virtues, Institutions and Communities. Charlottesville: The University of Virginia Press, 1995. 313 p.
317. Europe backs away from multiculturalism // Forbes.com. 20 November 2006. URL: https://www.forbes.com/2006/11/17/multiculturalism-assimilation-europe-biz-cx_1120oxford.html (дата звернення: 08.10.2021).
318. Europe's Growing Muslim Population // Pew Research Center. 29 November 2017. URL: <https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/> (дата звернення: 08.10.2021).
319. Evans G. Brexit Britain: Why We are All Postindustrial Now // American Ethnologist. 2017. Vol. 44. No. 2. P. 215–219.
320. Evans G., Tilley J. The new politics of class: The political exclusion of the British working class. Oxford: Oxford University Press, 2017. 237 p.
321. Faas D. A civic rebalancing of British multiculturalism? An analysis of geography, history and citizenship education curricula // Educational Review. 2011. Vol. 63. No. 2. P. 143–158.
322. Fagan A. Human rights and cultural diversity: Core issues and cases. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017. 264 p.
323. Faist T. Multiculturalism: From Heterogeneities to Social (In)equalities // Kivisto P., Wahlbeck Ö. Debating Multiculturalism in the Nordic Welfare States. Springer, 2013. P. 22–47.
324. Favell A. Crossing The Race Line: No Polish, No Blacks, No Dogs in Brexit Britain? Or, The Great British Brexit Swindle // Duina F., Mérand F. Europe's Malaise: The Long View. Emerald Group Publishing, 2020. P. 103–130.
325. Favell A. Multicultural Race Relations in Britain // Joppke C. Challenge to the Nation-State. Oxford: Oxford University Press, 1998. P. 319–350.
326. Favell A. Multi-ethnic Britain: an exception in Europe? // Patterns of Prejudice. 2001. Vol. 35. No. 1. P. 35–57.
327. Favell A. Philosophies of Integration: Immigrants and the Idea of Citizenship in France and Britain. London: Macmillan, 2001. 320 p.

328. Favell A. The New Face of East-West Migration in Europe // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2008. Vol. 34. No. 5. P. 701–716.
329. Favell A., Nebe T. Internal and External Movers: East-West Migration and the Impact of EU Enlargement // Recchi E., Favell A. *Pioneers of European Integration: Citizenship and Mobility in the EU*. Cheltenham: Edward Elgar, 2009. P. 205–223.
330. Fekete L. Anti-Muslim Racism and the European Security State // *Race and Class*. 2004. Vol. 46. No. 1. P. 4–29.
331. Fekete L., Bouteldja N., Müh N. *Alternative voices on integration in Austria, France, Germany, the Netherlands and the UK*. London: Institute of Race Relations, 2010. 79 p.
332. Fernandez C. *The Challenge of Multiculturalism: Political Philosophy and the Question of Diversity* // Taras R. *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*. Edinburgh University Press, 2012. P. 52–74.
333. Figueroa P. *Multicultural Education in the United Kingdom: Historical Development and Current Status* // Banks J., Banks C. *Handbook of research on multicultural education* (2nd ed.). San Francisco: Jossey-Bass, 2004. P. 997–1026.
334. Finney N., Peach E. *Attitudes towards asylum seekers, refugees and other immigrants: A literature review for the Commission for Racial Equality*. London: Commission for Racial Equality, 2004.
335. Finney N., Simpson L. *Sleepwalking to Segregation? Challenging Myths about Race and Migration*. London: Policy Press, 2009. 218 p.
336. Fleras A. *The Politics of Multiculturalism: Multicultural Governance in Comparative Perspective*. New York: Palgrave Macmillan, 2009. 274 p.
337. Fletcher T. Who do they cheer for?: Cricket, diaspora, hybridity and divided loyalties amongst British Asians // *International Review for the Sociology of Sport*. 2011. Vol. 1. No. 1. P. 1–20.
338. Florian L. *Reimagining special education* // Florian L. *The SAGE handbook of special education*. London: SAGE, 2007. P. 7–20.
339. Foblets C., Carlier J.-Y. *Islam & Europe: Crises are Challenges*. Leuven: Leuven University Press, 2010. 248 p.

340. Fomina J. Immigration Policy Debates and their Significance for Multiculturalism in Britain // Polish Sociological Review. 2010. Vol. 1. No. 169. P. 57–86.
341. Fomina J., Frelak J. Next Stopski London: Public Perceptions of Labour Migration within the EU. The Case of Polish Labour Migrants in the British Press: Report. Warszawa: Institute of Public Affairs, 2008. 78 p.
342. Foot P. Immigration and Race in British Politics. Harmondsworth: Penguin, 1965. 253 p.
343. Ford R., Goodwin M. Angry white men: Individual and contextual predictors of support for the British National Party // Political Studies. 2010. Vol. 58. No. 1. P. 1–25.
344. Ford R., Lympelopoulou K. Immigration: How Attitudes in the UK Compare with Europe // British Social Attitudes. 2017. Vol. 34. P. 1–30.
345. Foreign-born: 1 in 12 in UK born overseas // National Statistics. 15 December 2005. URL: <https://web.archive.org/web/20060215014925/http://www.statistics.gov.uk/cci/nugget.asp?id=1312> (дата звернення: 08.10.2021).
346. Foreign-born population of the United Kingdom // Wikipedia. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Foreign-born_population_of_the_United_Kingdom (дата звернення: 08.10.2021).
347. Fortier A.-M. Pride, politics and multiculturalist citizenship // Ethnic and Racial Studies. 2005. Vol. 28. P. 559–578.
348. Foster P. Policy and Practice in Multicultural and Anti-racist Education: A Case Study of a Multi-ethnic Comprehensive School. London: Routledge, 1988.
349. Fox J. The Uses of Racism: Whitewashing New Europeans in the UK // Ethnic and Racial Studies. 2013. Vol. 36. No. 1. P. 1871–1889.
350. Fox J., Moroşanu L., Szilassy E. The Racialization of the New European Migration to the UK // Sociology. 2012. Vol. 46. No. 4. P. 680–695.
351. Fraser A. The King and the Catholics: The Fight for Rights 1829. New York: Doubleday, 2018. 336 p.
352. Fraser N. From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a Post-Socialist Age // New Left Review. 1995. Vol. 1. No. 12. P. 68–149.

353. Fraser N., Honneth A. Redistribution or Recognition? A Political Philosophical Exchange. London: Verso, 2003. 276 p.
354. Freeman G. Immigrant Labor and Racial Conflict in Industrial Societies: The French and British Experience 1945–1975. Princeton: Princeton University Press, 1979. 362 p.
355. Fryer P. Staying Power: The History of Black People in Britain. London: Pluto, 1984. 632 p.
356. Furbey R., Macey M. Religion and Urban Regeneration: A Place for Faith? // Policy and Politics. 2005. Vol. 33. No. 1. P. 95–116.
357. Fylyk O. Features of the formation and current state of development and management of cultural and social diversity in the United Kingdom // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyzszej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2021. Nr. 16. S. 35–53.
358. Fylyk O. Formation and effects of the politics of multiculturalism's development: historiographical context on the European background // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyzszej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2021. Nr. 15. S. 206–217.
359. Gagnon A., Iacovino R. Federalism, citizenship and Quebec: debating multinationalism. Toronto: University of Toronto Press, 2006. 240 p.
360. Gainer B. The Alien Invasion: The Origins of the Aliens Act of 1905. London: Heinemann Educational, 1972. 305 p.
361. Garcia R. Teaching in a Pluralist Society: Concepts, Models, Strategies. New York: HarperCollins Publishers, 1991. 232 p.
362. Garner S. The entitled nation: how people make themselves white in contemporary England // Sens Public International Web Journal. 2010. URL: <http://sens-public.org/articles/729/> (дата звернення: 08.10.2021).
363. Gellner E. Nations and Nationalism. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
364. General Election Manifesto: BNP. Welshpool: BNP, 2010.
365. General Election Manifesto: Conservative Party. London: Conservative Party, 2010.

366. General Election Manifesto: Labour Party. London: Labour Party, 2010.
367. General Election Manifesto: LDP. London: Liberal Democrats, 2010.
368. General Election Manifesto: UKIP. Devon: UKIP, 2010.
369. Gewirtz S. Conceptualizing Social Justice in Education: Mapping the Territory // *Journal of Education Policy*. 1998. Vol. 13. No. 4. P. 469–484.
370. Giddens A. *Sociology*. Cambridge: Polity Press, 1989.
371. Giddens A. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy*. London: Wiley, 1999. 176 p.
372. Giddens A. *Turbulent and Mighty Continent: What Future for Europe?*. Cambridge: John Wiley & Sons, 2013. 224 p.
373. Gifford C. *The Making of Eurosceptic Britain: Identity and Economy in a Post-Imperial State*. Farnham: Ashgate, 2008. 174 p.
374. Gifford C., Halsall J., Gill S. The UK's Ad Hoc Multiculturalism and the Rise of Britishness // Goncalves S., Carpenter M. *Diversity, Intercultural Encounters and Education*. London: Routledge, 2013. P. 57–71.
375. Gillborn D. *Race, ethnicity and education: Teaching and learning in multi-ethnic schools*. London: Unwin-Hyman/Routledge, 1990. 245 p.
376. Gilroy P. *After Empire: Melancholia or Convivial Culture?*. London: Routledge, 2004. 183 p.
377. Gilroy P. A London Sumting Dis... // *Critical Quarterly*. 1999. Vol. 41. No. 3. P. 57–69.
378. Gilroy P. Multiculturalism after 7/7: a CQ seminar // *Critical Quarterly*. 2006. Vol. 48. No. 2. P. 1–44.
379. Gilroy P. Multiculturalism and post-colonial theory // *The Oxford Handbook of Political Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 656–677.
380. Gilroy P. Multiculture in Times of War: An Inaugural Lecture Given at the London School of Economics // *Critical Quarterly*. 2006. Vol. 48. No. 4. P. 27–45.
381. Gilroy P. My Britain is fuck all: Zombie multiculturalism and the race politics of citizenship // *Identities: Global Studies in Culture and Power*. 2012. Vol. 19. No. 4. P. 380–397.

382. Gilroy P. *Postcolonial Melancholia*. New York: Columbia University Press, 2005. 170 p.
383. Gilroy P. *There Ain't No Black in the Union Jack: The Cultural Politics of Race and Nation*. London: Hutchinson, 1987. 271 p.
384. Gilroy P. *The status of difference: from epidermalisation to nano-politics*. Goldsmiths' College, 1995.
385. Gitlin T. *From Universality to Difference: Notes on the Fragmentation of the Idea of the Left // Contention*. 1993. Vol. 2. No 2. P. 15–40.
386. Gitlin T. *The Twilight of Common Dreams: Why America Is Wracked by Culture Wars*. New York: Metropolitan Books, 1995. 294 p.
387. Glazer N. *We Are All Multiculturalists Now*. Cambridge: Harvard University Press, 1997. 179 p.
388. Goldberg D. *The Threat of Race. Reflections on Racial Neoliberalism*. Oxford: John Wiley & Sons, 2011. 408 p.
389. Goodhart D. *Is Britain too diverse? // Prospect Magazine*. 20 February 2004. Vol. 95.
390. Goodhart D. *Progressive Nationalism: Citizenship and the Left*. London: Demos, 2006. 83 p.
391. Goodhart D. *The British Dream: Successes and Failures of Post-War Immigration*. London: Atlantic Books, 2013. 381 p.
392. Gooding-Williams R. *Race, Multiculturalism and Democracy // Constellations*. 1998. Vol. 5. No. 1. P. 18–41.
393. Goodman S. *Controlling immigration through language and country knowledge requirements // West European Politics*. 2011. Vol. 34. No. 2. P. 235–255.
394. Goodman S. *Integration requirements for integration's sake? Identifying, categorizing and comparing civil integration policies // Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2012. Vol. 36. No. 5. P. 753–772.
395. Goodman S. *Lost and found: an empirical foundation for applying the liberal test // Baubock R., Joppke C. How Liberal Are Citizenship Tests?. Robert Schuman Centre for Advanced Studies*, 2010. P. 325–338.

396. Goodwin M. *New British Fascism: Rise of the British National Party*. London: Routledge, 2011. 256 p.
397. Goodwin M., Heath O. The 2016 referendum, Brexit and the left behind: An aggregate-level analysis of the result // *The Political Quarterly*. 2016. Vol. 87. No. 3. P. 323–332.
398. Goulbourne H. *Ethnicity and Nationalism in Post-Imperial Britain*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 271 p.
399. Goulbourne H. *Race Relations in Britain since 1945*. Basingstoke: Macmillan, 1998. 189 p.
400. Gove M. *Celsius 7/7*. London: Weidenfeld and Nicolson, 2006. 153 p.
401. Gozdecka D. *Religions and Legal Boundaries of Democracy in Europe: European Commitment to Democratic Principles (e-thesis publication)*. University of Helsinki, 2009. 316 p.
402. Gozdecka D., Ercan S., Kmak M. From multiculturalism to post-multiculturalism: Trends and paradoxes // *Journal of Sociology*. 2014. Vol. 50. No. 1. P. 51–64.
403. Gray J. On Liberty, Liberalism and Essential Contestability // *British Journal of Political Science*. 1978. Vol. 8. No. 4. P. 385–402.
404. Green A., Janmaat J., Han C. *Regimes of Social Cohesion: Societies and the Crisis of Globalization*. London. 2011. 248 p.
405. Grillo R. An Excess of Alterity? Debating Difference in a Multicultural Society // *Ethnic and Racial Studies*. 2007. Vol. 30. No. 6. P. 979–998.
406. Grillo R. Artistic Licence, Free Speech and Religious Sensibilities in a Multicultural Society // Shah P. *Law and Ethnic Plurality: Socio-Legal Perspectives*. Leiden: Brill/Martinus Nijhoff, 2007. P. 107–125.
407. Grillo R. British and Others: From Race to Faith // Vertovec S., Wessendorf S. *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. London: Routledge, 2010. P. 50–72.
408. Grillo R. Contesting Diversity in Europe: Alternative Regimes and Moral Orders // Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity Working Paper. 2010. No. 10–02.

409. Grim B., Karim M. The Future of the Global Muslim Population: Projections for 2010–2030. Washington: Pew Research Center, 2011. 207 p.
410. Grishaeva E. Multiculturalism as a Central Concept of Multiethnic and Polycultural Society Studies // Journal of Siberian Federal University: Humanities & Social Sciences. 2012. Vol. 7. No. 5. P. 916–922.
411. Guibernau M. Anthony D. Smith on nations and national identity: A critical assessment // Nations and Nationalism. 2004. Vol. 10. No. 1–2. P. 125–141.
412. Guidikova I. Cultural diversity and cities. The intercultural integration approach // EUI: RSCAS policy paper. 2014. No. 02.
413. Guild E. Security and Migration in the 21st Century. Boston: Polity Press, 2009. 218 p.
414. Gundara J. Interculturalism, Education and Inclusion. London: Paul Chapman, 2000. 214 p.
415. Gundara J., Jacobs S. Intercultural Europe: Diversity and Social Policy. Aldershot: Ashgate, 2000. 375 p.
416. Gunew S. Haunted Nations: The Colonial Dimensions of Multiculturalisms. London: Routledge, 2004. 171 p.
417. Gutmann A. Identity in Democracy. Princeton: Princeton University Press, 2003. 246 p.
418. Gutmann A. Multiculturalism and the politics of recognition. New edition. Princeton: Princeton University Press, 1992. 112 p.
419. Habermas J. Religion in the public sphere // European Journal of Philosophy. 2006. Vol. 14. No. 1. P. 1–25.
420. Habermas J. Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State // Taylor C., Gutmann A. Multiculturalism. New Jersey: Princeton University Press, 1994. P. 107–148
421. Hackett C. 5 facts about the Muslim population in Europe // Pew Research Center. 29 November 2017. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/> (дата звернення: 08.10.2021).

422. Hall M., Marsh D., Vines E. A Changing Democracy: Contemporary Challenges to the British Political Tradition // *Policy Studies*. 2018. Vol. 39. No. 4. P. 365–382.
423. Hall S. Conclusions: the multicultural question // Hesse B. *Un/Settled Multiculturalisms: Diasporas, Entanglements, Transruptions*. London: Zed Books, 2000. P. 209–241.
424. Hall S. From Scarman to Stephen Lawrence // *History Workshop Journal*. 1999. No. 48. P. 187–197.
425. Hall S. *New Ethnicities* // Donald J., Rattansi A. *Race, Culture and Difference*. London: Sage Publications, 1992. P. 252–259.
426. Hall S. The multicultural question // *Pavis Papers in Social and Cultural Research*. 2001. No. 4.
427. Hall S. The question of cultural identity // Hall S., Held D., McGrew T. *Modernity and its futures*. Cambridge: Polity Press in association with the Open University, 1992. P. 273–316.
428. Hall S., Critcher C., Jefferson T., Clarke J., Roberts B. *Policing the crisis: Mugging, the state and law and order*. London: Macmillan, 1978. 425 p.
429. Halm D., Sauer M. Parallelgesellschaft und Ethnische Schichtung // *Aus Politik und Zeitgeschichte*. 2006. Vol. 1. No. 2. P. 18–31.
430. Halstead M. *Education, Justice and Cultural Diversity: An Examination of the Honeyford Affair, 1984–85*. London: Falmer Press, 1988. 317 p.
431. Hammar T. Introduction // Hammar T. *European Immigration Policy*. Cambridge University Press, 1985.
432. Hammer L. Foreword // Powell D., Sze F. *Interculturalism: exploring critical issues*. Oxford: Interdisciplinary Press, 2004. P. I–II.
433. Hampshire J. *Citizenship and Belonging: Immigration and the Politics of Demographic Governance in Postwar Britain*. New York: Palgrave Macmillan, 2005. 252 p.
434. Hansen D. *Cosmopolitanism and Education: A View From the Ground* // *Teachers College Record*. 2010. Vol. 112. No. 1. P. 1–30.
435. Hansen R. *Citizenship and Immigration in Postwar Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 316 p.

436. Hansen R. Citizenship tests: an unapologetic defense // Baubock R., Joppke C. How Liberal Are Citizenship Tests?. Robert Schuman Centre for Advanced Studies, 2010. P. 25–28.
437. Hansen R. Diversity, integration, and the turn from multiculturalism in the UK // Banting K., Courchene T., Seidle F. Belonging? Diversity, Recognition and Shared Citizenship in Canada: Vol. 3. Montreal: The Institute for Research on Public Policy, 2007. P. 351–386.
438. Haque Z. Racism and Inequality: The Truth about Brexit // Runnymede. 28 March 2017. URL: <https://www.runnymedetrust.org/blog/immigration-racism-and-inequality> (дата звернення: 08.10.2021).
439. Harris A. Shifting the boundaries of cultural spaces: young people and everyday multiculturalism // Social Identities. 2009. Vol. 2. No. 15. P. 187–205.
440. Hart S. The problem with youth: young people, citizenship and the community // Citizenship Studies. 2009. Vol. 13. No. 6. P. 641–657.
441. Hart S., Drummond M., McIntyre D. Learning without limits: constructing a pedagogy free from determinist beliefs about ability // Florian L., The SAGE handbook of special education. London: SAGE, 2007. P. 499–514.
442. Hartman D. Reflections on race, diversity, and the crossroads of multiculturalism // The Sociological Quarterly. 2015. Vol. 56. No. 4. P. 623–639.
443. Hartman D., Gerteis J. Dealing with Diversity: Mapping Multiculturalism in Sociological Terms // Sociological Theory. 2005. Vol. 23. No. 2. P. 218–240.
444. Hartmann P., Husband C. Racism and the mass media: A Study of the Role of the Mass Media in the Formation of White Beliefs and Attitudes in Britain. London: Davis-Poynter, 1974. 279 p.
445. Haslanger S. Gender and Race: (What) Are They? (What) Do We Want Them To Be? // Nous. 2000. Vol. 34. No. 1. P. 31–55.
446. Hattam V. In the Shadow of Race: Jews, Latinos, and Immigrant Politics in the United States. Chicago: University of Chicago Press, 2007. 273 p.
447. Hearnden M., Sundaram V. Education for a Diverse Society: The Multicultural Classroom in the UK // Spithourakis J., Lalor J., Berg W. Cultural Diversity in the

- Classroom: A European Comparison. VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2012. P. 187–197.
448. Heath A., Demireva N. Has Multiculturalism Failed in Britain? // *Ethnic and Racial Studies*. 2014. Vol. 37. No. 1. P. 161–180.
449. Heath A. Has Multiculturalism Failed in the UK? Not Really // *The Guardian*. 10 August 2012.
450. Heath A., Tilley J. British national identity and attitudes towards immigration // *International Journal on Multicultural Societies*. 2005. Vol. 7. No. 1. P. 119–132.
451. Hedetoft U. Multiculturalism: Symptom, Cause or Solution? // Taras R. *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013. P. 319–334.
452. Held D. *Cosmopolitanism: Ideals and Realities*. Cambridge: Polity Press, 2010. 306 p.
453. Hermans H. The dialogical self: Towards a theory of personal and cultural positioning // *Culture & Psychology*. 2001. Vol. 3. No. 7. P. 243–281.
454. Hesse B. Introduction: un/settled multiculturalism // Hesse B. *Un/Settled Multiculturalisms: Diasporas, Entanglements, Transruptions*. London: Zed Books, 2000. P. 1–30.
455. Hesse B. *Un/Settled Multiculturalisms: Diasporas, Entanglements, Transruptions*. London: Zed Books, 2000. 262 p.
456. Hewitt R. *White backlash and the politics of multiculturalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
457. Hill I. Multicultural and International Education: Never the Twain Shall Meet // *Review of Education*. 2007. Vol. 53. No. 2. P. 245–264.
458. Hindu, Muslim and Sikh populations // *British Religion in Numbers*. URL: <http://www.brin.ac.uk/wp-content/documents/Hindu-Muslim-Sikhpopulation-1961-2001-Gale-Peach-estimates.xls> (дата звернення: 08.10.2021).
459. Hiro D. *Black British, White British: A History of Race Relations in Britain* (3rd edition). London: Grafton Books, 1991. 355 p.

460. Hitchens P. If the smug elite won't fight for our poor, then evil forces will // Mail on Sunday. 15 July 2001.
461. Hix S., Kaufmann E., Leeper T. UK voters, including leavers, care more about reducing non-EU than EU migration [blog post] // EUROPP: European Politics and Policy Blog. 30 May 2017. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2017/05/30/uk-voters-including-leavers-care-more-about-reducing-non-eu-than-eu-migration/> (дата звернення: 08.10.2021).
462. Ho R. Multiculturalism in Australia: A survey of attitudes // Human Relations. 1990. Vol. 43. P. 259–272.
463. Hobsbawm E. Nationals and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 206 p.
464. Hodges D. No dogs. No blacks. No Irish is now UKIP policy // The Telegraph. 12 March 2015. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/politics/nigel-farage/11467713/No-dogs.-No-blacks.-No-Irish-is-now-Ukip-policy.html> (дата звернення: 08.10.2021).
465. Holmes C. John Bull's Island: Immigration and British Society, 1871–1971. London: Macmillan, 1988. 448 p.
466. Honeyford R. The School Attendance of British/Asian Children // The Headteachers' Review. 1983 (Winter). P. 16–19.
467. Hopkins N., Blackwood L. Everyday citizenship: Identity and recognition // Journal of Community and Applied Social Psychology. 2011. Vol. 21. P. 215–227.
468. Horton J. Liberalism, Multiculturalism and Toleration. Springer, 2016. 209 p.
469. Howarth C. I hope we won't have to understand racism one day: Researching or reproducing race in social psychological research? // British journal of social psychology. 2009. Vol. 3. No. 48. P. 407–426.
470. Howarth C., Andreouli E. Has multiculturalism failed? The importance of lay knowledge and everyday practice. Institute of Social Psychology Research Paper. 2012.
471. Huggan G. Introduction // Huggan G., Law I. Racism, Postcolonialism, Europe. Liverpool: Liverpool University Press, 2009. P. 1–13.
472. Hughes R. Multi-culti and its Discontents // Hughes R. Culture of Complaint: The fraying of America (Chapter 2). Oxford: Oxford University Press, 1993.

473. Hundal S. Multiculturalism and Citizenship: Responses to Tariq Modood // Open Democracy. 20.05.2007. URL: https://www.opendemocracy.net/en/response_modood_4630jsp/ (дата звернення: 08.10.2021).
474. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon and Schuster, 1996. 367 p.
475. Husband C. Doing Good by Stealth, Whilst Flirting with Racism. Some Contradictory Dynamics of British Multiculturalism // Bosswick W., Husband C. Comparative European Research in Migration, Diversity and Identities. Bilbao: University of Deusto, 2005.
476. Husband C. The political context of Muslim communities' participation in British society // Lewis B., Schnapper D. Muslims in Europe. London: Pinter Publishing, 1994. P. 79–97.
477. Hussain A. Transgressing community: The case of Muslims in a twenty-first-century British city // Ethnic and Racial Studies. 2014. Vol. 37. No. 4. P. 621–635.
478. Hussain S. Missing From the Minority Mainstream: Pahari-speaking Diaspora in Britain // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 2015. Vol. 36. No. 5. P. 483–497.
479. Hussain Y., Bagguley P. Flying the Flag for England? Citizenship, Religion and Cultural Identity among British Pakistani Muslims since September 11th and the Riots of 2001 // Abbas T. Muslim Britain: Communities under Pressure. London: Zed Books, 2005. P. 208–221.
480. Huysmans J. The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU. London: Routledge, 2006. 208 p.
481. Inglehart R., Norris P. Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash // HKS Working Paper. 2016. No. RWP16–026.
482. Integrated Communities Strategy Green Paper March 2018 // HM Government. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/696993/Integrated_Communities_Strategy.pdf (дата звернення: 08.10.2021).
483. Islamophobia: A Challenge For Us All. London: The Runnymede Trust, 1997. 69 p.

484. It's all in the mix // *NewStart Magazine*. 7 June 2006.
485. Jacobson J. Religion and Ethnicity: Dual and Alternative Sources of Identity among Young British Pakistanis // *Ethnic and Racial Studies*. 1997. Vol. 20. No. 2. P. 238–256.
486. Jenkins R. *Essays and Speeches*. London: Collins, 1967. 288 p.
487. Jenkins R. Racial Equality in Britain // *Jenkins R. Essays and Speeches*. London: Collins, 1967.
488. Johnston P. Labour faces its multicultural monster // *The Daily Telegraph*. 9 December 2006.
489. Joppke C. Beyond national models: Civic integration policies for immigrants in Western Europe // *West European Politics*. 2007. Vol. 30. No. 1. P. 1–22.
490. Joppke C. *European Immigrant Integration After Multiculturalism* // Battistella G. *Global and Asian Perspectives on International Migration*. Springer International Publishing, 2014. P. 77–99.
491. Joppke C. Immigration and the identity of citizenship: the paradox of universalism // *Citizenship Studies*. 2008. Vol. 12. No. 6. P. 533–546.
492. Joppke C. *Immigration and the Nation-State: The United States, Germany, and Great Britain*. Oxford: Oxford University Press, 1999. 356 p.
493. Joppke C. Limits of Integration Policy: Britain and her Muslims // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2009. Vol. 35. No. 3. P. 453–472.
494. Joppke C. Minority rights for immigrants? // *Israel Law Review*. 2010. Vol. 43. No. 1. P. 49–66.
495. Joppke C. Multicultural Citizenship: A Critique // *Archives européennes de sociologie*. 2001. Vol. 42. No. 2. P. 431–447.
496. Joppke C. Multiculturalism and immigration: A comparison of the United States, Germany, and Great Britain // *Theory and Society*. 1996. Vol. 25. P. 449–500.
497. Joppke C. The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy // *British Journal of Sociology*. 2004. Vol. 55. No. 2. P. 237–257.
498. Joppke C., Lukes S. *Multicultural Questions*. Oxford: Oxford University Press, 2002. 267 p.

499. Joppke C., Morawska E. *Toward Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. 243 p.
500. Judt T. *Ill Fares the Land*. New York: Penguin Press, 2010. 256 p.
501. Kagitcibasi C. Whither multiculturalism? // *Applied Psychology: An International Review*. 1997. Vol. 46. No. 1. P. 44–49.
502. Kalra V., Kapoor N. Interrogating segregation, integration and the community cohesion agenda // *CCSR Working Papers*. 2008. P. 1–22.
503. Karatani R. *Defining British Citizenship: Empire, Commonwealth, and Modern Britain*. London: Frank Cass, 2003. 228 p.
504. Kaufmann E. *Whiteshift: Populism, immigration and the future of white majorities*. London: Allen Lane, 2018. 624 p.
505. Kay D., Miles R. *Refugees or migrant workers?: European volunteer workers in Britain, 1946–1951*. London: Routledge, 1992. 229 p.
506. Kempny M. Interpretative Repertoire of Victimhood: Narrating Experiences of Discrimination and Ethnic Hatred among Polish Migrants in Belfast // *Anthropological Journal of European Cultures*. 2011. Vol. 20. No. 1. P. 132–151.
507. Kepel G. *Allah in the West: Islamic Movements in America and Europe* / Translated by Susan Milner. Cambridge: Polity Press, 1997. 273 p.
508. Kepel G. Europe's answer to Londonistan // *Open Democracy*. 24 August 2005. URL: https://www.opendemocracy.net/en/londonistan_2775jsp/ (дата звернення: 08.10.2021).
509. Kesler C., Bloemraad I. Does Immigration Erode Social Capital? The Conditional Effects of Immigration-Generated Diversity on Trust, Membership, and Participation Across 19 Countries, 1981–2000 // *Canadian Journal of Political Science*. 2010. Vol. 43. No. 2. P. 319–347.
510. Kiely R., Bechhofer F., McCrone D. Birth, blood and belonging: Identity claims in post-devolution Scotland // *The Sociological Review*. 2005. Vol. 53. P. 150–172.
511. Kirton D. *Race, Ethnicity and Adoption*. Buckingham: Open University Press, 2000. 167 p.

512. Kivisto P. The revival of assimilation in a historical perspective // *Incorporating Diversity: Rethinking Assimilation in a Multicultural Age*. Boulder: Paradigm Publishers, 2005. P. 3–29.
513. Kivisto P. We really are all multiculturalists now // *The Sociological Quarterly*. 2012. Vol. 53. No. 1. P. 1–24.
514. Kivisto P., Faist T. *Citizenship: Discourse, Theory, and Transnational Prospects*. London: Blackwell, 2007. 176 p.
515. Kivisto P., Wahlbeck O. *Debating Multiculturalism in the Nordic Welfare States*. Springer, 2013. 359 p.
516. Kiwan D. A Journey to Citizenship in the United Kingdom // *International Journal on Multicultural Societies*. 2008. Vol. 10. No. 1. P. 60–75.
517. Klausen J. *The Islamic Challenge: Politics and Religion in Western Europe*. New York: Oxford University Press, 2007. 253 p.
518. Kmak M. Moral Schizophrenia of Migration to the European Union – Homo Economicus Meets Bogus Asylum Seeker // *Helsinki Review of Global Governance*. 2012. Vol. 3. No. 1. P. 10–13.
519. Kmak M. Producing Irregularity – Management of Immigrants in the European Union // Ancey V., Azoulay G., Crenn C., Dormoy D., Mangu A., Thomashausen A. *Mobilités et migrations: figures et enjeux contemporains. Pluralité des regards et des disciplines*. Paris: L’Harmattan, Collection Presses Universitaires de Sceaux, 2014. P. 267–279.
520. Kohls L., Knight J. *Developing intercultural awareness: A Cross-Cultural Training Handbook*. Boston: Intercultural Press, 1994. 143 p.
521. Komaromi P., Singh K. Post-Referendum Racism and Xenophobia: The Role of Social Media Activism in Challenging the Normalisation of Xeno-Racist Narratives // *irr.org*. 2016. URL: <https://irr.org.uk/article/post-referendum-racism-and-the-importance-of-social-activism/> (дата звернення: 08.10.2021).
522. Koopmans R. *Contested citizenship: Immigration and Cultural Diversity in Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005. 312 p.

523. Koopmans R. Multiculturalism and immigration: A contested field in cross-national comparison // *Annual Review of Sociology*. 2013. Vol. 39. P. 147–169.
524. Koopmans R. Trade-offs between equality and difference: Immigrant integration, multiculturalism and the welfare state in cross-national perspective // *Journal of Ethnic & Migration Studies*. 2010. Vol. 36. No. 1. P. 1–26.
525. Koopmans R., Statham P. *Challenging immigration and ethnic relations politics: comparative European perspectives*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 443 p.
526. Korteweg A., Triadafilopoulos T. Is Multiculturalism Dead? Groups, Governments and the realwork of integration // *Ethnic and Racial Studies*. 2015. Vol. 38. No. 5. P. 663–680.
527. Kucheryavaya E., Kucheriavaia S. Stereotypes in Polish-German Economic Cooperation // *Studia Politica Germanica*. 2016. Vol. 1. No. 5. P. 29–44.
528. Kucheryavaya E., Witkowska M., Kalinovskaya V., Seleznev P., Zubanova S., Fedyakin A. *The Multiculturalism Policy In Europe // Modelling the New Europe*. 2016. Vol. 32. P. 58–71.
529. Kukathas C. *The Liberal Archipelago. A Theory of Diversity and Freedom*. Oxford: Oxford University Press, 2003. 304 p.
530. Kumar K. *The Making of English National Identity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 367 p.
531. Kundnani A. Integrationism: The politics of anti-Muslim racism // *Race & Class*. 2007. Vol. 48. No. 4. P. 24–44.
532. Kundnani A. Multiculturalism and its discontents: Left, Right and liberal // *European Journal of Cultural Studies*. 2012. Vol. 15. No. 2. P. 155–166.
533. Kundnani A. *The Death of Multiculturalism*. Race Relations Institute, 2002.
534. Kundnani A. The death of multiculturalism // *Race & Class*. 2002. Vol. 43. P. 67–72.
535. Kundnani A. *The end of tolerance: Racism in 21st century Britain*. London: Pluto, 2007. 232 p.
536. Kurasawa F. A Cosmopolitanism from Below: Alternative Globalization and the Creation of a Solidarity Without Bounds // *European Journal of Sociology*. 2004. Vol. 45. No. 2. P. 233–255.

537. Kymlicka W. *Can liberal pluralism be exported?: Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2001. 439 p.
538. Kymlicka W. *Contemporary Political Philosophy: An Introduction* (2nd. edn.), Oxford: Oxford University Press, 2002. 497 p.
539. Kymlicka W. *Defending diversity in an era of populism: Multiculturalism and interculturalism compared* // Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. P. 158–177.
540. Kymlicka W. *Liberalism, Community, and Culture*. Oxford: Oxford University Press, 1989. 280 p.
541. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press, 1995. 290 p.
542. Kymlicka W. *Multicultural citizenship within multination states* // *Ethnicities*. 2011. Vol. 11. No. 3. P. 281–302.
543. Kymlicka W. *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Washington: Migration Policy Institute, 2012. 32 p.
544. Kymlicka W. *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford: Oxford University Press, 2007. 384 p.
545. Kymlicka W. *Multicultural states and intercultural citizens* // *Theory and Research in Education*. 2003. Vol. 1. P. 147–169.
546. Kymlicka W. *Neoliberal Multiculturalism?* // Hall P., Lamont M. *Social Resilience in the Neoliberal Era*. Cambridge University Press, 2013. P. 99–125.
547. Kymlicka W. *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2001. 383 p.
548. Kymlicka W. *Testing the Liberal Multiculturalist Hypothesis: Normative Theories and Social Science Evidence* // *Canadian Journal of Political Science*. 2010. Vol. 43. No. 2. P. 257–271.
549. Kymlicka W. *The Essentialist Critique of Multiculturalism: Theories, Policies, Ethos* // Uberoi V., Modood T. *Multiculturalism Rethought: Interpretations, Dilemmas, New Directions*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015. P. 209–249.

550. Kymlicka W. *The Rise and Fall of Multiculturalism: New Debates on Inclusion and Accommodation in Diverse Societies* // Wessendorf S., Vertovec S. *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. London: Routledge, 2010. P. 32–50.
551. Kymlicka W. *The Rise and Fall of Multiculturalism: New Debates on Inclusion and Accommodation in Diverse Societies* // *International Social Science Journal*. 2010. Vol. 199. P. 97–112.
552. Kymlicka W. *The uncertain futures of multiculturalism* // *Canadian diversity*. 2005. Vol. 4. No. 1. P. 82–85.
553. Kymlicka W., Norman W. *Citizenship in Diverse Societies*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 444 p.
554. Laborde C. *Critical republicanism: The Hijab Controversy and Political Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 396 p.
555. Laden A., Owen D. *Multiculturalism and Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 432 p.
556. Ladson-Billings G. *New Directions in Multicultural Education: Complexities, Boundaries, and Critical Race Theory* // Banks J., McGee C. *Handbook of Research on Multicultural Education*. San Francisco: Jossey-Bass, 2004. P. 50–65.
557. *Language trends 2005: Community language learning in England, Wales and Scotland: Key findings from a survey of local authorities, mainstream and complementary schools*. London: The National Centre for Languages, 2008.
558. Lasser M. *Judicial Transformations: The Rights Revolution in the Courts of Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2009. 360 p.
559. Latour V. *Les minorités ethniques et les politiques de retour à l'emploi: étude des stratégies mises en place par l'autorité locale de Bristol* // Révauger J.-P. *Observatoire de la société britannique*. No. 2: *Les Politiques de retour à l'emploi en Grande-Bretagne et en France*. Toulon: Toulon-Sud Var, 2006. P. 211–222.
560. Latour V. *The Securitisation of British Multiculturalism* // Garbaye R., Schnapper P. *The Politics of Ethnic Diversity in the British Isles*. London: Palgrave Macmillan, 2014. P. 38–57.

561. Layton-Henry Z. *The Politics of Immigration: Immigration, Race and Race Relations in Post-war Britain*. Oxford: Blackwell, 1992. 266 p.
562. Layton-Henry Z. *The Politics of Race in Britain*. London: Allen & Unwin, 1984.
563. Leach R. *British Political Ideologies*. London: Prentice Hall, 1996. 316 p.
564. Leicester M. *Antiracism Versus New Multiculturalism: Moving Beyond the Interminable Debate* // Lynch J., Modgil S. *Education for Cultural Diversity: Convergence and Divergence*. London: Farmer Press, 1992. P. 215–229.
565. Lentin A. *Replacing race, historicizing the culture in the multiculturalism* // *Patterns of prejudice*. 2005. Vol. 39. No. 4. P. 379–396.
566. Lentin A., Titley G. *The crisis of multiculturalism in Europe: Mediated minarets intolerable subjects* // *European Journal of Cultural Studies*. 2012. Vol. 15. No. 2. P. 123–138.
567. Lentin A., Titley G. *The Crises of Multiculturalism: Racism in a Neoliberal Age*. London: Zed Books, 2011. 298 p.
568. Leong C.-H., Ward C. *Cultural values and attitudes toward immigrants and multiculturalism: The case of the Eurobarometer survey on racism and xenophobia* // *International Journal of Intercultural Relations*. 2006. Vol. 30. P. 799–810.
569. Lester A. *Nailing the Lie and Promoting Equality*. Jim Rose Lecture. London: Runnymede Trust, 2003.
570. Levey G. *Diversity, duality and time* // Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. P. 201–224.
571. Levey G. *Interculturalism vs. Multiculturalism: A Distinction Without a Difference?* // *Journal of Intercultural Studies*. 2012. Vol. 33. No. 2. P. 217–224.
572. Levey G. *The Bristol school of multiculturalism* // *Ethnicities*. 2019. Vol. 19. No. 1. P. 200–226.
573. Levey G. *What Is Living and What Is Dead in Multiculturalism* // *Ethnicities*. 2009. Vol. 9. No. 1. P. 75–93.
574. Levitas R. *The Ideology of the New Right*. Cambridge: Polity Press, 1986. 208 p.

575. Levräu F. Pluriform accommodation: justice beyond multiculturalism and freedom of religion // *Res philosophica*. 2018. Vol. 95. No. 1. P. 85–112.
576. Levräu F., Loobuyck P. Introduction: mapping the multiculturalism-interculturalism debate // *Comparative Migration Studies*. 2018. Vol. 6. No. 1.
577. Levräu F., Loobuyck P. Is multiculturalism bad for social cohesion and redistribution? // *The Political Quarterly*. 2013. Vol. 84. No. 1. P. 101–109.
578. Levräu F., Loobuyck P. Should interculturalism replace multiculturalism? A plea for complementariness // *Ethical Perspectives*. 2013. Vol. 20. No. 4. P. 605–630.
579. Levy J. *Classifying Cultural Rights* // Kymlicka W., Shapiro I. *Nomos XXXIX: Ethnicity and Group Rights*. New York: New York University Press, 1997. P. 22–67.
580. Levy J. *Contextualism, Constitutionalism, and Modus Vivendi Approaches* // Laden A., Owen D. *Multiculturalism and Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 173–97.
581. Levy J. *The Multiculturalism of Fear*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 268 p.
582. Lewicki A. *Social Justice through Citizenship? The Politics of Muslim Integration in Germany and Great Britain*. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2014. 247 p.
583. Lewis G. *Citizenship: personal lives and social policy*. Bristol: The Policy Press in Association with the Open University, 2004. 184 p.
584. Lewis P. *Between Lord Ahmed and Ali G: which future for British Muslims?* // Shadid W., van Koningsveld P. *Religious Freedom and the Neutrality of the State*. Leuven: Peeters, 2002. P. 129–144.
585. Lewis P. *Islamic Britain: Religion, Politics and Identity among British Muslims*. London: I.B. Tauris, 1994. 288 p.
586. Ley D. *Postmulticulturalism?* // *Metropolis British Columbia Working Paper*. 2005. No. 05–18.
587. Liddle R. *How Islam killed multiculturalism* // *The Spectator*. May 2004.
588. *Life in the United Kingdom*. London: Government Printing Office, 2003.
589. *Life in the United Kingdom: A Guide for New Residents*. London: Home Office, 2013.

590. Linder U. Introduction // Linder U., Mohring M., Stein M., Stroh S. *Hybrid Cultures – Nervous States: Britain and Germany in a (Post) Colonial World*. Amsterdam: Rodopi, 2010. P. XI–XLVI.
591. Lipka M. *Cameron’s Christian country: What the numbers say about religion in the United Kingdom (Report)* // Pew Research. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/04/24/cameras-christian-country-what-the-numbers-say-about-religion-in-the-united-kingdom/> (дата звернення: 08.10.2021).
592. Lipka M. *Europe’s Muslim population will continue to grow – But how much depends on migration* // Pew Research. 2017. URL: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/12/04/europes-muslim-population-will-continue-to-grow-but-how-much-depends-on-migration/> (дата звернення: 08.10.2021).
593. *Living Apart Together: British Muslims and the Paradox of Multiculturalism* / ed. by M. Mirza, A. Senthilkumaran, Z. Jafar. London: Policy Exchange, 2007. 99 p.
594. *Living together as equals in dignity. White paper on intercultural dialogue*. Strasbourg: Council of Europe, 2008.
595. Loobuyck P. *Towards an intercultural sense of belonging together: Reflections on the theoretical and political level* // Meer Modood N., T., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines*. Edinburgh, 2016. P. 225–245.
596. Lowles N., Painter A. *Fear and hope*. London: Searchlight Educational Trust, 2011.
597. Lubeck P. *The Challenge of Islamic Networks and Citizenship Claims: Europe’s Painful Adjustment to Globalization* // AlSayyad N., Castells M. *Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture and Citizenship in the Age of Globalization*. Berkley: Lexington Books, 2002.
598. Lucassen L. *The Immigrant Threat: The Integration of Old and New Migrants in Western Europe since 1850*. Urbana & Chicago: University of Illinois Press, 2005. 277 p.
599. Lukes S. *Moral Conflict and Politics*. Oxford: Clarendon Press, 1991. 324 p.
600. Lynch J. *Multicultural Education: Principles and Practice*. London: Routledge and Kegan Paul, 1986. 230 p.

601. MacEwan M. *Tackling Racism in Europe: An Examination of Anti-Discrimination Law in Practice*. Oxford: Berg, 1997. 223 p.
602. Mackey E. *The House of Difference: Cultural Politics and National Identity in Canada*. Toronto: University of Toronto Press, 2002. 199 p.
603. Macpherson W. *The Stephen Lawrence Inquiry: Report of an Inquiry by Sir William Macpherson of Cluny*. London: Stationery Office, 1999. 335 p.
604. Mahamdallie H. *Defending multiculturalism: A guide for the movement*. London: Bookmarks, 2011. 231 p.
605. Maiz R. Framing the nation: three rival versions of contemporary nationalist Ideology // *Journal of Political Ideologies*. 2003. Vol. 8. P. 251–267.
606. Malik K. *Against Multiculturalism* // *New Humanist*. 2002. URL: http://www.kenanmalik.com/essays/against_mc.html (дата звернення: 08.10.2021).
607. Malik K. *Born in Bradford* // *Prospect*. October 2005.
608. Malik K. *Equality? The treatment of Muslims under the English legal system* // Seddon M., Hussain D., Malik N. *British Muslims between assimilation and segregation: Historical, legal and social realities*. Markfield: The Islamic Foundation, 2004. P. 43–81.
609. Malik K. *From Fatwah to Jihad: The Rushdie Affair and Its Legacy*. New York: Atlantic Books, 2009. 266 p.
610. Malik K. *Islam in Europe: The Quest for a Paradigm* // *Middle East Policy*. 2001. Vol. 8. No. 2. P. 100–116.
611. Malik K. *Making a difference: Culture, Race and Social Policy* // *Patterns of Prejudice*. 2005. Vol. 39. No. 4. P. 361–378.
612. Malik K. *Multiculturalism Fans the Flames of Islamic Extremism* // *The Times*. 15 July 2005.
613. Malik K. *The Failure of Multiculturalism: Community versus Society in Europe* // *Foreign Affairs*. 2015. Vol. 94. No. 2. P. 21–32.
614. Malik K. *The Meaning of Race: Race, History and Culture in Western Society*. Basingstoke: Macmillan, 1996. 323 p.

615. Malik K. *The real value of diversity*. London: Commission of Racial Equality, 2001.
616. Mansouri F., Pietsch J. *Local governance and the challenge of religious pluralism in liberal democracies: An Australian perspective* // *Journal of Intercultural Studies*. 2011. Vol. 32. No. 3. P. 279–292.
617. Margalit A., Raz J. *National Self-Determination* // *Journal of Philosophy*. 1990. Vol. 87. No. 9. P. 439–361.
618. Markova I. *Dialogicality and Social Representations: The Dynamics of Mind*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 224 p.
619. Marquand D. *After Whig Imperialism: Can There Be a New British Identity?* // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 1995. Vol. 21. No. 2. P. 183–193.
620. Marr A. *A History of Modern Britain*. Basingstoke: Macmillan, 2007. 911 p.
621. Marranci G. *Multiculturalism, Islam and the clash of civilisations theory: Rethinking Islamophobia* // *Culture and Religion*. 2004. Vol. 5. No. 1. P. 105–117.
622. Marshall T. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press, 1950. 154 p.
623. Martinez D. *Intellectual biography, empirical sociology and normative political theory: An interview with Tariq Modood* // *Journal of Intercultural Studies*. 2013. Vol. 34. P. 729–741.
624. Mason A. *Multiculturalism and the Critique of Essentialism* // Laden A., Owen D. *Multiculturalism and Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 221–243.
625. Mason A. *The critique of multiculturalism in Britain: integration, separation, and shared identification* // *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2018. Vol. 21. No. 1. P. 22–45.
626. Masud M. *The obligation to migrate: the doctrine of hijra in Islamic law* // Eickelman D., Piscatori J. *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*. London: Routledge, 1990.

627. Maxwell B., Waddington D., McDonough K., Cormier A., Schwimmer M. Interculturalism, Multiculturalism, and the State Funding and Regulation of Conservative Religious Schools // *Educational Theory*. 2012. Vol. 62. No. 4. P. 427–447.
628. May S. *Critical multiculturalism: Rethinking multicultural and antiracist education*. London and New York: Routledge Falmer, 1999. 296 p.
629. May S. *Language and minority rights*. London and New York: Longman, 2001.
630. May S., Modood T., Squires J. *Ethnicity, Nationalism, and Minority Rights*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 261 p.
631. McCrone D., Bechhofer F. National identity and social inclusion // *Ethnic and Racial Studies*. 2008. Vol. 31. P. 1245–1266.
632. McCrudden C. Multiculturalism, freedom of religion, equality, and the British constitution: The JFS case considered // *bCON*. 2011. Vol. 9. No. 1. P. 200–229.
633. MacDonogh S. *The Rushdie Letters: Freedom to Speak, Freedom to Write*. Dingle: Brandon, 1993. 189 p.
634. McDowell L. Old and New European Economic Migrants: Whiteness and Managed Migration Policies // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2009. Vol. 35. No. 1. P. 19–36.
635. McGhee D. *Intolerant Britain? Hate, Citizenship and Difference*. Milton Keynes: Open University Press, 2005. 233 p.
636. McGhee D. Moving to Our Common Ground: A Critical Examination of Community Cohesion Discourse in Twenty-first Century Britain // *Sociological Review*. 2003. Vol. 51. No. 3. P. 376–404.
637. McGhee D. *The End of Multiculturalism? Terrorism, Integration, and Human Rights*. Maidenhead: Open University Press and McGraw-Hill, 2008. 198 p.
638. McGown R. *Muslims in the Diaspora: The Somali Communities of London and Toronto*. Toronto: University of Toronto Press, 1999. 302 p.
639. McLaren P. *Revolutionary Multiculturalism: Pedagogies of Dissent for the New Millennium*. Boulder: Westview Press, 1997. 306 p.

640. McLaughlin E., Neal S. Misrepresenting the Multicultural Nation, the Policy Making Process, News Media Management and the Parekh Report // *Policy Studies*. 2004. Vol. 25. No. 3. P. 155–174.
641. McLoughlin S. In the Name of the Umma // Shadid W., Van Koningsveld P. *Political Participation and Identities of Muslims in Non-Muslim States*. Kampen: Kok Pharos, 1996.
642. McLoughlin S. The state, new Muslim leaderships and Islam as a resource for public engagement in Britain // Cesari J., McLoughlin S. *European Muslims and the Secular State*. Aldershot: Ashgate, 2005. P. 55–70.
643. McLean I., McMillan A. *State of the Union*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
644. Medrano J. Nation, citizenship and immigration in contemporary Spain // *International Journal on Multicultural Societies*. 2005. Vol. 7. P. 133–156.
645. Meer N. *Citizenship, Identity and the Politics of Multiculturalism: The Rise of Muslim Consciousness*. New York: Palgrave Macmillan, 2010. 248 p.
646. Meer N. Get off your knees: Print media public intellectuals and Muslims in Britain // *Journalism Studies*. 2006. Vol. 7. No. 1. P. 35–59.
647. Meer N. Identity articulations, mobilisation and autonomy in the movement for Muslim schools in Britain // *Race, Ethnicity and Education*. 2009. Vol. 12. No. 3. P. 379–398.
648. Meer N. Less Equal than Others // *Index on Censorship*. 2007. Vol. 36. No. 2. P. 112–116.
649. Meer N. The politics of voluntary and involuntary identities: Are Muslims in Britain an ethnic, racial or religious minority? // *Patterns of Prejudice*. 2008. Vol. 42. No. 1. P. 61–81.
650. Meer N., Dwyer C., Modood T. Embodying Nationhood? Conceptions of British national identity, citizenship and gender in the veil affair // *The Sociological Review*. 2010. Vol. 58. No. 1. P. 84–111.
651. Meer N., Modood T. Accentuating multicultural Britishness – an open or closed activity? // Ashcroft R., Bevir M. *Multiculturalism in the British Commonwealth since*

- 1945: Comparative perspectives on theory and practice. California: University of California Press, 2019. P. 46–66.
652. Meer N., Modood T. Analysing the growing scepticism towards the idea of Islamophobia // *Arches Quarterly*. 2011. Vol. 4. No. 7. P. 116–128.
653. Meer N., Modood T. Cosmopolitanism and integrationism: is British multiculturalism a Zombie category? // *Identities: Global Studies in Culture and Power*. 2014. Vol. 21. No. 6. P. 658–674.
654. Meer N., Modood T. For Jewish read Muslim? Islamophobia as a form of racialisation of ethno-religious groups in Britain today // *Islamophobia Studies Journal*. 2012. Vol. 1. No. 1. P. 34–53.
655. Meer N., Modood T. How does interculturalism contrast with multiculturalism? // *Journal of Intercultural Studies*. 2012. Vol. 33. No. 2. P. 175–196.
656. Meer N., Modood T. Interculturalism, multiculturalism and citizenship // Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. P. 27–52.
657. Meer N., Modood T. *Multiculturalism, Interculturalism and Citizenship* // Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
658. Meer N., Modood T. Refutations of racism in the Muslim question // *Patterns of Prejudice*. 2009. Vol. 43. No. 3–4. P. 335–354.
659. Meer N., Modood T. Religious pluralism in the United States and Britain: Its implications for Muslims and nationhood // *Social Compass*. 2015. Vol. 62. No. 4. P. 526–540.
660. Meer N., Modood T. The Civic Re-balancing of British Multiculturalism, and Beyond // Taras R. *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013. P. 75–96.
661. Meer N., Modood T. The multicultural state we're in: Muslims, multiculturalism and the civic re-balancing of British multiculturalism // *Political Studies*. 2009. Vol. 57. No. 3. P. 473–497.

662. Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. A plural century: Situating interculturalism and multiculturalism // Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
663. Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. Multiculturalism and Interculturalism: Debating the Dividing Lines. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. 305 p.
664. Meer N., Mouritsen P., Faas D., de Witte N. Retracing the retreat? Exploring post-multicultural and civic turns in the Netherlands, Britain, Germany and Denmark // American Behavioral Scientist. 2015. Vol. 59. No. 6. P. 702–726.
665. Melotti U. International migration in Europe: Social projects and political cultures // Modood T., Werbner P. The politics of multiculturalism in the new Europe. London & New York: Zed Books, 1997. P. 73–92.
666. Mendus S. Toleration and the Limits of Liberalism. London: Macmillan, 1989. 171 p.
667. Metz I., Ng E., Cornelius N., Hoobler J., Nkomo S. A comparative review of multiculturalism in Australia, Canada, the United Kingdom, the United States and South Africa // Klarsfeld A., Ng E., Booysen L., Christiansen I., Kuvaas B. Research Handbook of International and Comparative Perspectives on Diversity Management: Research Handbooks in Business and Management series. Edward Elgar Publishing, 2016. P. 131–170.
668. Michael L. Creating sustainable communities // Michael L. Leadership in Transition? Issues of Representation and Youth in British Muslim Communities. Economic and Social Research Council, 2004.
669. Michaels W. The Trouble with Diversity: How We Learned to Love Identity and Ignore Inequality. New York: Metropolitan Books, 2006. 243 p.
670. Migrants in the UK: An Overview // Migration Observatory. 4 October 2019. URL: <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migrants-in-the-uk-an-overview/> (дата звернення: 08.10.2021).

671. Migrants in the UK: An Overview // Migration Observatory at the University of Oxford. URL: <https://migrationobservatory.ox.ac.uk/resources/briefings/migrants-in-the-uk-an-overview/> (дата звернення: 08.10.2021).
672. Migration in Great Britain: Census factsheet // Migration Observatory at the University of Oxford. URL: <http://www.migrationobservatory.ox.ac.uk/migration-great-britain-census-factsheet> (дата звернення: 08.10.2021).
673. Miles R. Racism. London: Routledge, 1989. 158 p.
674. Miles R., Phizacklea A. A White Man's Country: Racism in British Politics. Pluto: London, 1984. 184 p.
675. Miller D. On Nationality. New York: Oxford University Press, 1995. 210 p.
676. Miller D., Walzer M. Pluralism, Justice and Equality. Oxford: Oxford University Press, 1995. 307 p.
677. Mills C. Multiculturalism as/and/or anti-racism // Laden A., Owen D. Multiculturalism and Political Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 89–114.
678. Mills C. The Racial Contract. Ithaca: Cornell University Press, 1999. 192 p.
679. Mishra V. What Was Multiculturalism? A Critical Retrospective. Melbourne: Melbourne University Press, 2012.
680. Mitchell C. Religion, Identity and Politics in Northern Ireland: Boundaries of Belonging and Belief. Ashgate Publishing, 2006. 178 p.
681. Mitchell K. Crossing the Neoliberal Line: Pacific Rim Migration and the Metropolis. Philadelphia: Temple University Press, 2004. 280 p.
682. Mitchell K. Educating the National Citizen in Neoliberal Times: From the Multicultural Self to the Strategic Cosmopolitan // Transactions of the Institute of British Geographers. 2003. Vol. 28. No. 4. P. 387–403.
683. Miura N. Three Political Models of Integration within the Francophone Environment: What Route? // Proceedings of the XI-st World Congress of the Teachers of French. Atlanta (July 19–23, 2004).
684. Modood T. Afterword: Multiculturalism Can Foster a New Kind of Post-Brexit Englishness // Yaqin A., Morey P., Soliman A. Muslims, Trust and Multiculturalism: New Directions. Springer, 2018. P. 285–292.

685. Modood T. Anti-essentialism, multiculturalism and the recognition of religious minorities // *Journal of Political Philosophy*. 1998. Vol. 6. No. 4. P. 378–399.
686. Modood A. British Asian Muslims and the Rushdie Affair // *Political Quarterly*. 1990. Vol. 61. P. 143–160.
687. Modood A. British Muslims and the Politics of Multiculturalism // Modood T., Triandafyllidou A., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism, Muslims and Citizenship: A European Approach*. London: Routledge, 2006. P. 37–56.
688. Modood T. Is Multiculturalism Dead? // *Public Policy Research*. 2008. Vol. 15. No. 2. P. 84–88.
689. Modood T. Multicultural Citizenship and Muslim Identity Politics // *Interventions*. 2010. Vol. 12. No. 2. P. 157–170.
690. Modood T. *Multicultural Politics: Racism, Ethnicity and Muslims in Britain*. Edinburgh: Edinburgh University Press + Minneapolis: University of Minnesota Press, 2005. 240 p.
691. Modood T. *Multiculturalism: A civic idea*. Cambridge: Polity, 2007. 193 p.
692. Modood T. *Multiculturalism: A civic idea: 2nd. edn*. Cambridge: Polity, 2013. 208 p.
693. Modood T. Multiculturalism after 7/7: a Scapegoat or a hope for the future? // *RUSI*. 2008. Vol. 153. No. 2. P. 14–17.
694. Modood T. *Multiculturalism and Integration: Struggling with Confusions* // Mahamdallie H. *Defending Multiculturalism*. London: Bookmarks Publications, 2011. P. 61–76.
695. Modood T. *Multiculturalism, Ethnicity and Integration: Some Contemporary Challenges* // Modood T., Salt J. *Global Migration, Ethnicity and Britishness*. Springer, 2011. P. 40–62.
696. Modood T. Multiculturalism's civic future: a response // *Open democracy*. 20 June 2007.
697. Modood T. Muslims and the Politics of Difference // *Political Quarterly*. 2003. Vol. 74. No. 1. P. 100–115.

698. Modood T. Muslims and the Politics of Difference // Spencer S. The Politics of Migration: Managing Opportunity, Conflict and Change. Oxford: Blackwell, 2003. P. 100–115.
699. Modood T. Must interculturalists misrepresent multiculturalism? // Comparative Migration Studies. 2017. Vol. 5. No. 1. P. 1–15.
700. Modood T. Not Easy Being British: Colour, Culture and Citizenship. London and Stoke-on-Trent: Runnymede Trust and Trentham Books, 1992. 93 p
701. Modood T. Political Blackness and British Asians // Sociology. 1994. Vol. 28. No. 4. P. 859–876.
702. Modood T. Post-immigration Difference and Integration: The Case of Muslims in Western Europe. London: The British Academy, 2012. 68 p.
703. Modood T. Post-immigration Difference and Multiculturalism. London: British Academy/Oxford University Press, 2012.
704. Modood T. Still Not Easy Being British. London: Trentham Books, 2010.
705. Modood T. Their liberalism and our multiculturalism? // British Journal of Politics and International Relations. 2001. Vol. 3. No. 2. P. 245–257.
706. Modood T. The Place of Muslims in British Secular Multiculturalism // AlSayyad N., Castells M. Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture and Citizenship in the Age of Globalization. Berkley: Lexington Books, 2002.
707. Modood T. The rise and fall of an anti-racism: From political blackness to ethnic pluralism // Andrews G., Hooper A. New Left, New Right and Beyond: Taking the Sixties Seriously. London: Macmillan and New York: St Martin's Press, 1999. P. 168–181.
708. Modood T. The Strange Non-Death of Multiculturalism // Max Weber Lecture. 2013. No. 2013/03.
709. Modood T. Understanding Death of Multiculturalism discourse means understanding multiculturalism // Journal of Multicultural Discourses. 2014. Vol. 9. No. 3. P. 201–211.
710. Modood T., Ahmad F. British Muslim Perspectives on Multiculturalism // Theory, Culture & Society. 2007. Vol. 24. No. 2. P. 187–213.

711. Modood T., Berthoud R., Lakey J. Ethnic minorities in Britain: diversity and disadvantage. London: Policy Studies Institute, 1997. 420 p.
712. Modood T., Dobbernack J. A left communitarianism? What about multiculturalism? // *Soundings*. 2011. No. 48. P. 54–64.
713. Modood T., Dobbernack J., Meer N. Great Britain. University of Bristol, 2012. 27 p.
714. Modood T., May S. Multiculturalism and education in Britain: An internally contested debate // *International journal of educational research*. 2001. Vol. 35. No. 3. P. 305–317.
715. Modood T., Meer N. Contemporary Citizenship and Diversity in Europe: The Place of Multiculturalism // Taras R. *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013. P. 25–51.
716. Modood T., Meer N. Framing contemporary citizenship and diversity in Europe // Modood T., Meer N., Triandafyllidou A. *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011. P. 33–60.
717. Modood T., Meer N., Triandafyllidou A. *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012. 241 p.
718. Modood T., Triandafyllidou A., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism, Muslims and Citizenship: A European Approach*. London: Routledge, 2006. 225 p.
719. Mogahed D. Beyond multiculturalism versus assimilation, a gallup world poll: Special report on the Muslim world // Gallup. 2007. URL: <http://media.gallup.com/muslimwestfacts/PDF/londonbrieffull041307.pdf> (дата звернення: 08.10.2021).
720. Mookherjee M. *Postcolonial multiculturalism* // Ivison D. *The Ashgate Research Companion to Multiculturalism*. Ashgate, 2010.
721. Moosavi L. Orientalism at home: Islamophobia in the representations of Islam and Muslims by the new labour government // *Ethnicities*. 2014. Vol. 0. No. 0. P. 1–23.
722. MORI. *Multiculturalism Poll. Final result* // BBC online. 2005. URL: http://news.bbc.co.uk/1/shared/bsp/hi/pdfs/multiculturalism_poll_11_08_05.pdf (дата звернення: 08.10.2021).

723. MORI. Trend briefing # 1: Doubting Multiculturalism // Ipsos MORI. 2009. URL: http://www.ipsos-mori.com/_assets/pdfs/multiculturalism-briefing.pdf (дата звернення: 08.10.2021).
724. Morrow R. Paulo Freire, Indigenous Knowledge and Eurocentric Critiques of Development: Three Perspectives // Carlos A., Pedro N. Social Justice Education for Teachers: Paulo Freire and the Possible Dream. Rotterdam/Taipei: Sense Publishers, 2008. P. 81–100.
725. Mouritsen P. Political responses to cultural conflict: reflections on the ambiguities of the civic turn // Mouritsen P., Jorgensen K. Constituting communities: political solutions to cultural conflict. London: Palgrave, 2008. P. 1–30.
726. Mouritsen P. The resilience of citizenship traditions: civic integration in Germany, Great Britain and Denmark // Ethnicities. 2013. Vol. 13. No. 1. P. 86–109.
727. Muir R., Wetherell M. Identity, Politics and Public Policy. London: Institute for Public Policy Research, 2010.
728. Murphy D. Tales from two cities: travel of another sort. London: J. Murray, 1987. 310 p.
729. Murphy M. Multiculturalism: A Critical Introduction. Abingdon: Routledge, 2012. 196 p.
730. Murray J. The Problem of Religious Freedom // Leon Hooper J. Religious Liberty: Catholic Struggles with Pluralism. Louisville: Westminster/John Knox Press, 1993. P. 127–197.
731. Muslim population in the UK // Office for National Statistics. 2018. URL: <https://www.ons.gov.uk/aboutus/transparencyandgovernance/freedomofinformationfoi/muslimpopulationintheuk/> (дата звернення: 08.10.2021).
732. Nagel C., Hopkins P. Introduction: spaces of multiculturalism // Space and Polity. 2010. Vol. 14. No. 1. P. 1–12.
733. Nairn T. The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-nationalism. London: Verso, 1981. 409 p.
734. Nairn T. The Enchanted Glass: Britain and Its Monarchy. London: Picador, 1990. 402 p.

735. Nava M. *Cosmopolitan Modernity: Everyday Imaginaries and the Register of Difference* // *Theory, Culture and Society*. 2002. Vol. 19. No. 1/2. P. 81–99.
736. Nayak A. *Race, affect and emotion: young people, racism and emotions in the postcolonial English suburbs* // *Environment and Planning*. 2010. Vol. 42. P. 2370–2392.
737. Nayak A. *Race, religion and British multiculturalism: The political responses of Black and Minority Ethnic voluntary organisations to multicultural cohesion* // *Political Geography*. 2012. Vol. 31. P. 454–463.
738. Nayak A. *Young people's geographies of racism and anti-racism: the case of North East England* // Dwyer C., Bressey C. *New geographies of race and racism*. Aldershot: Ashgate, 2008. P. 269–282.
739. *New SPERI research highlights Brexit risks for the UK's poorest regions* // *Sheffield Political Economy Research Institute Blog*. 25 May 2016. URL: <http://speri.dept.shef.ac.uk/2016/05/25/new-speri-research-highlights-brexit-risks-for-the-uks-poorest-regions/> (дата звернення: 08.10.2021).
740. Ng E., Bloemraad I. *A SWOT analysis of multiculturalism in Canada, Europe, Mauritius, and South Korea* // *American Behavioural Scientist*. 2015. Vol. 59. No. 6. P. 619–636.
741. Ng E., Metz I. *Multiculturalism as a strategy for national competitiveness: The case for Canada and Australia* // *Journal of Business Ethics*. 2015. Vol. 128. No. 2. P. 253–266.
742. Nielsen J. *Muslims in Britain and Local Authority Responses* // *The New Islamic Presence in Western Europe* / ed. by Gerholm T., Lithman Y. Mansell, 1990. 293 p.
743. Nielsen J. *Muslims in Western Europe*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1992. 186 p.
744. Nieto S. *Affirming Diversity. The Sociopolitical Context of Multicultural Education*: 2nd. ed. New York: Longman, 2000. 412 p.
745. Nieto S. *From Brown Heroes and Holidays to Assimilationist Agendas: Reconsidering the Critiques of Multicultural Education* // Sleeter C., McLaren P. *Multicultural Education, Critical Pedagogy, and the Politics of Difference*. Albany: State University of New York Press, 1995. P. 191–220.

746. Nonneman G., Niblock T., Szajkowski B. Muslim Communities in the New Europe. Reading: Ithaca Press, 1996. 346 p.
747. Nowicka M. I Don't Mean to Sound Racist but ... Transforming Racism in Transnational Europe // Ethnic and Racial Studies. 2018. Vol. 41. No. 5. P. 824–841.
748. Nowicka M., Krzyzowski L. The Social Distance of Poles to Other Minorities: A Study of Four Cities in Germany and Britain // Journal of Ethnic and Migration Studies. 2016. Vol. 43. No. 3. P. 359–378.
749. Nye M. The Challenges of Multiculturalism // Culture and Religion. 2007. Vol. 8. No. 2. P. 109–123.
750. Okin S. Feminism and multiculturalism: Some tensions // Ethics. 1998. Vol. 108. No. 4. P. 661–684.
751. Okin S. Is multiculturalism bad for women? // Boston Review. 29 October 2001. URL: <https://www.scu.edu/character/resources/is-multiculturalism-bad-for-women/> (дата звернення: 08.10.2021).
752. Okin S. Is Multiculturalism Bad for Women?. Princeton: Princeton University Press, 1999. 152 p.
753. Omi M., Winant H. Racial Formation in the United States: From the 1960s to the 1980s. New York: Routledge, 1986. 201 p.
754. Orgad L. Cultural defense' of nations: cultural citizenship in France, Germany and the Netherlands // European Law Journal. 2009. Vol. 15. No. 6. P. 719–737.
755. Orwell G. The Lion and the Unicorn: Socialism and the English Genius. Harmondsworth: Penguin, 1982. 123 p.
756. Osler A. Testing citizenship and allegiance: Policy, politics and the education of adult migrants in the UK // Education, Citizenship and Social Justice. 2009. Vol. 4. No. 1. P. 63–79.
757. Ossewaarde M. The national identities of the death of multiculturalism discourse in Western Europe // Journal of Multicultural Discourses. 2014. Vol. 9. No. 3. P. 173–189.

758. Ostrowski M. To Return To Poland Or Not To Return – The Dilemma Facing The Polish Armed Forces At The End Of The Second World War: Unpublished Thesis. University of London, 1996. 464 p.
759. Ouseley H. Community Pride Not Prejudice: Making Diversity Work in Bradford. Bradford: Bradford Vision, 2001. 47 p.
760. Overseas-born population in the United Kingdom, excluding some residents in communal establishments, by sex, by country of birth, January 2019 to December 2019 // Office for National Statistics. 21 May 2020. URL: <https://www.ons.gov.uk/file?uri=%2fpeoplepopulationandcommunity%2fpopulationandmigration%2finternationalmigration%2fdatasets%2fpopulationoftheunitedkingdombycountryofbirthandnationality%2fjanuary2019todecember2019/populationbycountryofbirthandnationalityjan19todec1919052020143312.xls> (дата звернення: 08.10.2021).
761. Palmer A. Multiculturalism has left Britain with a toxic legacy // The Telegraph. 2012. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/immigration/9075849/Multiculturalism-has-left-Britain-with-a-toxic-legacy.html> (дата звернення: 08.10.2021).
762. Panayi P. An Immigration History of Great Britain: Multicultural Racism since 1800. New York: Pearson Longman, 2010. 392 p.
763. Panayi P. Immigration, Ethnicity and Racism in Britain, 1815–1945. Manchester: Manchester University Press, 1994. 170 p.
764. Panayi P. The evolution of British immigration policy // Weber A. Einwanderungsland Bundesrepublik Deutschland in der Europäischen Union. Osnabrück: Universitätsverlag Rasch, 1997. P. 123–137.
765. Panayi P. The Evolution of Multiculturalism in Britain and Germany: An Historical Survey // Journal of Multilingual and Multicultural Development. 2004. Vol. 25. No. 5–6. P. 466–480.
766. Panayi P. The Impact of Immigration: A Documentary History of the Effects and Experiences of Immigrants in Britain Since 1945. Manchester: Manchester University Press, 1999. 212 p.

767. Parekh B. Afterword: Multiculturalism and interculturalism. A critical dialogue // Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. P. 266–279.
768. Parekh B. A new politics of identity: Political principles for an interdependent world. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008. 320 p.
769. Parekh B. Britain and the social logic of pluralism // Britain: A plural society. Report of a seminar. London: Commission for Racial Equality, 1990. P. 58–76.
770. Parekh B. Defining British National Identity // Political Quarterly. 2000. Vol. 71. No. 1. P. 4–14.
771. Parekh B. Free Speech. London: Commission for Racial Equality, 1990.
772. Parekh B. Integrating minorities // Blackstone T., Parekh B., Sanders P. Race relations in Britain: A developing agenda. London. New York: Routledge, 1998. P. 1–21.
773. Parekh B. Law, Blasphemy and the Multi-Faith Society: Report of a Seminar Organised by the Commission for Racial Equality and the Inter Faith Network Of[sic] the United Kingdom, September 1989. London: Commission for Racial Equality, 1990. 99 p.
774. Parekh B. Minority Practices and Principles of Toleration // International Migration Review. 1996. Vol. 30. No. 1. P. 251–284.
775. Parekh B. Postscript // Parekh B. Colour, culture and consciousness: Immigrant intellectuals in Britain. London: George Allen & Unwin Ltd., 1974. P. 220–246.
776. Parekh B. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. Basingstoke: Macmillan, 2000. 379 p.
777. Parekh B. Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory: 2nd. edn. London: Macmillan. 2005. 432 p.
778. Parekh B. Talking Politics: Bhikhu Parekh in Conversation with Ramin Jahanbegloo. New Delhi: Oxford University Press, 2011.
779. Parekh B. The Concept of National Identity // New Community. 1995. Vol. 21. No. 2. P. 255–268.
780. Parekh B. The Future of Multi-Ethnic Britain: Report of the Commission on the Future of Multi-Ethnic Britain. London: Profile Books, 2000. 417 p.

781. Parekh B. What is multiculturalism? // *Multiculturalism. A symposium on democracy in culturally diverse societies*. 1999. No. 484.
782. Park A., Curtice J., Thomson K., Phillips M., Clery E., Butt S. *British Social Attitudes. The 26th Report*. London: Sage, 2010. 320 p.
783. Parutis V. White, European, and Hardworking: East European Migrants' Relationships with Other Communities in London // *Journal of Baltic Studies*. 2011. Vol. 42. No. 2. P. 263–288.
784. Parvin P. Integration and identity in an international context: Problems and ambiguities in the new politics of multiculturalism // *Political Studies Review*. 2009. Vol. 7. No. 3. P. 351–363.
785. Pathak P. *The Future of Multicultural Britain: Confronting the Progressive Dilemma*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008. 224 p.
786. Patten A. *Equal recognition. The moral foundations of minority rights*. Princeton: Princeton University Press, 2014. 327 p.
787. Patten A. *The Rights of Internal Linguistic Minorities* // Eisenberg A., Spinner-Halev J. *Minorities within Minorities: Equality, Rights and Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. P. 135–154.
788. Paül K. *Whitewashing Britain: Race and Citizenship in the Postwar Era*. Ithaca: Cornell University Press, 1997. 253 p.
789. Peach C. *Muslims in the UK* // Abbas T. *Muslim Britain: Communities Under Pressure*. London: Zed Books, 2005. P. 18–30.
790. Peake L., Kobayashi A. Policies and practice for an antiracist geography at the millennium // *The Professional Geographer*. 2002. Vol. 54. No. 1. P. 50–61.
791. Peters M., Besley T. Islam and the End of European Multiculturalism? From Multiculturalism to Civic Integration // *Special Issue of Policies Futures in Education*. 2014. Vol. 12. P. 1–15.
792. Pfaff W. A monster of our own making // *The Observer*. 21 August 2005.
793. Phillips A. *Gender and Culture*. Cambridge: Polity Press, 2010. 172 p.
794. Phillips A. *Multiculturalism without Culture*. Princeton: Princeton University Press, 2007. 202 p.

795. Phillips A. *Multiculturalism without culture*. Princeton: Princeton University Press, 2009. 216 p.
796. Phillips A. *New Directions for public and social policy – the Big Society and concentrated neighbourhood problems*. London: British Academy/ Oxford, 2012.
797. Phillips A. *The Politics of Presence: Issues in Democracy and Group Representation*. Oxford: Oxford University Press, 1995. 209 p.
798. Phillips A., Dustin M. UK Initiatives on Forced Marriage: Regulation, Dialogue and Exit // *Political Studies*. 2004. Vol. 52. P. 531–551.
799. Phillips A., Saharso S. The Rights of Women and the Crisis of Multiculturalism // *Ethnicities*. 2008. Vol. 8. No. 3. P. 291–301.
800. Phillips M. *Londonistan: How Britain Created a Terror State Within*. London: Gibson Square Books, 2006. 304 p.
801. Phillips M. This lethal moral madness // *Daily Mail*. 14 July 2005.
802. Phillips M., Phillips T. *Windrush: The Irresistible Rise of Multi-racial Britain*. London: Harper Collins, 1998. 422 p.
803. Phillips T. After 7/7: Sleepwalking to Segregation. Website of Commission of Racial Equality, 2005. 19 p.
804. Piacentini T. Refugee solidarity in the everyday // *Soundings: A Journal of Politics and Culture*. 2016. Vol. 64. P. 57–61.
805. Pieterse J. Emancipatory Cosmopolitanism: Towards an Agenda // *Development and Change*. 2006. Vol. 37. No. 6. P. 1247–1257.
806. Pieterse J. The Human Development Report and cultural liberty: tough liberalism // *Development and Change*. 2005. Vol. 36. No. 6. P. 1267–1273.
807. Pilkington A. From institutional racism to community cohesion: The changing nature of racial discourse in Britain // *Sociological Research Online*. 2008. Vol. 13. No. 3. P. 78–90.
808. Pilkington A. *Racial Disadvantage and Ethnic Diversity in Britain*. New York: Palgrave Macmillan, 2003. 318 p.
809. Piscatori J. The Rushdie Affair and the Politics of Ambiguity // *International Affairs*. 1990. Vol. 66. No. 4. P. 767–800.

810. Pitcher B. *The Politics of Multiculturalism: Race and Racism in Contemporary Britain*. New York: Palgrave Macmillan, 2009. 220 p.
811. Poole R. *Nation and Identity*. New York: Routledge, 1999. 209 p.
812. Pop R. Foreign Language Learning in today's multicultural and multilingual classrooms // *Studia UBB Philologia*. 2016. Vol. LXI. No. 3. P. 231–238.
813. Poulter S. *English Law and Ethnic Minority Customs*. London: Butterworths, 1986. 300 p.
814. Poulter S. *Ethnicity, Law and Human Rights: The English Experience*. Oxford: Clarendon Press, 1998. 418 p.
815. Povinelli E. Neoliberalism and multiculturalism: The deeply woven kinship between two seemingly disparate ideologies // *Der Tagesspiegel*. 9 September 2011. No. 21091.
816. Prins G., Salisbury R. Risk, threat and security – the case of the United Kingdom // *RUSI journal*. 2008. P. 22–27.
817. Problems of Cohesion? Multiculturalism and Migrants' Claims-Making for Group Demands in Britain and the Netherland // *Centre for European Political Communication Working Paper Series*. 2004. No. 7/04.
818. Putnam R. E Pluribus Unum: diversity and community in the twenty-first century // *Scandinavian Political Studies*. 2007. Vol. 30. No. 1. P. 137–174.
819. Rabikowska M., Burrell K. *The Material Worlds of Recent Polish Migrants: Transnationalism, Food, Shops and Home* // Burrell K. *Polish Migration to the UK in the New European Union. After 2004*. Aldershot: Ashgate, 2009. P. 211–232.
820. Race R. Multiculturalism and the impacts on education policy in England // Garner S., Kavak S. *Workshop proceedings from: Debating multiculturalism 2*. London: Dialogue Society, 2012. 231 p.
821. Radtke F.-O. Multiculturalism: a fitting ideology for the postmodern nineties? // Paper presented for the German Association for American Studies Regional Conference. Munich (1992).

822. Radtke F.-O. Multiculturalism: sociological aspects // Smelser N., Baltes P. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences; vol. 15. Oxford: Elsevier Science Ltd., 2001. P. 10184–10189.
823. Raj D. Who the hell do you think you are? Promoting Religious Identity Among Young Hindus in Britain // Ethnic and Racial Studies. 2000. Vol. 23. No. 3. P. 535–558.
824. Ramm C. The Muslim Makers: How Germany Islamizes Turkish Immigrants // Interventions. 2010. Vol. 12. No. 2. P. 183–197.
825. Rapport N., Stade R. A Cosmopolitan Turn or Return? // Social Anthropology. 2007. Vol. 15. No. 2. P. 223–235.
826. Rath J. Minosering: De Social Constructe van Ethnische Minderheden: Ph.D. thesis. University of Utrecht, 1991.
827. Rattansi A. Multiculturalism: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2011. 184 p.
828. Ravitch D. Diversity and Democracy: Multicultural Education in America // American Educator. 1990. P. 16–48.
829. Rawls J. Justice as Fairness: A Restatement. Cambridge: Harvard University Press, 2001. 214 p.
830. Rawls J. Political Liberalism. New York: Columbia University Press, 1996. 464 p.
831. Rawls J. The Law of Peoples: With The Idea of Public Reason Revisited. Harvard: Harvard University Press, 1999. 199 p.
832. Raz J. Multiculturalism: A Liberal Perspective // Dissent. 1994. Vol. 41. No. 1. P. 67–79.
833. Reay D., Mirza H. Uncovering genealogies of the margins: Black supplementary schooling // British Journal of Sociology of Education. 1997. Vol. 18. P. 477–499.
834. Redclift V. New racisms, new racial subjects? The neoliberal moment and the racial landscape of contemporary Britain // Ethnic and Racial Studies. 2014. Vol. 37. No. 4. P. 577–588.
835. Redwood J. The Death of Britain? The UK's Constitutional Crisis. London: Palgrave Macmillan, 1999. 201 p.

836. Religion (2001 Census) // Dataset: data.gov.uk. 9 February 2010. URL: http://data.gov.uk/dataset/religion_2001_census (дата звернення: 08.10.2021).
837. Religion by ethnic group by main language – England and Wales // ons.gov.uk. URL: <http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/20160105160709/http://www.ons.gov.uk/ons/about-ons/business-transparency/freedom-of-information/what-can-i-request/published-ad-hoc-data/census/ethnicity/ct0341-2011-census.xls> (дата звернення: 08.10.2021).
838. Religious Affiliation // British Social Attitudes Online. 2016. URL: <https://web.archive.org/web/20170927052351/http://www.natcen.ac.uk/media/1469605/BSA-religion.pdf> (дата звернення: 08.10.2021).
839. Rendall M., Salt J. The foreign-born population // Focus on People and Migration: 2005 edition. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2005. P. 131–152.
840. Research report on population estimates by characteristics // ons.gov.uk. 2017. URL: <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/populationandmigration/populationestimates/methodologies/researchreportonpopulationestimatesbycharacteristics> (дата звернення: 08.10.2021).
841. Rex J. Ethnic Minorities in the Modern Nation State: Working Papers in the Theory of Multiculturalism and Political Integration. London: Macmillan, 1996. 258 p.
842. Rex J. Islam in the United Kingdom // Hunter S. Islam, Europe's Second Religion: The New Social, Cultural and Political Landscape. Westpoint: Praeger, 2002. P. 51–76.
843. Rex J. Le multiculturalisme et l'intégration politique dans les villes européennes // Cahiers Internationaux de Sociologie. 1998. Vol. 105. P. 261–280.
844. Rex J. Multiculturalism in Europe and North America // Nations and Nationalism. 1995. Vol. 1. No. 1. P. 243–259.
845. Rex J. Review of Barry, Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism // Innovation in Social Science. 2001. Vol. 14. No. 3.
846. Rex J. The concept of a multicultural society // Guibernau M., Rex J. The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration. Cambridge/Malden: Polity/Blackwell, 1997. P. 205–220.
847. Rex J. The Ghetto and the Underclass: Essays on Race and Social Policy. Aldershot: Ashgate, 1988. 140 p.

848. Rex J. *The Political Sociology of a Multicultural Society* // Dunne M., Bonazzi T. *Citizenship and Rights in Multicultural Societies*. Keele: Keele University Press, 1995. P. 79–94.
849. Rex J., Singh G. *Multiculturalism and Political Integration in Modern Nation-States – Thematic Introduction* // *International Journal on Multicultural Societies*. 2003. Vol. 5. No. 1. P. 3–19.
850. Rex J., Singh G. *Pluralism and multiculturalism in colonial and post-colonial society: Thematic introduction* // *International Journal on Multicultural Societies*. 2003. Vol. 5. No. 2. P. 106–118.
851. Rex J., Tomlinson S. *Colonial Immigrants in a British City: A Class Analysis*. London: Routledge and Kegan Paul, 1979. 357 p.
852. Rhodes R. *The Hollowing Out of the State: The Changing Nature of the Public Service in Britain* // *Political Quarterly*. 1994. Vol. 65. No. 2. P. 138–151.
853. Rich P. *Race and Empire in British Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 288 p.
854. Rietveld E. *Debating multiculturalism and national identity in Britain: Competing frames* // *Ethnicities*. 2014. Vol. 14. No. 1. P. 50–71.
855. Robinson D. *The Search for Community Cohesion: Key Themes and Dominant Concepts of the Public Policy Agenda* // *Urban Studies*. 2005. Vol. 42. No. 8. P. 1411–1427.
856. Rockefeller S. *Comment* // Taylor C. *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press, 1992.
857. Rodriguez-Garcia D. *Beyond assimilation and multiculturalism: A critical review of the debate on managing diversity* // *International Journal of Migration and Integration*. 2010. Vol. 11. P. 251–271.
858. Roggeband C., Verloo M. *Dutch Women are Liberated, Migrant Women are a Problem: The Evolution of Policy Frames on Gender and Migration in the Netherlands, 1995–2005* // *Social Policy and Administration*. 2007. Vol. 41. No. 3. P. 271–288.
859. Rose E. *Colour and Citizenship: A Report on British Race Relations*. London: Oxford University Press, 1969. 815 p.

860. Rubinstein A. The decline, but not demise, of multiculturalism // *Israel Law Review*. 2007. Vol. 40. No. 3. P. 763–797.
861. Rubio Mann R. *Language Rights: Exploring the Competing Rationales* // Kymlicka W., Patten A. *Language Rights and Political Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 52–79.
862. Rumbaut R. Assimilation and its discontents: Between rhetoric and reality // *International Migration Review*. 1997. Vol. 31. No. 4. P. 923–960.
863. Rushdie S. The New Empire Within Britain // *New Society*. 9 December 1982. No. 421 URL: https://public.wsu.edu/~hegglund/courses/389/rushdie_new_empire.htm (дата звернення: 08.10.2021).
864. Rzepnikowska A. Racism and xenophobia experienced by Polish migrants in the UK before and after Brexit vote // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2019. Vol. 45. No. 1. P. 61–77.
865. Saeed A. *9/11 and the consequences for British Muslims* // Carter J., Morland D. *Anti-capitalist Britain*. London: New Clarion Press, 2004. P. 70–81.
866. Sager L. The Free Exercise of Culture: Some Doubts and Distinctions // *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences*. 2000. Vol. 129. No. 4. P. 193–208.
867. Saggar S. *Race and Politics in Britain*. Hemel Hempstead: Harvester-Wheatsheaf, 1992. 236 p.
868. Saharso S., Lettinga D. Contentious Citizenship: Policies and Debates on the Veil in the Netherlands // *Social Politics*. 2008. Vol. 15. No. 4. P. 455–480.
869. Said E. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage Books, 1993. 380 p.
870. Samad Y. The plural guises of multiculturalism: conceptualising a fragmented paradigm // Modood T., Werbner P. *The politics of multiculturalism in the New Europe: racism, identity and community*. London: Zed Books, 1997.
871. Samuel R. *Island Stories: Unravelling Britain*. London: Verso, 1998. 391 p.
872. Sandel M. *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. 231 p.

873. Sardar Z. *Beyond Difference: Cultural Relations in the New Century: Lecture for the British Council's 70th anniversary*. London, 2004.
874. Sardar Z. *Multiculturalism* // Sardar Z. *The A to Z of Postmodern Life*. London: Vision, 2002. 278 p.
875. Sarup M. *Education and the Ideologies of Racism*. Stoke-on-Trent: Trentham Books, 1991. 169 p.
876. Sauer B. *Headscarf Regimes in Europe: Diversity Politics at the Intersection of Gender, Culture and Religion* // *Comparative European Politics*. 2009. Vol. 7. No. 1. P. 75–94.
877. Schalk-Soekar S. *Multiculturalism: A stable concept with many ideological and political aspects: Doctoral dissertation*. Tilburg: Tilburg University, 2007. 188 p.
878. Schierup C.-U. *Multiculturalism, neo-racism, and vicissitudes of contemporary democracy* // *Paper for Nordic Seminar for Migration Research*. Esbjerg (1992).
879. Schierup C.-U., Alund A. *Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society*. Aldershot: Avebury, 1991. 192 p.
880. Schiffer S., Wagner C. *Anti-semitism and Islamophobia – New enemies, old patterns* // *Race & Class*. 2011. Vol. 52. No. 3. P. 77–84.
881. Schinkel W., van Houdt F. *The double helix of cultural assimilationism and neo-liberalism: Citizenship in contemporary governmentality* // *British Journal of Sociology*. 2010. Vol. 61. No. 4. P. 696–715.
882. Schlesinger A. *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*. New York: Norton, 1992. 160 p.
883. Schmidt R. *Language Policy and Identity Politics in the United States*. Philadelphia: Temple University Press, 2000. 296 p.
884. Schönwalder K. *Einwanderung und Ethnische Pluralität: Politische Entscheidungen und öffentliche Debatten in Großbritannien und der Bundesrepublik von den 1950er bis zu den 1970er Jahren*. Essen: Klartex, 2001. 700 p.
885. Scotto T., Sanders D., Reifler J. *The Consequential Nationalist-Globalist Policy Divide in Contemporary Britain: Some Initial Analyses* // *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*. 2018. Vol. 28. No. 1. P. 38–58.

886. Secure Borders, Safe Haven? Suspicion and Humanity in the British Immigration and Asylum System. London: Home Office, 2005.
887. Seidel G. Culture, nation and “race” in the British and French New Right // Levitas R. The Ideology of the New Right. Cambridge: Polity Press, 1986. P. 107–135.
888. Sen A. Identity and violence: the Illusion of destiny. New York: W.W. Norton, 2006. 215 p.
889. Shabi R. How immigration became Britain's most toxic political issue // The Guardian. 15 November 2019. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2019/nov/15/how-immigration-became-britains-most-toxic-political-issue> (дата звернення: 08.10.2021).
890. Shachar A. Multicultural Jurisdictions: Cultural Differences and Women’s Rights. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2001. 193 p.
891. Sharma A. Postcolonial Racism: White Paranoia and the Terrors of Multiculturalism // Huggan G., Law I. Racism, Postcolonialism, Europe. Liverpool: Liverpool University Press, 2009. P. 119–130.
892. Shaw A. Why might young British Muslims support the Taliban? // Anthropology Today. 2002. Vol. 18. No. 1. P. 5–8.
893. Siapera E. Multiculturalism, progressive politics and British Islam online // International Journal of Media and Cultural Politics. 2007. Vol. 2. No. 3. P. 331–346.
894. Siddiqui K. Generating Power without Politics. London: The Muslim Institute, 1990. 19 p.
895. Siddiqui K. The Muslim Manifesto: A Strategy for Survival London. The Muslim Institute, 1990.
896. Sides J., Citrin J. European Opinion about Immigration: The Role of Identities, Interests and Information // British Journal of Political Science. 2007. Vol. 37. P. 477–504.
897. Silj A. European Multiculturalism Revisited. London: Zed Books, 2010. 272 p.
898. Silvestri S. Public Policies towards Muslims and the Institutionalisation of moderate Islam in Europe: Some Critical Reflections // Triandafyllidou A. Muslims in 21st Century Europe: Structural and Cultural Perspectives. London: Routledge, 2010. P. 45–59.

899. Simon R., Lynch J. A comparative assessment of public opinion toward immigrants and immigration policies // *International Migration Review*. 1999. Vol. 33. P. 455–467.
900. Singh D. Foreword // *Commission on Integration and Cohesion, Our Shared Future*, Wetherby. West Yorkshire: Weatherby, 2007. P. 3–5.
901. Singh G. British multiculturalism and Sikhs // *Sikhs Formations*. 2005. Vol. 1. No. 2. P. 157–173.
902. Singh G., Tatla D. *Sikhs in Britain: The Making of a Community*. London: Zed Books, 2006. 274 p.
903. Singh R. *The Struggle for Racial Justice: From Community Relations to Community Cohesion*. Bradford: Print Plus UK Ltd., 2002. 209 p.
904. Sivanandan A. *A Different Hunger: Writings on Black Resistance*. London: Pluto, 1982. 171 p.
905. Sivanandan A. Foreword // Fekete L. *A Suitable Enemy: Racism, Migration and Islamophobia in Europe*. London: Pluto, 2009. P. VII–IX.
906. Sivanandan A. *Poverty is the New Black* // *Race and Class*. 2001. Vol. 43. No. 2. P. 1–5.
907. Sivanandan A. *Race, class and the state: The political economy of immigration* // Sivanandan A. *Catching history on the wing: Race, culture and globalisation*. London: Pluto, 1976. P. 65–89.
908. Sleeter C. *Empowerment through Multicultural Education*. Albany: State University of New York Press, 1991. 340 p.
909. Sleeter C. *Multicultural Education as Social Civism*. Albany: State University of New York Press, 1996.
910. Sleeter C., Grant C. *Making Choices for Multicultural Education: Five Approaches to Race, Class, and Gender*. New York: Wiley, 2008. 252 p.
911. Smedley A., Smedley B. Race as biology is fiction, racism as a social problem is real: Anthropological and historical perspectives on the social construction of race // *American Psychologist*. 2005. Vol. 60. No. 1. P. 16–26.
912. Smith G. Faith in Community and Communities of Faith // *Journal of Contemporary Religion*. 2004. Vol. 19. No. 2. P. 185–204.

913. Smith K. Research policy and funding – Academic treadmills and the squeeze on imaginative spaces // *British Journal of Sociology*. 2010. Vol. 61. No. 1. P. 176–195.
914. Smithies B., Fiddick P. *Immigration and Enoch Powell*. London: Sphere Books, 1970. 208 p.
915. Sobolewska M., Ford R. British culture wars? Brexit and the future politics of immigration and ethnic diversity // *The Political Quarterly*. 2019. Vol. 90. No. 2. P. 142–154.
916. Solomos J. *Race and Racism in Britain*. Houndsmills: Macmillan, 1993. 279 p.
917. Solomos J., Back L. *Racism and Society*. Basingstoke: Macmillan, 1996. 252 p.
918. Solomos J., Ball W. *Race and Local Politics*. Basingstoke: Macmillan, 1990. 244 p.
919. Song S. *Justice, Gender and the Politics of Multiculturalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 216 p.
920. Song S. The Subject of Multiculturalism: Culture, Religion, Language, Ethnicity, Nationality, and Race? // de Bruin B., Zurn C. *New Waves in Political Philosophy*. London: Palgrave Macmillan, 2009. P. 177–197.
921. Spajic-Vrkas V. Pluriculturalism and education: Beyond the folklore of separation and the rhetoric of integration // Bayer-Allen S., Cucic V. *The Challenges of Pluriculturalism in Europe*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft and Europe House Zagreb, 2000. P. 155–166.
922. Spajic-Vrkas V. The Emergence of Multiculturalism in Education: From Ignorance to Separation Through Recognition // Mesić M. *Perspectives of Multiculturalism: Western & Transitional Countries*. Zagreb: FF Press, 2004. P. 87–101.
923. Spencer I. *British Immigration Policy since 1939: The Making of Multiracial Britain*. New York: Routledge, 1997. 207 p.
924. Spencer S. *Strangers and Citizens: A Positive Approach to Migrants and Refugees*. Rivers Oram Press, 1994. 398 p.
925. Spinner J. *The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity and Nationality in the Liberal State*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995. 272 p.
926. Spurr D. *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing and Imperial Administration*. Durham, 1993. 212 p.

927. Stapleton J. *Public Intellectuals and Public Identities in Britain since 1850*. Manchester: Manchester University Press, 2001. 220 p.
928. Statham P. *New Conflicts about Integration and Cultural Diversity in Britain: the Muslim Challenge to Race Relations* // Cuperus R., Duffek K., Kandel J. *The Challenge of Diversity. European Social Democracy Facing Migration, Integration, and Multiculturalism*. München, 2003.
929. Statham P., Koopmans R., Giugni M., Passey F. *Resilient or Adaptable Islam? Multiculturalism, Religion and Migrants' Claims-Making for Group Demands in Britain, The Netherlands and France* // *Ethnicities*. 2005. Vol. 5. No. 4. P. 427–459.
930. Steele J. *Pupils should learn more about the British Empire* // *The Telegraph*. 12 July 2004. URL: <https://www.telegraph.co.uk/education/educationnews/3342159/Pupils-should-learn-more-about-the-British-Empire-says-Ofsted.html> (дата звернення: 08.10.2021).
931. Steyn M. *A victory for multiculti over common sense* // *Daily Telegraph*. 19 July 2005.
932. Stjemfelt F. *Liberal Multiculturalism as Political Philosophy: Will Kymlicka* // *The Monist*. 2012. Vol. 95. No. 1. P. 49–71.
933. Stone M. *The education of the black child in Britain: The myth of multiracial education*. London: Collins Fontana, 1981. 286 p.
934. Strauss A. *Negotiations: Varieties, Contexts, Process, and Social Order*. San Francisco: Jossey-Bass, 1978. 275 p.
935. Straw J. *Speech at the Launch of the Parekh Report* // *Runnymede Bulletin*. 2000. Vol. 324. No. 4.
936. Sturgis P., Brunton-Smith I., Read S., Allum N. *Does ethnic diversity erode trust?* // *British Journal of Political Science*. 2011. Vol. 41. No. 1. P. 57–82.
937. Suarez-Orozco M. *Migration, minority status, and education: European Dilemmas and Responses in the 1990s* // *Anthropology and Education Quarterly*. 1991. Vol. 22. No. 2. P. 99–120.
938. Suzuki B. *Curriculum transformation for multicultural education* // *Education and Urban Society*. 1984. Vol. 16. No. 3. P. 294–322.

939. Sveinsson K. *The White Working Class and Multiculturalism: Is There Space for a Progressive Agenda? Who Cares about the White Working Class*. London: Runnymede Trust, 2009.
940. Sze F., Powell D. *Interculturalism: exploring critical issues*. Oxford: Interdisciplinary Press, 2004.
941. Taguieff P.-A. *Face au racisme: Les Moyens d'agir: Vol. 1*. Paris: La Decouverte, 1991. 246 p.
942. Taguieff P.-A. *The new cultural racism in France // Telos*. 1990. Vol. 83. P. 109–122.
943. Tamir Y. *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
944. Tarifa F., Di Monte M. *Failure of Multiculturalism? Immigration, Radical Islamism, and Identity Politics in Europe // International Dialogue: A Multidisciplinary Journal of World Affairs*. 2016. Vol. 6.
945. Taylor C. *Atomism // Philosophical Papers 2* (Cambridge: Cambridge University Press). 1985.
946. Taylor C. *Foreword // Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. P. VII–VIX.
947. Taylor C. *Interculturalism or multiculturalism? // Philosophy and Social Criticism*. 2012. Vol. 38. No. 4–5. P. 413–423.
948. Taylor C. *Modern Social Imaginaries*. Durham: Duke University Press, 2003. 232 p.
949. Taylor C. *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press, 1992. 112 p.
950. Taylor C. *Multiculturalism and the politics of recognition // Guttman A. Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 25–73.
951. Taylor C. *Philosophical Arguments*. Cambridge: Harvard University Press, 1995. 318 p.

952. Taylor J. *After Secularism: Inner City Governance and the New Religious Discourse: A Case Study*: PhD thesis. London: University of London, 2002.
953. Taylor-Gooby P., Waite E. *From stronger to weaker multi-culturalism? How the UK policy community sees the future of ethnic diversity policies*. Canterbury: University of Kent, 2014. 21 p.
954. Taylor-Gooby P., Waite E. *Towards a more pragmatic multiculturalism? How the U.K. Policy Community Sees the Future of Ethnic Diversity Policies // Governance*. 2013. Vol. 27. No. 2. P. 267–289.
955. Teo T.-A. *Singapore and Multiculturalism: An analytical examination*: Doctoral Thesis. Bristol: University of Bristol, 2016. 374 p.
956. *The End of Parallel Lives? The Report of the Community Cohesion*. London: Home Office, 2004.
957. *The Future of Multi-ethnic Britain (The Parekh Report)*. London: Runnymede Trust, 2000. 427 p.
958. *The Great Divide: How Westerners and Muslims View Each Other*. Washington: The Pew Global Attitudes Project, 2006.
959. *The Intercultural Cities Programme // Council of Europe Online*. 2011. URL: <https://www.coe.int/en/web/interculturalcities/home> (дата звернення: 08.10.2021).
960. *The language of Canadian Politics: A Guide to Important Terms and Concepts*, Wilfrid Laurier University Press, 2001. 239 p.
961. *The Observer view on the Government's immigration plans // The Guardian*. 23 February 2020. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/feb/23/observer-view-on-immigration> (дата звернення: 08.10.2021).
962. *Theresa May Vows to Be one nation Prime Minister // BBC News*. 13 July 2016. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-politics-36788782> (дата звернення: 08.10.2021).
963. *The UK's points based immigration system: policy statement // UK Government*. 19 February 2020. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/the-uks-points-based-immigration-system-policy-statement/the-uks-points-based-immigration-system-policy-statement> (дата звернення: 08.10.2021).

964. Tilley J., Exley S., Heath A. Dimensions of British identity // Park A., Curtice J., Thomson K., Bromley C., Phillips M. British Social Attitudes: The 21st Report. London: Sage, 2004. P. 147–165.
965. Tiryakian E. Assessing Multiculturalism Theoretically: E Pluribus Unum, Sic et Non // International Journal on Multicultural Societies. 2003. Vol. 5. No. 1. P. 20–39.
966. Thomas E. Who belongs? Competing conceptions of political membership // European Journal of Social Theory. 2002. Vol. 5. P. 322–349.
967. Todorov T. On Human Diversity: Nationalism, Racism, and Exoticism in French Thought. Cambridge: Harvard University Press, 1993. 424 p.
968. Tollefson J. Planning language, planning inequality: Language policy in the community. London: Longman, 1991. 234 p.
969. Torres C. Democracy, Education, and Multiculturalism: Dilemmas of Citizenship in a Multicultural Society. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1998. 310 p.
970. Torres C. Globalizations and Education. Collected Essays on Class, Race, Gender, and the State. New York: Teachers College Press, 2009. 240 p.
971. Torres C. Theoretical and Empirical Foundations of Critical Global Citizenship Education. New York: Routledge, 2017. 188 p.
972. Torres C., Tarozzi M. Multiculturalism in the world system: towards a social justice model of inter/multicultural education // Globalisation, Societies and Education. 2020. Vol. 18. No. 1 (Special Issue: Promoting global cities status: talent attraction and retention in Asia). P. 7–18.
973. Trends in International Migrant Stock: Migrants by Destination and Origin // United Nations database. 2015. No. POP/DB/MIG/Stock/Rev.2015. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/data/UN_MigrantStockByOriginAndDestination_2015.xlsx (дата звернення: 08.10.2021).
974. Triandafyllidou A., Modood T., Meer N. Introduction: Diversity, Integration, Secularism and Multiculturalism // Modood T., Meer N., Triandafyllidou A. European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2011. P. 1–32.

975. Trilling D. I'm not racist, but... [review of the books *Whiteshift: Populism, immigration and the future of white majorities*, by Eric Kaufman and *National populism: The revolt against liberal democracy* by Roger Eatwell and Matthew Goodwin] // *London Review of Books*. 2019. Vol. 41. No. 8. P. 19–22.
976. Troyna B. *Racial inequality in education*. London: Tavistock, 1987. 211 p.
977. Troyna B. *Racism and education: Research Perspectives*. Buckingham: Open University Press, 1993. 158 p.
978. Troyna B., Carrington B. *Education, Racism and Reform*. London: Routledge, 1990. 139 p.
979. Tully J. *Strange Multiplicity: Constitutionalism in the Age of Diversity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. 253 p.
980. Tully J. *The illiberal liberal: Brian Barry's Polemical Attack on Multiculturalism* // Kelly P. *Multiculturalism Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*. Cambridge: Polity Press, 2002. 256 p.
981. Tung R. *Managing cross-national and intra-national diversity* // *Human Resource Management*. 1993. Vol. 32. No. 4. P. 461–477.
982. Uberoi V. *Do policies of multiculturalism undermine national identities?* // *Political Quarterly*. 2008. Vol. 79. No. 3. P. 404–417.
983. Uberoi V. *Introduction – Parekhian multiculturalism* // Uberoi V., Modood T. *Multiculturalism Rethought: Interpretations, Dilemmas and New Directions*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015. P. 1–25.
984. Uberoi V. *Legislating multiculturalism and nationhood – The Canadian multiculturalism act* // *Canadian Journal of Political Science*. 2016. Vol. 49. No. 2. P. 267–287
985. Uberoi V. *National identity – A multiculturalist's approach* // *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. 2018. Vol. 21. No. 1. P. 46–64.
986. Uberoi V. *The Parekh Report – National identities without nations and nationalism* // *Ethnicities*. 2015. Vol. 15. No. 4. P. 509–526.
987. Uberoi V., McLean I. *Britishness: A Role for the State* // *Political Quarterly*. 2008. Vol. 78. No. 1. P. 32–41.

988. Uberoi V, Meer N., Modood T. Nationhood and Muslims in Britain // Foner N., Simon P. Fear Anxiety and National Identity. New York: Russell Sage Foundation, 2015. P. 169–188.
989. Uberoi V., Meer N., Modood T. Should the number of ethnic minority MPs be increased? Evidence to Select Committee // Should the Number of Ethnic Minority MPs Be Increased? Evidence to the House of Common’s Speaker’s Committee on under Representation of Minorities. London: House of Commons, 2010.
990. Uberoi V., Modood T. Has multiculturalism in Britain retreated? // Soundings. 2013. Vol. 53. P. 129–142.
991. Uberoi V., Modood T. Inclusive Britishness: A multiculturalist advance // Political Studies. 2013. Vol. 61. No. 1. P. 23–41.
992. Uberoi V., Modood T. Multiculturalism Rethought: Interpretations, Dilemmas and New Directions. Essays in Honour of Bhikhu Parekh. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015. 378 p.
993. Uberoi V., Modood T. Who doesn’t feel British? Divisions over Muslims // Parliamentary Affairs. 2010. Vol. 63. No. 2. P. 302–320.
994. U.K. Population // WorldMeters. URL: <https://www.worldometers.info/world-population/uk-population/> (дата звернення: 08.10.2021).
995. van de Vijver F., Breugelmans S., Schalk-Soekar S. Multiculturalism: Construct validity and stability // International Journal of Intercultural Relations. 2008. Vol. 32. No. 2. P. 93–104.
996. Van de Vijver F., Schalk-Soekar S., Arends-Toth J., Breugelmans S. Cracks in the wall of multiculturalism? A review of attitudinal studies in the Netherlands // International Journal on Multicultural Societies. 2006. Vol. 8. P. 104–120.
997. Van Dyke V. Collective Rights and Moral Rights: Problems in Liberal-Democratic Thought // Journal of Politics. 1982. Vol. 44. P. 21–40.
998. Van Oudenhoven J., Prins K., Buunk B. Attitudes of minority and majority members toward adaptation of immigrants // European Journal of Social Psychology. 1998. Vol. 28. P. 995–1013.

999. Vasileva K. Population and social conditions: 6.5% of the EU population are foreigners and 9.4% are born abroad // *Statistics in Focus*. Eurostat. 2011. Vol. 34. 8 p.
1000. Verkuyten M. Ethnic group identification and group evaluation among minority and majority groups: Testing the multiculturalism hypothesis // *Journal of Personality and Social Psychology*. 2005. Vol. 88. No. 1. P. 121–138.
1001. Verkuyten M. Social psychology and multiculturalism // *Social and Personality Psychology Compass*. 2007. Vol. 1. No. 1. P. 280–297.
1002. Vertovec S. Introduction: New directions in the anthropology of migration and multiculturalism // *Ethnic and Racial Studies*. 2007. Vol. 30. No. 6. P. 961–978.
1003. Vertovec S. Islamophobia and Muslim Recognition in Britain // Haddad Y. *Muslims in the West: From Sojourners to Citizens*. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 19–35.
1004. Vertovec S. Multiculturalism, culturalism and public incorporation // *Ethnic and Racial Studies*. 1996. Vol. 19. No. 1. P. 49–69.
1005. Vertovec S. Super-diversity and its Implications // *Ethnic and Racial Studies*. 2007. Vol. 30. No. 6. P. 1024–1054.
1006. Vertovec S. Towards post-multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity // *International Social Science Journal*. 2010. Vol. 199. No. 1. P. 83–95.
1007. Vertovec S., Martinovic B. Understanding multicultural attitudes: The role of group status, identification, friendships, and justifying ideologies // *International Journal of Intercultural relations*. 2006. Vol. 30. No. 1. P. 1–18.
1008. Vertovec S., Wessendorf S. Introduction: assessing the backlash against multiculturalism // Vertovec S., Wessendorf S. *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. London: Routledge, 2010. P. 1–31.
1009. Vertovec S., Wessendorf S. *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. London: Palgrave, 2010. 224 p.
1010. Virdee S., McGeever B. Racism, crisis, Brexit // *Ethnic and Racial Studies*. 2018. Vol. 41. No. 10. P. 1802–1819.

1011. Voas D., Ling R. Religion in Britain and the United States // Park A., Curtice J., Thomson K., Phillips M., Clery E., Butt S. British Social Attitudes: the 26th Report. London, Sage, 2010. P. 65–86.
1012. Volpp L. The Citizen and the Terrorist // UCLA Law Review. 2002. Vol. 49. P. 1575–1599.
1013. Waldinger R., Aldrich H., Ward A. Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Businesses in Industrial Societies. Newbury Park: Sage, 1990. 226 p.
1014. Waldron J. Minority cultures and the cosmopolitan alternative // University of Michigan Journal of Law Reform. 1991. Vol. 25. No. 3–4. P. 751–793.
1015. Waldron J. Superseding Historic Injustice // Ethics. 1992. Vol. 103. No. 1. P. 4–28.
1016. Walford G. Separate Schools for Religious Minorities in England and the Netherlands: Using a Framework for the Comparison and Evaluation of Policy // Research Papers in Education. 2003. Vol. 18. P. 281–299.
1017. Walzer M., Miller D. Pluralism, Justice and Democracy. Oxford: Oxford University Press, 1995.
1018. Ward P. Britishness since 1870. London: Routledge, 2004. 238 p.
1019. Warikoo N. Rebranding Britain? Weak multiculturalism and fears of cultural encroachment: Meanings of multiculturalism among young elites in Britain // Ethnicities. 2020. Vol. 20. No. 1. P. 49–70.
1020. Watson J. Between Two Cultures: Migrants and Minorities in Britain. Oxford: Basil Blackwell, 1977. 338 p.
1021. Watson C. Multiculturalism. Buckingham: Open University Press, 2000. 124 p.
1022. Webster W. Immigration and racism // Addison P., Jones H. A companion to contemporary Britain, 1939–2000. Malden: Blackwell, 2005. P. 93–109.
1023. Weight R. Patriots: National Identity in Britain, 1940–2000. London: Pan, 2003. 866 p.
1024. Weldon S. The Institutional Context of Tolerance for Ethnic Minorities: A Comparative Multilevel Analysis of Western Europe // American Journal of Political Science. 2006. Vol. 50. No. 2. P. 331–349.

1025. Wellings B. *English Nationalism and Euroscepticism: Losing the Peace: British Identities since 1707*. Oxford: Peter Lang, 2012. 285 p.
1026. Wells H. *A Short History of the World*. Harmondsworth: Penguin, 1946. 366 p.
1027. Werbner P. Afterword: writing multiculturalism and politics in the New Europe // Modood T., Werbner P. *The politics of multiculturalism in the New Europe: racism, identity and community*. London: Zed Books, 1997. P. 261–267.
1028. Werbner P. *Divided Loyalties, Empowered Citizenship? Muslims in Britain* // *Citizenship Studies*. 2000. Vol. 4. No. 3. P. 307–324
1029. Werbner P. *Islamic Radicalism and the Gulf War* // Lewis B., Schnapper D. *Muslims in Europe*. London: Pinter Publishing, 1994.
1030. Werbner P. *The politics of multiculturalism in the New Europe* // Saunders B., Haljan D. *Whither multiculturalism? A politics of dissensus*. Leuven: Leuven University Press, 2003. P. 47–58.
1031. Wessendorf S. *Commonplace diversity: Social relations in a super-diverse context*. Springer, 2014. 211 p.
1032. West E. *The Diversity Illusion: What We Got Wrong About Immigration and How to Set It Right*. Gibson Square Books, 2013. 288 p.
1033. *West Indian children in our schools: Interimreport of the committee of inquiry into the education of children from ethnic minority groups (The Rampton Report)*. London: HMSO, 1981. 119 p.
1034. West P. *The Poverty of Multiculturalism*. London: Civitas, 2005. 80 p.
1035. West S. *The Victorians and Race*. Aldershot: Ashgate, 1996. 249 p.
1036. Wetherell M. *Community cohesion and identity dynamics: Dilemmas and challenges* // Wetherell M., Lafleche M., Berkeley R. *Identity, Ethnic Diversity and Community Cohesion*. London: Sage Publications, 2009. P. 1–14.
1037. Wilson B. *Religion and the secular state* // Green S., Whiting R. *The Boundaries of the State in Modern Britain*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 325–340.
1038. Winder R. *Bloody Foreigners: The Story of Immigration to Britain*. London: Little, Brown, 2004. 403 p.

1039. Wise A. Sensuous multiculturalism: emotional landscapes of inter-ethnic living in Australian suburbia // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2010. Vol. 36. No. 6. P. 917–937.
1040. Wise A., Velayutham S. *Everyday Multiculturalism*. New York: Palgrave MacMillan, 2009. 282 p.
1041. Wolf M. When multiculturalism is a nonsense // *Financial Times*. 31 August 2005. URL: <https://www.ft.com/content/ff41a586-197f-11da-804e-00000e2511c8> (дата звернення: 08.10.2021).
1042. Wolsko C., Park B., Judd C. Considering the tower of babel: Correlates of assimilation and multiculturalism among ethnic minority and majority groups in the United States // *Social Justice Research*. 2006. Vol. 19. P. 277–306.
1043. Wood P., Landry C. *The intercultural city. Planning for diversity advantage*. London: Earthscan, 2008. 368 p.
1044. Wood P., Landry C., Bloomfield J. *Cultural diversity in Britain: a toolkit for cross-cultural co-operation*. York: Joseph Rowntree Foundation, 2006. 96 p.
1045. Worley C. It's not about race. It's about community: New Labour and community cohesion // *Critical Social Policy*. 2005. Vol. 25. No. 4. P. 483–496.
1046. Wright M., Bloemraad I. Is There a Trade-off between Multiculturalism and Socio-Political Integration? Policy Regimes and Immigrant Incorporation in Comparative Perspective // *Perspectives on Politics*. 2012. Vol. 10. No. 1. P. 77–95.
1047. Young C. *Ethnic Diversity and Public Policy: A Comparative Inquiry*. New York: Macmillan, 1998. 240 p.
1048. Young I. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press, 1990. 286 p.
1049. Young I. Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship // Shafir G. *The Citizenship Debates. A Reader*. University of Minnesota Press, 1998. P. 263–290.
1050. Young I. Structural Injustice and the Politics of Difference // Laden A., Owen D. *Multiculturalism and Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 60–88.

1051. Young J. Education in a multicultural society: What sort of education? What sort of society? // *Canadian Journal of Education*. 1979. Vol. 4. No. 3. P. 5–21.
1052. Yudice G. *The Expediency of Culture: Uses of Culture in the Global Era*. Durham: Duke University Press, 2003. 466 p.
1053. Zapata-Barrero R. Interculturalism in the post-multicultural debate: A defence // *Comparative Migration Studies*. 2017. Vol. 5. No. 1. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5583279/> (дата звернення: 08.10.2021).
1054. Zapata-Barrero R. Theorising intercultural citizenship // Meer N., Modood T., Zapata-Barrero R. *Multiculturalism and interculturalism. Debating the dividing lines*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016. P. 53–76).
1055. Zavos J. Negotiating Multiculturalism: Religion and the Organisation of Hindu Identity in Contemporary Britain // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2009. Vol. 35. No. 6. P. 881–900.
1056. Zick A., Wagner U., Van Dick R., Petzel T. Acculturation and prejudice in Germany: Majority and minority perspectives // *Journal of Social Issues*. 2001. Vol. 57. P. 541–557.
1057. Zizek S. Barbarism with a human face // *These Times*. 23 November 2010.
1058. Zizek S. Multiculturalism, or the cultural logic of multinational capitalism // *New Left Review*. 1997. Vol. 225. P. 28–51.
1059. Zubaida S. Islam in Europe // *Critical Quarterly*. 2003. Vol. 45. No. 1/2. P. 88–98.

ДОДАТКИ

Додаток А. Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Наукові статті, опубліковані у періодичних наукових фахових виданнях

України та інших держав (5):

1. Филик О. Особливості та моделі управління інтеграцією, культурним розмаїттям і політики мультикультуралізму в країнах Європи // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2021. Вип. 37. С. 206–215.
2. Филик О. Політика мультикультуралізму в освіті: теоретичні особливості та практичні вияви у Великій Британії // Регіональні студії. 2021. № 25. С. 57–65.
3. Филик О. Проблемні аспекти та критика політики мультикультуралізму в країнах Європи // Регіональні студії. 2021. № 27. С. 69–76.
4. Fylyk O. Features of the formation and current state of development and management of cultural and social diversity in the United Kingdom // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyzszej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2021. Nr. 16. S. 35–53.
5. Fylyk O. Formation and effects of the politics of multiculturalism's development: historiographical context on the European background // Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyzszej Szkoły Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2021. Nr. 15. S. 206–217.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Тези та матеріали наукових конференцій (6):

6. Филик О. Місцева проблематика в рамках політики мультикультуралізму у Великій Британії // Влада і управління. 2021. № 8. С. 95–103 (Міжнародна наукова конференція «Муніципальні читання імені Антона Кохановського» (Чернівці, 17–18 листопада 2021 р.).

7. Филик О. Моделі управління культурним розмаїттям та політики мультикультуралізму в Європі // III Всеукраїнська науково-практична конференція «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (Івано-Франківськ, 27–28 травня 2021 року). Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. С. 706–714.

8. Филик О. Рамки та вияви дефектів і критики політики мультикультуралізму в Європі // Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid–19» (Ужгород, 24 вересня 2021 р.). Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 249–252.

9. Филик О. Релігійна, мовна, національна та расова ідентичності як предметна сфера дослідження теорії і практики мультикультуралізму у світі // Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 28 листопада 2020 року / за ред. А. Романюка і В. Литвина. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С. 365–371.

10. Филик О. Специфіка, параметри і наслідки протиставлення мультикультуралізму та мультикультурності у Великій Британії // Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Львів, 6–7 грудня 2021 р.). Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2022. С. 88–92.

11. Филик О. Феномен мультикультуралізму та його протиставлення іншим формам управління соціальним і культурним розмаїттям: теоретичний контекст // Всеукраїнська науково-практична конференція «VIII Методологічні читання – Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)» (Львів, 10 грудня 2021 р.) / за наук. ред. Г. В. Шипунова. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022. С. 83–84.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. П'ята міжнародна наукова конференція «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Шведи) (Львів, 28 листопада 2020 р., очна форма участі).

2. III Всеукраїнська науково-практична конференція «Політичні процеси сучасності: глобальний та регіональні виміри» (Івано-Франківськ, 27–28 травня 2021 р., очна форма участі).

3. VI міжнародна науково-практична конференція «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid–19» (Ужгород, 24 вересня 2021 р., заочна форма участі).

4. Міжнародна наукова конференція «Муніципальні читання імені Антона Кохановського» (Чернівці, 17–18 листопада 2021 р., заочна форма участі).

5. Шоста міжнародна наукова конференція «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Шведи) (Львів, 26–27 листопада 2021 р., очна форма участі).

6. Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання розвитку суспільних наук у XXI столітті» (Львів, 6–7 грудня 2021 р., очна форма участі).

7. Всеукраїнська науково-практична конференція «VIII Методологічні читання – Розвиток політичної науки в Україні: сучасні методологічні тренди та практичні виміри (пам'яті професора Валерія Миколайовича Денисенка)» (Львів, 10 грудня 2021 р., очна форма участі).

Додаток Б. Сутність і різновиди інтеграції постіммігрантських груп й меншин та відмінності між ними

Таблиця Б.1

Базові відмінності між асиміляцією, індивідуалістською інтеграцією, космополітизмом і мультикультуралізмом [69; 694; 695; 708; 709]

Складові відмінностей	Асиміляція	Індивідуалістська інтеграція	Космополітизм	Мультикультуралізм
Об'єкти політики	Особи та групи, позначені як різні і з «відмінностями»	Особи, позначені «відмінностями», особливо їхнє сприйняття дискримінаційною практикою держави та громадянського суспільства	Особи, позначені «відмінностями», особливо їхнє сприйняття дискримінаційною практикою держави і громадянського суспільства, а також суспільними ідеями про «нас» та «них»	Особи та групи, позначені «відмінностями», особливо їхнє сприйняття дискримінаційною практикою держави і громадянського суспільства, а також суспільними ідеями про «нас» та «них»
Свобода	Меншини заохочують відповідати домінуючому культурному зразку	Меншини можуть вільно асимілювати або культивувати свою ідентичність, але їм не рекомендується думати про себе як про меншину, а як про масив особистостей	Ні меншини, ні більшість не повинні вважати себе належними до однієї ідентичності, хоча й можуть вільно поєднуватися між собою	Члени меншин повинні мати можливості асимілюватися, змішуватися чи поєднувати або культивувати членство в різних групах пропорційно до їхнього власного вибору
Рівність	Наявність відмінності провокує дискримінацію, а тому її треба уникати	Дискримінаційне сприйняття має бути активно усунене, щоби до кожного ставились як до особистості, а не на підставі відмінностей	Антидискримінаційні заходи повинні супроводжуватися розвінчуванням й усуненням домінуючої культури	У доповнення до боротьби з дискримінацією, публічна сфера повинна враховувати наявність нових групових ідентичностей та норм
Братерство	Сильна й однорідна національна ідентичність	Відсутність дискримінації та виховання індивідуальної автономії в межах національного і ліберально-демократичного громадянства	Люди повинні вільно об'єднуватися через комунальні та національні кордони і мислити себе глобальними громадянами	Громадянство та національна ідентичність повинні включити групові ідентичності, що важливі для меншин більшості, а тому відносини груп повинні бути діалогічними, а не домінуючими

Додаток В. Особливості і статистика етнічного, релігійного та національного розмаїття у Великій Британії

Таблиця В.1

Найбільші етнічні групи та країни народження/походження населення Великої Британії поза її межами (2001–2019 роки) [279; 307; 346; 357; 760; 973]¹

№	Країна	Національний перепис населення (2001 рік)	Оцінка Організації Об'єднаних Націй (2015 рік)	Дані Офісу національної статистики (2019 рік)
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
1	Індія	467 634	776 603	863 000
2	Польща	60 711	703 050	818 000
3	Пакистан	321 167	540 495	547 000
4	Румунія	7 631	89 402	427 000
5	Ірландія	537 108	503 288	360 000
6	Німеччина	266 136	322 220	289 000
7	Бангладеш	154 362	230 143	260 000
8	ПАР	141 405	218 732	252 000
9	Італія	107 244	151 790	233 000
10	Китай	51 078	182 628	217 000
11	Нігерія	88 378	216 268	215 000
12	Франція	96 281	149 872	185 000
13	Литва	4 363	116 861	168 000
14	Португалія	36 555	98 967	165 000
15	США	158 434	212 150	161 000
16	Іспанія	54 482	91 179	159 000
17	Австралія	107 871	135 786	153 000
18	Філіппіни	40 118	139 570	153 000
19	Зімбабве	49 524	132 942	128 000
20	Болгарія	5 351	51 875	128 000
21	Шрі-Ланка	67 938	138 752	126 000
22	Ямайка	146 401	172 829	123 000
23	Кенія	129 633	151 073	121 000
24	Гана	56 112	102 837	114 000
25	Бразилія	15 215	56 055	101 000
26	Сомалі	43 532	110 775	99 000

¹ Ранжування здійснено за найновішими статистичними даними станом на 2019 рік.

Закінчення табл. В.1

1	2	3	4	5
27	Угорщина	13 159	56 166	98 000
28	Канада	72 518	86 415	95 000
29	Латвія	4 275	66 046	89 000
30	Афганістан	14 875	68 256	79 000
31	Непал	5 943	54 695	76 000
32	Іран	42 494	91 087	72 000
33	Словаччина	5 273	67 781	72 000
34	Туреччина	54 079	100 956	71 000
35	Нідерланди	40 438	68 489	68 000
36	Ірак	32 236	80 939	67 000
37	Нова Зеландія	58 286	67 276	67 000
38	Греція	35 169	39 700	66 000
39	Малайзія	49 886	75 182	61 000
40	Росія	15 160	42 491	59 000
41	Кіпр	77 673	84 815	57 000
42	Тайланд	16 257	47 389	54 000
43	Уганда	55 213	65 447	52 000
44	Тайвань	6 588	Н.д.	49 000
45	Сирія	4 168	9 950	48 000
46	Албанія	2 314	14 688	47 000
47	Сінгапур	40 474	45 351	44 000
48	Чехія	12 220	41 605	44 000
49	Швеція	22 525	35 055	42 000
50	Єгипет	24 700	33 686	39 000
51	Японія	37 535	40 127	39 000
52	Україна	11 913	23 414	38 000
53	Колумбія	12 331	27 691	38 000
54	Бельгія	21 668	29 142	35 000
55	Маврикій	27 078	45 123	34 000
56	Саудівська Аравія	8 789	36 148	33 000
57	Судан	10 671	19 758	33 000
58	Косово	Н.д.	9 008	29 000
59	Замбія	21 529	30 897	29 000
60	Мальта	30 178	31 758	27 000

Таблиця В.2

Динаміка зміни чисельності населення Великої Британії, народженого за межами цієї країни (1951–2011 роки) [346; 357; 672; 839]

Рік перепису населення	Населення, народжене за кордоном	Збільшення відсотка такого населення за попередню декаду, %	Відсоток такого населення від загальної кількості населення, %
1951	2 118 600	0,0	4,2
1961	2 573 500	+21,5	4,9
1971	3 190 300	+24,0	5,8
1981	3 429 100	+7,5	6,2
1991	3 835 400	+11,8	6,7
2001	4 896 600	+27,7	8,3
2011	7 993 480	+63,0	12,7

Таблиця В.3

Структуризація основних етнічних груп і меншин у Великій Британії (2001–2016 роки) [77; 79; 357; 840]

Етнічні групи/меншини	Перепис 2001 року		Перепис 2011 року		Оцінка в 2016 році	
	Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%
«Білі» британці: загалом	54 153 898	92,12	55 073 552	87,17	56 668 000	86,32
Азійські британці: загалом	2 578 826	4,39	4 373 339	6,92	4 722 000	7,19
Азійські британці: індійці	1 053 411	1,79	1 451 862	2,30	–	–
Азійські британці: пакистанці	747 285	1,27	1 174 983	1,86	–	–
Азійські британці: бангладешці	283 063	0,48	451 529	0,71	–	–
Азійські британці: китайці	247 403	0,42	433 150	0,69	–	–
Азійські британці: інші	247 664	0,42	861 815	1,36	–	–
Чорношкірі британці: загалом	1 148 738	1,95	1 904 684	3,01	2 065 000	3,15
Змішані британці: загалом	677 117	1,15	1 250 229	1,98	1 062 000	1,62
Інші: загалом	230 615	0,39	580 374	0,92	1 131 000	1,72
Сумарно	58 789 194	100,00	63 182 178	100,00	65 648 000	100,00

Таблиця В.4

Представництво найбільших релігій і релігійних громад у структурі населення Великої Британії (2001–2011 роки) [80; 251; 254; 357; 836]

Релігія	Перепис 2001 року		Перепис 2011 року	
	Чисельність вірян	%	Чисельність вірян	%
Християнство	42 079 417	71,58	37 583 962	59,49
Мусульманство	1 591 126	2,71	2 786 635	4,41
Індуїзм	558 810	0,95	835 394	1,32
Сикхізм	336 149	0,57	432 429	0,68
Іудаїзм	266 740	0,45	269 568	0,43
Буддизм	151 816	0,26	261 584	0,41
Інші релігії	178 837	0,30	262 774	0,42
Нерелігійність	13 626 299	23,18	16 221 509	25,67
Невизначена релігія			4 528 323	7,17
Сумарно	58 789 194	100,00	63 182 178	100,00

Таблиця В.5

Розмаїття національних ідентичностей у структурі населення Сполученого Королівства та його складових (станом на 2011 рік) [78; 81; 82; 357]

Національна ідентичність	Велика Британія	Англія	Шотландія	Уельс	Північна Ірландія
Лише англійська	51,41	60,38	2,28	11,22	0,60
Лише шотландська	5,93	0,79	62,43	0,50	0,37
Лише валлійська	3,26	0,55	0,15	57,51	0,06
Лише північноірландська	0,81	0,21	0,33	0,14	20,94
Лише британська	18,77	19,19	8,37	16,95	39,89
Лише англійська та британська	7,82	9,09	1,26	1,54	0,27
Лише шотландська та британська	1,67	0,15	18,29	0,07	0,09
Лише валлійська та британська	0,44	0,11	0,06	7,11	0,02
Лише північноірландська та британська	0,22	0,03	0,15	0,02	6,17
Інші комбінації ідентичностей у ВБ	0,45	0,37	1,01	1,10	0,13
Інші комбінації ідентичностей у і поза ВБ	0,97	0,90	1,25	0,43	3,05
Лише ірландська	1,31	0,64	0,41	0,32	25,26
Інші ідентичності	6,94	7,59	4,01	3,10	3,12